

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türkiye ve Ermeni Hayaleti

**LAURE MARCHAND
GUILLAUME PERRIER**

LAURE MARCHAND • GUILLAUME PERRIER

Türkiye ve Ermeni Hayaleti

SOYKIRIMIN İZİNDE ADIMLAR

Çeviren: Renan Akman

iletişim

LAURE MARCHAND
GUILLAUME PERRIER
Türkiye ve Ermeni Hayaleti

LAURE MARCHAND Gazeteci. *Le Figaro* gazetesi Türkiye muhabiri. 2004'te Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş müzakereleri başladığından beri ülkedeki, bilhassa "Ermeni sorunu" hakkındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir.

GUILLAUME PERRIER Gazeteci. *Le Monde* gazetesi Türkiye muhabiri. 2004'te Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş müzakereleri başladığından beri ülkedeki, bilhassa "Ermeni sorunu" hakkındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Eserleri: *Marra-kech et le Sud marocain* (Vincent Noyoux, Laurent Gontier ve Raphaëlle Vinon'la birlikte), Gallimard Loisirs, 2012; *Fès, Meknès: Les plus belles médinas du nord du Maroc* (Vincent Martigny, Hervé Milon, Vincent Noyoux ve Raphaëlle Vinon'la birlikte), Gallimard Loisirs, 2012; *La Mémoire du lecteur: Essai sur Albertine disparue et Le Temps retrouvé*, Editions Classiques Garnier, 2011.

La Turquie et le fantôme Arménien. Sur les traces du génocide

© 2013 Actes Sud

İletişim Yayınları 1992 • Bugünün Kitapları 161

ISBN-13: 978-975-05-1510-1

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Can Belge

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Ergen'de (Dersim) bir Ortaçağ Ermeni
Manastırı'nın kalıntısı, Antoine Agoudjian (2011)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Ziya Osman Bangu

BASKI ve CILT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

LAURE MARCHAND
GUILLAUME PERRIER

Türkiye ve Ermeni Hayaleti

Soykırımın İzinde Adımlar

La Turquie et le fantôme Arménien
Sur les traces du génocide

ÇEVİREN Renan Akman

TANER AKÇAM'IN ÖNSÖZÜYLE

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	7
ÖNSÖZ / TANER AKÇAM	9
TARİHSEL DÖNÜM NOKTALARI	19
GİRİŞ: ERMENİ SOYKIRIMI VE YASA	21
1 MARSİLYA: KÜÇÜK ERMENİSTAN	31
2 SOYKIRIMIN ARKEOLOGU ARMEN AROYAN'IN YOLCULUKLARI	47
3 ANNEANNELER VE TORUNLAR	63
4 GÖLGEDEKİ ERMENİLER: DÖNMELER	79
5 ASİ TOPRAK DERSİM	95
6 TAŞIN SOYKIRIMI	107
7 ERMENİ DON KIŞOT'U	123
8 SON KÖY VAKIFLI	133
9 FUTBOL DİPLOMASİSİNDE KAÇAN GOL	145

10	DEVLETİN İNKÂR SAPLANTISI	163
11	SEVAG BALIKÇI: "1.500.000 + 2"	177
12	CUMHURİYET'İN İLK GÜNAHI: ÇANKAYA KÖŞKÜ	189
13	"YUVA BOZANIN YUVASI OLMAZ"	199
14	GERİLLANIN RUHU	213
15	ERMENİ HRANT DİNK VE TÜRK VÂRİSLERİ	227
16	KÜRTLER: TÜRK VİCDANININ DİKENİ Mİ?	245
17	KATLEDİLEN KAYMAKAM	261
18	DÜRÜSTLER	271
	SONUÇ	285

TEŞEKKÜR

Bu uzun araştırmanın gerçekleşmesine ve projenin tamamlanmasına katkıda bulunan, açıklamaları, tavsiyeleri, okumalarıyla düşüncemize ve bu kitabın yazımına rehberlik eden herkese teşekkür etmek isteriz. En başta da bize kapılarını açmayı, hikâyelerini, acılarını, kuşklarını ve sırlarını anlatmayı kabul edenlere, o kadar sık hissedilen korkuya rağmen bize güvenmeyi seçenlere teşekkür ederiz.

Teşekkürlerimiz en başta, ilgisi ve desteği için yayıncıımıza, cesaretlendirmeleri için Nathalie Baravian'a, yolculuklarımızın bir bölümünde bize eşlik eden Antoine Agoudjian'a ve bakışına gidiyor. Ve tabii ki bu mütevazı çalışmaya bir önsöz yazarak bizi onurlandıran Taner Akçam'a.

Burada, Türkiye'ye bir yüzyıldır musallat olan bu Ermeni hayaleti hikâyesini geliştirmek için görüştüğümüz ya da başvurduğumuz herkesin adını anmamıza imkân yok. Ama Osman Kavala ve Anadolu Kültür Vakfı'na, Sevan Nişanyan'a, Cengiz Aktar'a, Hrant Dink Vakfı'na, Rober Koptaş'a, Yervart Tomasyan'a, Raymond Kévorkian'a, Balıkçı ailesine, Nicole Matta'ya, Marsilya'daki ARAM merkezine, Philippe Kri-

korian'a, Arınen Aroyan'a, Abdullah Demirbaş'a, Ayşe Gül Altınay ve Fethiye Çetin'e, Vincent Duclert'e, Nesimi ailesine, Armen Zorarslan ve kardeşlerine, Enver/Asadur Devletli'ye, Savaş'a, Mehmet Bidav'a, Damla Kellecioğlu'na, Angel Uçar'a, Uğur Ümit Üngör'e, Fikret Ali Ceyhan'a, Aris Nalcı'ya, Sadık Bakırcıoğlu'na, Mehmet Binay'a, Sarkis'e, Osman Köker'e, Şeyhmus Diken'e, Metin Özmen'e, Oral Çalışlar'a, Nebahat Akkoç'a, Armen Marsoobian'a özel olarak teşekkür etmek isteriz.

ÖNSÖZ

TANER AKÇAM

Laure Marchand ve Guillaume Perrier zor bir işe soyunmuşlar. Biz Türklerin yüzüne ayna tutmak istemişler. Tuhaf bir ayna bu... Orada görmediklerimizi görmemizi ve bilmediklerimizi bilmemizi istiyorlar ama kendi yüzümüze bakarak. “Dinle ve gör, bu senin hikâyendir” diyorlar bize ama “biz” olmayanın hikâyesini anlatıyorlar. İstedikleri şu: bizim, biz olurken, yokluğa ve hiçliğe mahkûm ettiklerimizi, kendi yüzümüze bakarak görmemiz... ve kendimizi böyle anlamamız.

Kitabın başlığı da dahil, akla getirdiği ilk soru, “Biz Türkler niçin hâlâ soykırımı inkâr ediyoruz?” sorusudur. 1990 yılından bu yana, tam 20 yılı aşkın bir süredir Ermeni soykırımını konusunda çalışıyorum. Tüm bu yıllar boyunca karşılaştığım en değişmez soru bu oldu, hâlâ da öyle. Soru basit, ama yıllar geçtikçe benim ona verdiğim cevap sürekli değişti. Önceleri, inkârı “süreklilik” kavramı ile açıklamaya çalışıyordum. Cumhuriyet, esas olarak 1915 soykırımını organize eden İttihat ve Terakki Partisi tarafından kurulmuştu. Ve genç Türkiye devletinin ilk kurucu kadroları esas olarak İttihat ve Terakki Partisi üyesiydiler.

Türkiye'nin kurucu kadrolarının önemli bir kısmı ya Ermeni soykırımına doğrudan katılmışlardı ya da o süreçte Ermeni mallarını yağmalayarak zengin olmuşlardı. Ama onlar aynı zamanda bizlerin ulusal kahramanları, kurucu babalarımız idi. Eğer Türkiye soykırımı kabul ederse, kurucu babalarımızın, ulusal kahramanlarımızın bir kısmının katil ve hırsız olduğunu kabul etmek zorundaydık. Oysa onlar, bizi ve devletimizi yoktan var edenler idi. Onlarda kendimizi buluyor, onlarda kendimizi tanımlıyorduk. Türkiye'nin görüp geçirdiği en büyük sol dalga 1968 öğrenci hareketleri ile şekillendi. Bu büyük sol dalga ve onun ürünü olarak ortaya çıkan politik örgütler de kendisini Cumhuriyet'in kurucu kadroları ile tanımladı. Kurucu kadrolara "Kuva-yı Milliye" deniyordu; benim de üyesi olduğum 68 kuşağı da kendisini "İkinci Kuva-yı Milliye" saydı. Milliyetçi, İslâmci ve genel olarak sağ çevreler için de durum hiç farklı değildi. Yani, soykırımı kabul etmemiz şu andaki haliyle ulusal kimliğimizi inkâr etmek anlamına geliyordu. Bunu hangi ulus yapabilir ki? Soykırımı kabul etmenin yaratacağı bir kimlik krizi ve yıkımı ile uğraşmak yerine, onu inkâr etmek daha kolay değil miydi?

"Türkler niçin soykırımı inkâr ediyor", sorusuna verdiğim cevap sonra biraz değişti. Moral değerler, kimlik vb. gibi idealist-soyut değerler üzerinden yaptığım açıklamanın yerini daha materyalist izah denemeleri aldı. Aşağı yukarı şöyle şeyler söylemeye başladım: Eğer Türkiye soykırımı kabul ederse, tazminat ödemek zorundadır. Mesele aslında 1915'in soykırım olup olmadığından daha derindir. Düşünün ki, 1915 soykırım değil, düşünün ki İttihat ve Terakki Partisi, Ermenileri soğuk-dağlık ve verimli olmayan bir araziden, güneşli-sıcak ve verimli yerlere sürdü; diyelim ki Ermenileri ABD'ye Florida'ya yolladı. Ama bu insanların tüm mallarına, maddi zenginliklerine el konuldu; onlara tek bir

kuruş bile ödenmedi. 1915'i soykırım saymazsanız bile, bugünkü Türkiye'nin el konulmuş Ermeni zenginliği üzerine oturduğunu onun üzerine kurulmuş olduğunu kabul etmek zorundasınız. Dolayısıyla, eğer Türkiye 1915'te bir şeyler olduğunu kabul ederse, tazminat ödemek zorunda olduğunu biliyor ve bunu ödememek için soykırımı inkâr etmeyi tercih ediyor.

Bugünlerde artık biraz daha değişik düşünüyorum. Bunu, idealist-materyalist izah denemelerinin yanlış olduğu anlamında söylemiyorum. Elbette yukarıda yazdığım iki noktanın da önemli bir payı var inkârda. Ama bana mesele sanki daha derinde ve sanki daha existentiel [varoluşçu] bir şey söz konusu gibi geliyor. Sorunun cevabı sanki varlık-yokluk ikileminde yatıyor gibi... Bizlerin (Türkiye ve onun içindeki büyük çoğunluğun) varlığı diğerinin –Hıristiyanların– yokluğu demek... 1915'i kabul etmek, onların –Hıristiyanların– bu topraklardaki varlığını kabul etmek demek ki bu neredeyse bizim yokluğumuzu ilan etmek gibi bir şey... Çünkü varlığımızı onların yokluğuna borçluyuz.

Ne demek istediğimi daha iyi açıklayabilmek için Habermas'a başvurmak isterim. Habermas, toplumların sosyal dokuları ve kurumları içine yerleşik, gizli bir şiddet olgusunun var olduğuna dikkat çeker ve bu şiddet sayesinde, toplumun tümü tarafından benimsenen bir iletişim biçimi yaratıldığını savunur. Bu “kolektif iletişim tarzı” sayesinde, hem bazı olguların toplumun dikkatinden kaçırılması başarılr hem de toplumda gözle görülmez bazı sınırlamalar kurumsallaşır.¹ Burada önemli olan nokta, yöneticiler tarafından tepeden bir dayatma olmaksızın da, toplum kendini bu tarzda örebilir, bu şekilde yapılanabilir. Bu yapı, tam da yöneten ve yönetilenler tarafından farkına bile varılmadan geliştirilir ve içsel-

---

1 Jürgen Habermas, “Die Ütopie des guten Herrschers,” Habermas, *Kultur and Kritik* içinde, 1973, *Verstreute Aufsätze*, s. 386-7.

leştirilir. Zamanla topluma egemen olan bu iletişim tarzı etrafında sessiz bir uzlaşma doğar. Habermas'ın "gizli şiddet" adını taktığı bu "iletişim tarzı" sayesinde, toplumun kaçınması istenen konular sadece geçmişe havale edilmekle kalmaz, giderek unutulmasının hayırlı olduğu konusunda sessiz bir anlaşma sağlanır.

Durumu, Elias Siberski'den ödünç aldığım, "iletişimsel gerçeklik" (die kommunikative Wirklichkeit) tanımı ile açıklamaya çalışayım. Siberski bu tanımı gizli örgütlerin önemli bir özelliğini açıklamak için kullanır.² Ona göre, gizli örgütler, kendi üyeleri ve dışlarıyla yarattıkları iletişim tarzı sayesinde içinde yaşanan gerçekliğin dışında bir başka gerçeklik yaratırlar. Türkiye'de, şu andaki durum tamamıyla bunu andırıyor. Biz, tüm toplum olarak bir gizli örgüt gibiyiz. Kuruluşumuzdan itibaren bir "iletişimsel gerçeklik" yaratmış bulunuyoruz. Bu "iletişimsel gerçeklik", "Devlet ve Millet" olarak düşünme ve varoluş biçimimizi belirliyor. Duygularımızı tanımlayan inanç sistemlerimizi, yani bizlerin tüm sosyal-kültürel ilişkiler ağını, bizi biz yapan şeylere şekil veriyor. Önemli olan bu "iletişimsel gerçeklik" ile gerçeklik denen şey arasındaki ilişki kopukluğudur. "Biz"i tanımlamak için kullandığımız tüm kavramlara, değer yargılarına, düşün sistemlerine bakınız; bunun gerçeklik denen şeyin ne kadar dışında bir başka "iletişimsel gerçeklik" olduğunu görmek çok zor olmasa gerekir.

Bu "iletişimsel gerçeklik", sonuçta bize üzerinde konuşulan ve konuşulmayan dünyalar oluşturmuştur. Ve tüm toplumumuzu bir eldiven gibi kuşatan kolektif bir sır yaratmıştır. Ortaya büyük bir "kara delik" çıkartmıştır. Biz, bugün "kara bir deliğe" sahip bir gerçekliğiz. Entelektüel hayatımızdan çok basit bir örnek vereyim: İdris Küçükömer

---

2 Elias Siberski, *Untergrund und Offene Gesellschaft, Zur Fragen der strukturellen Deutung des sozialen Phaenomens*, F. Enke, 1967, s. 51.

(1925-1987) Türk düşün hayatını derin bir biçimde etkilemiş bir akademisyendir. Özellikle *Düzenin Yabancılaşması* adlı eseri Türk düşün hayatının önemli köşe taşlarından birisidir. Bu kitabında Küçükömer, Türkiye'nin dününü ve bugününü anlamaya yönelik son derece önemli makro bir model sunar. Modelin ana kurgusu devlet-toplum ilişkisidir. Küçükömer, Türkiye'de sivil toplum yokluğunun (kuvvetli biçimde gelişmemiş olmasının) nedenlerini analiz eder ve Türkiye'nin geleneksel "sağ" ve "sol" güçlerini ve onların siyasi görüşlerini analiz ederek, "sağ" ve "sol" kavramlarına yeni anlamlar yükler. Demokratikleşmenin önündeki ana engelin aslında ceberut-bürokratik devlet olduğunu, Türkiye saği olarak bilinen muhafazakâr akımların aslında, devlete karşıt Türk sivil toplumunu temsil ettiğini ve bu nedenle sivil-toplum ve demokrasiyi geliştirmek gibi bir potansiyele sahip olduğunu ileri sürer.

Âdettir, Türkiye'de 1970'lerden beri her on yılda bir Küçükömer ve tezleri yeniden tartışma konusu olur. Savunmaları ve karşı çıkanları çoktur. Adı ve özellikle *Düzenin Yabancılaşması* adlı eseri konusunda derin tartışmalar yaşanır. Lütfen bu kitaba bir göz atınız; Türkiye'yi derinden etkileyen, solcusu ve sağcısı ile herkesi onlarca yıl bitmek bilmez tartışmalara sokan bu kitapta, Osmanlı toplumu analizi yapılırken, o dönem nüfusun neredeyse yüzde 30'unu oluşturan Hristiyanların olmadığını görürsünüz. Yanlış okumuyorsunuz, Küçükömer Hristiyanların olmadığı bir Osmanlı toplumu anlatır bize. Burada dikkatinizi çekmek istediğim nokta, toplumun yüzde 30'unun yok sayıldığı iktisadi, sosyal ve siyasal bir analizin ne kadar doğru olup olmadığı basit gerçeği değildir. Küçükömer'in adı etrafında "saygı ve nefret" ekseninde ortaklaşa yaratılan bir "kolektif sır"dan, "suskunluk koalisyonu"nun varlığından söz ediyorum. İşte biz, saği ile solu ile buyuz, hep birlikte yarattığımız kara bir delik

var ve biz onun varlığını “bilmeden” konuşuyoruz veya daha doğru bir deyişle zaten o yokluk bizim varlığımız.

Kanaatime göre Ermeni soykırımının inkâr veya konuşulmama sırrı buralarda yatıyor. 1915, Türk toplumunun kolektif sırrıdır ve soykırım toplumsal hafızamızın “kara deliğine” yollanmış durumdadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan beri, sağcısı, solcusu, Müslüman’ı, Alevi’si, Kürt’ü ve Türk’ü ile bu konuda kolektif bir “suskunluk koalisyonu” yaratmış bulunuyoruz. Ve bizi sıcacık bir yorgan gibi saran bu gizli sırrın bize hatırlatılmasından çok hoşlanmıyoruz. Sinir bozucu, kızdırıcı bir boyutu var bunun ve ne yapacağımızı, ne diyeceğimizi bilemediğimiz bir durumla karşılaştığımızı hissediyoruz.

Çünkü, eğer tarihimiz ile yüzleşmek zorunda kalırsak, sosyal kurumlar, zihniyetler, inanç sistemleri, kültür ve kullandığımız dil de dahil olmak üzere her şey sorgulanmaya başlayacaktır. Bir toplumun kendisini algılama tarzı tepeden tırnağa sorgulanır olacaktır. Bu nedenle “hatırlatmalardan” hoşlanmıyoruz. Hatırlatmayı, “dayatma” olarak görüyor ve büyük bir huzursuzlukla tepki gösteriyoruz. Sağcımız da, solcumuz da farklı bahaneler buluyoruz ama hep beraber “Şurada ne güzel kendi halimizle, kendi sorunlarımızla uğraşıp duruyorduk, siz nereden çıktınız şimdi?” der gibiyiz. Sanki ulus olarak şunu söylüyoruz: “85 yıldır özenle oluşturduğumuz sosyal-kültürel gerçekliğimizi bir kalemde yıkacağımızı düşünüyorsanız, yanılıyorsunuz.”

Bu nedenle artık, soykırımı daha genel bir çerçeve içinde, bir zamanlar var olan ama şimdi yok edilmiş olan Hristiyanlar gerçekliği içinde konuşmak gerekiyor diye düşünüyorum. Konu doğrudan Cumhuriyet’in, bizlerin varlığına ilişkin bir sorundur. Cumhuriyet, bugünkü Türkiye toplumu Hristiyanların varlığının yokluk haline getirilmesi, yani bir varlığın yokluk üzerine inşa edilmesidir. Kendi varlığımızı,

diğerinin yokluğu üzerine kurduğumuz için, bu varlık üzerine her konuşmak bize ürküntü ve korku veriyor. Ülkemizde Ermeni sorunu üzerine konuşmanın ana zorluğu bu varlık-yokluk ikileminde yatar.

Laure Marchand ve Guillaume Perrier elinizdeki kitapta, Türkiye’de yokluk haline getirilmiş varlığın peşine düşmüşler. Yüzümüze bir ayna tutarak, bu yokluğun izlerini bize gösteriyorlar. Bize bu kendi kendinize yarattığınız sırça köşkten, bir hayaller ve halüsinasyonlar dünyası olan “iletişimsel gerçeklik”ten kurtulmadıkça huzura ve rahata kavuşamayacağımızı hatırlatıyorlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1915 Ermeni Tehciri'nin Haritası

Raymond Kévorkian'ın izniyle.

Yazarlar Tarafından Ziyaret Edilen Başlıca Hafıza Mekânları

TARİHSEL DÖNÜM NOKTALARI

- 1894-1896 II. Abdülhamid'in saltanat döneminde Anadolu'da ve İstanbul'da 200.000'den fazla Ermeni katledilir.
- 1909 Adana vilayetinde düzenlenen pogromlar sırasında 30.000 Ermeni hayatını kaybeder.
- 1915-1916 Savaşın sonuna kadar devam edecek olan, 1 ila 1,5 milyon Ermeni'nin yok edildiği Ermeni Soykırımı'nın temel evresi.
- 15 Mart 1921 Soykırımın baş mimarı Talat Paşa kırımdan sağ kurtulan Soğomon Tehliryan tarafından Berlin'de öldürülür.
- 1923 Lozan Antlaşması modern Türkiye'nin sınırlarını belirler ve bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını öngören Sevr Antlaşması'nın yerini alır.
- 1942 Varlık Vergisi Türkiye'nin gayrimüslim nüfusuna ağır bir darbe indirir ve vergi borcunu ödeyemeyen mükelleflerin çalışma kamplarına gönderilmesi öngörülür.
- 2001 Ermeni Soykırımı Fransa'da bir yasayla tanınır.
- 19 Ocak 2007 Gazeteci Hrant Dink İstanbul'da öldürülür.
- 2009 Türkiye ve Ermenistan diplomatik ilişkilerin normalleşmesini ve sınırın açılmasını öngören protokolleri imzalar; ama protokoller onaylanmaz.
- 2012 Fransız Anayasa Konseyi ocak ayında parlamentodan geçmiş olan Ermeni Soykırımı'nın inkârını suç sayan yasayı iptal eder.

Giriş: ERMENİ SOYKIRIMI VE YASA

“İnsanlık ailesi evinin mahzeninde katledilmiş bir halkın cesediyle artık daha fazla yaşayamaz.” Jean Jaurès’in bu sözü hiç unutulmadı. O zamanlar anıldığı biçimiyle “Ermeni meselesi” daha 1897’de Fransız Ulusal Meclis’inin sıralarında büyük çalkantı yaratıyordu. O tarihte, sosyalist milletvekili Jaurès’in amacı meclis üyelerinin dikkatini “Kızıl” Sultan II. Abdülhamid’in Osmanlı topraklarında sürdürmekte olduğu, 1915 soykırımının başlangıcını oluşturan Ermeni katliamlarına çekmekti.

Ermeni cesedi soykırımdan yaklaşık bir yüzyıl sonra, Fransa’da hararetli bir tartışmaya ve Türkiye’yle bir diplomatik krize daha neden olan bir yasa sayesinde 2011’de mahzenden çıktı. UMP¹ milletvekili Valérie Boyer, Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy’nin cesaretlendirmesiyle “yasayla tanınmış soykırımlar”ın “ölçüsüzce” inkârına cezai yaptırım getirilmesini amaçlayan bir yasa teklifi sundu. Bu genel ifadenin ardında, yasa tasarısı açık bir şekilde, milliyetçi

---

1 Fransa’da merkez sağ parti Union pour un Mouvement Populaire’in (Halk Hareketi Birliği) kısaltması – ç.n.

Jön Türk hükümetince gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı'nı hedefliyordu. Yasa metnini Ermeni asıllı Marsilyalı avukat Philippe Krikorian hazırlamıştı. Metin Meclis Kanunlar Komisyonu tarafından değiştirilmeden önce, ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve inkârcılıkla mücadele konulu bir AB yönergesine dayandırılıyor ve teklif sahibine göre yasal bir boşluğu dolduruyordu. Şöyle ki, Fransız Parlamentosu iki soykırımı resmen tanımıştır: Şoa ve 1915 Ermeni Soykırımı. Şoa, 1990'dan beri Gayssot Yasası sayesinde inkâr yoluyla hakaretten korunurken, Ermeni Soykırımı için bu söz konusu değildir.

Ermeni Soykırımı'nın hatırası Fransız parlamenterlerin yarın yüzyıldır tekrar tekrar üzerine eğildikleri bir konu. Ulusal Meclis'teki sosyalist grubun, 1915 soykırımının Fransa tarafından tanınmasını sağlamak amacıyla Didier Migaud önderliğinde yasama alanında mücadeleye giriştiği 1988'den beri, konu gündeme iyice yerleşmiş durumda. O tarihte de çok çalkantılı geçen tartışmalara rağmen, Fransa 2001'de soykırımı tanımıştı. Soykırımın tanınması tüm siyasi partilerden milletvekilleri ve senatörlerce kararlılıkla savunulmuştu, ama belli bölgelerin temsilcileri öne çıkmıştı: Marsilya, Rhône vadisi, Lyon ve banliyöleri, Paris'e komşu üç ilin güney kesimi. Bunlar, soykırımdan kurtulanların soyundan gelen Ermenilerin seçim sonuçları üzerinde etkili olacak kadar önemli bir nüfusa sahip olduğu bölgelerin vekilleriydi. Baştan itibaren, sorunun başlıca nedeni de bu oldu. Fransa soykırımın tanınmasını tarihsel bir etik kaygıdan çok kısa vadeli siyasi hesaplarla oylayarak, kendisini sallantılı bir pozisyona yerleştirdi.

2001 yasası hiçbir mahkûmiyet öngörmüyordu. Tek maddelik yasa metni –“Fransa 1915 Ermeni Soykırımı'nı açıkça tanır”– hiçbir kabahatli belirlemiyor ve bu şekilde tarihsel sorgulamadan kaçınıyordu. Ama bu haliyle, Ermeni köken-

li pek çok Fransız için eksik bir yasa olarak kalıyordu: Fransa'nın soykırımı tanınması, çektikleri acıların tek tek şahıslar, daha da kötüsü ideolojik amaçlarla tarihi yeniden yazmakla meşgul devletler tarafından inkâr edilmesine engel olmuyordu. Nazi kamplarından sağ kurtulan Fransızlar, gaz odalarının varlığını yadsıyan birini her kim olursa olsun adalet önüne çıkarabiliyordu. Ermeni Soykırımı'ndan sağ kurtulan Fransızların ise 1915'te gerçekleşen sürgünlerin ve imhanın inkârına karşı başvurabilecekleri hiçbir merci yoktu. Bu "çifte standart" bir adaletsizlik olarak yaşandı. Sosyalist Parti'den Marsilya milletvekili Christophe Masse sorunu çözmek amacıyla 2006'da meclise "Ermeni Soykırımı'nın inkârının cezalandırılması"nı öngören bir yasa teklifi sundu. Ulusal Meclis'ten geçen tasarı, Senato'da daha net bir muhalefetle karşılaştı ve reddedilmese de Türkiye'yi incitmemek için unutulmaya terk edildi. Mahzende Ermeni cesedinin yanını boyladı. Ama daha iyi şartlarda geri dönmek üzere. Nicolas Sarkozy 2007'de projeyi topraktan çıkarma ve Parlamento'nun iki kanadında oylatma sözü verdi. Ama cumhurbaşkanlığına seçilir seçilmez, bunun olmayacağına dair güvence vermek üzere diplomatik danışmanı Jean-David Lévitte'i Ankara'ya yolladı. Sarkozy'nin beş yıllık cumhurbaşkanlığı döneminde de bir daha bu konudan bahsedildiğini duyan olmadı. Ta ki yeni cumhurbaşkanlığı seçimleri ufukta belirene kadar. En sonunda, Valérie Boyer yasası geldi. Yasa Ulusal Meclis ve Senato'dan alelacele geçti, ama hararetli bir tartışmanın ardından 28 Şubat 2012'de Anayasa Konseyi'nce iptal edildi.

Gene de, tartışma bu Konsey kararıyla bitecek gibi görünmüyor. Bunun bir nedeni, ifade özgürlüğüyle gerekçelendirilen kararın hukuki bakımdan tartışmaya açık olması. Bir diğer neden ise, siyasi bakımdan meselenin kapanmamış olması. Seçim kampanyası sırasında, Elysée'nin iki adayı Fran-

çois Hollande da Nicolas Sarkozy de inkârcılığa karşı yeni bir yasa metni teklif etme niyetinde olduğunu açıkladı. İkisi de, 1915'te İstanbul'da yüzlerce Ermeni entelektüelin polis baskınlarıyla toplandığı günün yıldönümü olan 24 Nisan 2012'de Paris'te, besteci ve müzikolog Gomidas'ın heykelinden oluşan soykırım anıtının önünde saygı duruşunda bulunmaya gitti. Bu bir ilkti. "Ermeni lobisi"ne yakın duran ve 1990'ların sonundan beri –o tarihte Sosyalist Parti'nin birinci sekreteriydi– Ermeni davasına duyarlılık gösteren François Hollande, seçildikten sonra, yasa çıkarma niyetinde olduğunu bir kez daha kesin bir dille ifade etti. O halde, polemik konusu olmaya devam eden bir konuda milletvekili ve senatörlerin üçüncü bir kez tavır belirlemeleri gerekebilecek. Gene de, böyle düzenli olarak toplumsal tartışma gündemine girmesine rağmen, Ermeni Soykırımı'nı hatırlama konusu ileri sürülen argümanlar bakımından hâlâ tam bilinmiyor, net bir şekilde tanımlanmıyor.

İnkârcılığa karşı yasa mı çıkarılmalı, yoksa büyük tarihçi Pierre-Vidal Naquet'nin önerdiği gibi inkâcılıkla fikir sahasında mı mücadele etmeli? Bu çalışmanın amacı, neredeyse felsefi bir boyutu olan bu sorunda taraf olmak değil. İki seçenek de mükemmel bir şekilde gerekçelendirilebilir. Pierre-Vidal Naquet Tarihe Özgürlük Derneği'nin başkanı olduğu sırada, bir yandan tarihsel yalana kararlılıkla karşı dururken, tüm bellek yasalarına karşı olduğunu açıklıyordu. "Ermenilerin katledilmesi olayında Türk devletinin inkârcı olduğu aşikârdır," diyordu.² Yasamanın müdahalesinden yana olanlara karşı, entelektüel bakımdan geçerli tek itiraz işte bu noktadır.

Röportaj ve araştırmalardan oluşan bu derleme, bir yüzyıl aradan sonra soykırımın hâlâ capcanlı olan gerçekliğini ve

2 "Forums avec Pierre Vidal-Naquet", *Le Nouvel Observateur*, 24 Ocak 2005.

bu inkârın hasta ettiği Türk ve Ermeni toplumları üzerinde yarattığı sonuçları keşfe çıkararak, sorumluları tarafından hâlâ inkâr edilmekte olan bu “büyük cürüm”ün hatırasının dolambaçlı yollarını tutarak, inkârcılıkla uzlaşanları ya da bu “eski hikâye”yi hafife alanları haksız çıkarıyor.

Bu bir tarih kitabı da değil. 1915, tarihçiler tarafından büyük ölçüde araştırılıp incelenmiş bir konu. Tarihçilerin bilimsel çevrelerde artık tartışma konusu olmaktan çıkmış bir olgu üzerinde görüş bildirmek için –Türkiye ve lobicilerinin önerdikleri gibi– şu ya da bu devletin bir komisyon toplanmasına ihtiyaçları yok. Yazılı kaynaklar ve giderek daha rahat erişilen Osmanlı ya da özellikle Alman arşivleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında milliyetçi iktidarın merkezinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin (ITC) niyetinin soykırım olduğunu kanıtlamaya bol bol yetiyor. Her durumda, bu çalışmanın amacı soykırımın varlığını kanıtlamak ya da bunu yalanlamak da değil. Yazarlar açısından soykırımın gerçekliği bir vakıa; yaklaşık on yıl boyunca ülkenin dört bir yanından derledikleri hikâyeler ve gerçekleştirdikleri sayısız görüşme bu görüşlerini daha da pekiştirmiş durumda. Bir buçuk milyon Ermeni’nin Türkiye’den yok oluşu, geride bir adli tıp uzmanı gibi titizlikle incelenmesi gereken, açık yaralarla kaplı bir ceset bıraktı. Silinmiş olana yeniden görünürlük kazandırmaya kalkışmak için bunun yapılması gerekiyor.

Bugün, Türkiye’de İstanbul dışında Ermeni yok gibi. Görünürde... Yazarlar derin Anadolu’nun şehir ve köylerinden, inkâr zehrinin en iyi panzehiri olan tanıklıklar ve öyküler derlediler. Sağ kurtulanlar, zorla Müslümanlaştırılanlar, gizli Ermeniler, “Dürüstler”, kilise ve mezarlıklar, değirmenler, araç gereçler, evler, bir yüzyıllık varoluş, korku ve hayatta kalma hikâyesini amansızca aktaran asimilasyona direnmiş şarkılar ve gelenekler buldular. Arkeologluğa soyunmadılar,

dikkatlerini yaşıyanlar ve bu belleğin günümüzdeki teza-hürleri üzerinde yoğunlaştırdılar.

Bu araştırma çalışması sık sık bir polis soruşturması ya da parçaları yavaş yavaş yerine yerleşen bir puzzle biçimini aldı. Dolaysız tanıkların neredeyse tamamı bu dünyadan göçüp gitmiş olsa da, soykırımın hikâyesi sözle ve gönül diliyle babadan oğula, daha da çok anadan kıza aktarıldı. Anısı İstanbul'dan Van'a, Samsun'dan Adana'ya her hanede yan-kılanıyor. Ermenice yazıtların üzeri toprak ve yosunla kaplanmış olsa da, biraz kazıyınca her şey tekrar ortaya çıkıyor. Hafızanın her dönemecinde, gömülmüş cesetler yeniden boy gösteriyor. Emareler o kadar çok ki, gerçekleri inkâr etmenin kolektif bir nevrozdan kaynaklandığı aşikâr. 1915 soykırımının hâlâ taze izlerinin peşinde yapılan yolculuklardan ve tanıklıklardan oluşan bu derleme, katledilmiş bu halkın hayaletinin Türkiye'ye hâlâ nasıl da musallat olduğunu göstermeyi amaçlıyor.

“İnsanlık ailesi evinin mahzeninde katledilmiş bir halkın cesediyle artık daha fazla yaşayamaz.” Bu sorumlulukta en büyük pay ona ait olsa da, tarihle yüzleşmek sadece Türkiye'nin görevi değil. Bir halkın katledilmesi, bir topluluğun planlı ve örgütlü biçimde imhası olarak tanımlanan soykırımın ucu herkese, tüm insanlığa dokunuyor. Bu nedenle, Fransız Parlamento'su'nun kendisini ilgilendirmeyen bir işe karıştığı iddiası, kendi içinde bir önyargı taşıyor. Üstelik, Ermeni Soykırımı oluşumu itibariyle aynı zamanda bir Fransız hikâyesi: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul Askeri Tıbbiyesi'nden bir grup subay tarafından kuruluş tarihinin 14 Temmuz 1889³ olması, bir modelin olumlanması değil mi? Metinde isimleri Fransızca “Jeunes-Turcs” olarak geçen Jön Türklerin ilk kongresi 1902'de Paris'te toplanmıştı ve

3 Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıldönümü – ç.n.

Aydınlanma'ya ve Fransız Devrimi'ne yapılan ideolojik göndermelerden geçilmiyordu. Fransız sosyoloji okulu, Auguste Comte'un "pozitivizm"i bu hareketi büyük ölçüde etkiledi. ITC'liler, Jakoben modelin yanı sıra merkezîyetçi ve üniter ulus devlet yapısını benimsediler. Sultanı deviren 1908 devriminden sonraki "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" sloganı dahi Fransız Devrimi'nden esinlenmişti. Ama Hamit Bozarslan'ın da altını çizdiği gibi⁴ çağın milliyetçi düşüncelerinin ve Alman etkisinin de iç içe geçtiği bu akrabalık ilişkisi karmaşık bir inceleme konusu oluşturmaktadır.

Kimi siyasilere göre, Türkiye ve Ermenistan'ın tarihleriyle cebelleşmek üzere baş başa bırakılması gerekiyor. Bu, bugünkü Ermenistan'ın 1991'de doğmuş, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin mirasçısı yeni bir siyasi oluşum olduğunu, halbuki 1915 soykırımının bugün Türkiye adını taşıyan ülkenin vatandaşları olan Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerini ilgilendirdiğini unutmak anlamına gelir. Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanlar ve onların soyundan gelenler Osmanlı Ermenilerinin çocuklarıdır.

İnkâr konusunda bir yasa çıkarılmasına karşı öne sürülen bir diğer yaygın argümana göre, 1915 soykırımı kurcalanması doğru olmayan "eski bir hikâye"dir. Jean Jaurès daha 1897'de buna gereken cevabı vermişti. Bu tür suçlar zaman aşımına uğramaz. "Eski hikâye" argümanından sonra ise şu soru geliyor: "O halde, neden Amerikan Yerlilerinin imhası ya da Saint-Bathélemy Katliamı için de yasa çıkarılmasın?" Çünkü, Ermeni Soykırımı'nın Jön Türk hükümeti ile Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti tarafından şiddetle inkâr ediliyor olmak gibi bir özelliği var. Bu durum Ermeni Soykırımı'nı diğerleri arasında benzersizleştiriyor. Ne Almanya, ne Ruanda, hatta Sır-

4 "Révolution française et Jeunes-Turcs", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 1989.

bistan tarihi çarpıtmak için bu kadar çaba harcıyor. Almanya başbakanları Konrad Adenauer ve Willy Brandt Nazilerin işledikleri suçlardan ötürü Almanya adına nedamet getirdiler. Fransa “Vél' d'Hiv baskını”ndaki⁵ sorumluluğunu iyi kötü kabullendi. Kızıl Kmerler, Hutu milisleri ve Srebrenica kasabı Bosnalı Sırp general Ratko Mladić yargılandılar ya da yargılanma sürecindeler. Bu soykırımların her biri artık ilgili ülkeler tarafından tanınıyor ve anılıyor. Inkârcılığın bugüne kadar bir devlet ideolojisi olarak, Türk tarihçi Taner Akçam’a göre bir “endüstri” şeklinde devam ettiği Türkiye’de ise tık yok. Inkâr, bir avuç hayatta kalan için, hâlâ yaygın olarak kullanılan tabirle “kılıç artıkları” için sürekli bir tehdit oluşturuyor. 2007’de İstanbul’da katledilen Agos gazetesinin kurucusu Hrant Dink ve er Sevag Balıkcı bunun bedelini daha dün canlarıyla ödediler. Cezasızlık halen suçun tekrarlanmasına davetiye çıkarıyor.

Ve böyle, Ankara tarafından inkâr edildikçe, 1915 soykırımını güncelliğinden hiçbir şey kaybetmeyen bir hikâye olarak kalacak. Kanayan bir yaranın üzerinde barış inşa edilebilir mi? Cesetler çığnenerek hatıralar unutturulabilir mi? Cevap tabii ki hayır. Pierre Vidal-Naquet’nin gösterdiği gibi, inkârcılık bizzat soykırımın devamı, hatta en incelikli, nihai evresidir. Yazar 1987’de yayımlanan kitabı *Les Assassins de la mémoire*’da⁶ Şoa’nın inkârını “gerçek imhanın bıraktığı yerden devam eden, kâğıt üzerinde bir imha girişimi” olarak tanımlıyordu. Aynı mekanizma Ermeni Soykırımını için de işliyor. Türkiye inkâr yoluyla imha sürecini sürdürüyor. Türk devleti, yani 1923’te Kemal Atatürk’ün kurduğu, 1915 soykırımını gerçekleştiren hükümetin uzantısı olan Cumhuriyet,

---

5 İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransa’da gerçekleşen en büyük Yahudi toplama operasyonu – ç.n.

6 *Les Assassins de la mémoire*, Maspero, 1981; yeni baskı *La Découverte*, 1987 ve 2005.

suçun inkârında ısrarla ayak diriyor. Ne sorumlu ne suçlu. Bu şekilde, yaranın kapanmasına engel oluyor. Kurbanlar ve soylarından gelenler hâlâ adalet ve tazminat talep ediyor. Olup bitenlerden sonra, tanınma, hatta öd alma ihtiyacı bazen takıntı boyutlarına varıyor. Filozof Marc Nichanian bir akşam İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nde verdiği bir konferansta, "Sağ kalanları deliliğe mahkûm ettiler" demişti. Kılıcın öteki tarafında, katillerin torunları da kendilerini bu trajik mirasın yükünden kurtaramıyor. Rahmetli Hrant Dink'in dediği gibi, 1915'in inkârı ikili bir nevrozu besliyor, "Türk kanını da Ermeni kanını da 'zehirliyor'".

MARSİLYA: KÜÇÜK ERMENİSTAN

Marsilya'da Verduron Tepesi'nin küçük ve bakımsız evleri, göz alabildiğine uzanan bir deniz manzarasına sahip güneşli yamaçta birbirine sokuluyor. En aşağıda, Castellane Sitesi'nin gökdelenlerinin ötesinde, zaman zaman Panama bandıralı bir şilebin ya da Korsika veya Cezayir'den gelen bir feribotun demirlediği serbest limanın rıhtımları uzanıyor. İstanbul'dan kalkan Hürriyet Paşa adlı bir Türk gemisi de 1922'de, bordasında yüzlerce Ermeni mülteciyle işte buraya, Janet Burnu'na yanaşmıştı. "Babaannem ve dedem, oğullarıyla o vapurdan indiler," diye anlatıyor, mutfağının camından aşağıyı, kendi tarihinin geçtiği sahneyi seyreden Patrick Chéguérian. "Ailem ilk başta rıhtıma yakın küçük bir otele yerleşmiş. Boş arsaların satıldığını duyunca, hayatlarını kurmak için buraya gelmişler. O vakitler buralar bomboşmuş. 'Çilek Tarlası' deniyormuş," diyor gülümseyerek. "Dedemler hafta sonları buraya evlerini inşa etmeye gelirlermiş."

Tepe hızla Anadolu tarzı küçük evlerle dolmuş. Küçük meyve bahçeleriyle yamaca basamak basamak dizilen, iki-üç odalı alçak yapılar. Aşağıdan bakıldığında Verduron, Türki-

ye kırsalında karşılaşılan, yükseklerle tünemiş o köylere benziyor. Patrick'in mutfağındaki geometrik desenli aşınmış yer karoları İstanbul'da bina girişlerinde görülen karoları anımsatıyor. "Bahçede bir ceviz, bir de kayısı ağacı vardı, memleketteki ağaçlarımızdan; bir de dolma yapmak için asma," diye anlatıyor. "Babaannem ve dedem Marsilya'ya Arjantin'e gitmek için aktarma yapmak üzere inmişler, ama sonunda burada kalmışlar. Dedem Calouste kunduracıydı, mesleği İstanbul'da öğrenmişti. Babaannem ise kendini tamamen kiliseye vakfederek, dini için yaşadı. Papaz cüppelerine sırmayla nakış işlerdi. Kuşkusuz, soykırım travmasından sonra bu onun son sığınaydı."

Tepenin tamamı kilisesi, dükkânları ve cemaat yaşamıyla küçük bir Ermeni kolonisiydi. Sakinlerinin çoğunu, tehcir baskınlarından çok az kişinin sağ kurtulduğu Sivas bölgesinden gelen aileler oluşturuyordu. Bu mülteciler memleketlerinden 2.600 kilometre uzakta birbirlerine kenetlendiler. "İncir verir, karşılığında tavşanlar için ot alırdık, bütün bunlar geçmişte kaldı," diye hayıflanıyor Patrick. Ekmek fırını, kahveler, "bakkallık yapan" Manuk'un berber dükkânı... hepsi tek tek kapandı. 1960'larda hâlâ 25 tane Ermeni dükkânı vardı. Ama toprak değerlendirildi, küçük Ermeni evleri bugün 300-400.000 Avro ediyor ve şehir nüfusunun karışması buraya her kökenden Marsilyalıyı taşıdı. Buradaki Ermeni tarihinin anısını artık sadece, Tanrı'ya yakarmak için gelip giden kimsenin kalmadığı en tepedeki Surp Garabed Kilisesi yaşıyor. Bir de mahallenin hafızasının son mute-medi olan Patrick'in evi.

1830'dan beri İstanbul ve Marsilya limanlarını birbirine bağlamakta olan deniz yolu sürgün yoluna dönüştü. Birkaç yıl içinde binlerce Ermeni bu yolla Fransa'ya ayak bastı. 1922'de ilk gemi Tourville 400 mülteci getirdi. Ertesi yıl,

Marsilya'daki mülteci sayısı 11.000'i bulmuştu. İlk mülteci kampları hemen kuruldu: İlk başta Beyaz Rusları ağırlaması planlanan Oddo askeri kampı 27 Kasım 1922'den itibaren kapılarını Kemalist Türkiye'den kaçan Ermenilere açtı; onu Saint-Charles Gari'nin yakınındaki Victor kampı izledi. Ermeniler şehrin çeperlerine, boş arazilere yayıldılar. Marsilya'nın sosyalist belediye başkanı Dr. Siméon Flaissières Ekim 1923'te *Le Petit Provençal*'de, o sırada Eski Liman'a egemen olan atmosferi gayet iyi yansıtan bir mektup yayımlatmıştı: "Bir süredir Marsilya üzerinden Fransa'ya doğru, başta Ermeniler olmak üzere Doğu halklarından oluşan ürkütücü bir göç dalgası yaşanıyor. Bu talihsiz insanlar Türklere korkmaları için her tür neden olduğunu belirtiyorlar. Bu beyan doğrultusunda 3.000'in üzerinde erkek, kadın ve çocuk şimdiden büyük limanımızın rıhtımlarına yığıldı. Albano ve Caucase'ı başka gemiler izleyecek ve bu misafirlerden 40.000'inin daha bize doğru yolda olduğu bildiriliyor; bu da, çiçek, tifüs ve vebanın dümeni bize doğru kıldığı anlamına geliyor; Batı örf ve âdetlerine uymayı reddeden, her türlü hijyenik tedbire karşı çıkan, atalarından miras mütevekkil ve pasif bir uyuşukluğun hareketsizleştirdiği, bu her şeyden yoksun ilk göçmenlerin gelişinden beri çoktan üreyip çoğalmaya başlamadıysa tabii [...]. Olağanüstü önlemler alınması gerekiyor ve bunlar yerel makamların yetki sınırlarını aşıyor: Marsilya halkı hükümetten, bu göçmenlerin Fransız limanlarına girişini kesinlikle yasaklamasını ve ülkenin tamamı için büyük tehlike arz eden bu göz yaşartıcı insan güruhunu vakit kaybetmeden ülkelerine geri göndermesini talep ediyor."

İntibak çok zor oldu. Gelenlerin çoğu her şeyi yeni baştan kurmak zorundaydı. Köklerinden sökülen Ermeniler Fransa'yı ve onunla birlikte, hazırlıksız yakalandıkları bir ırkçılığ keşfediyorlardı. "Bize kimseyi rahatsız etmememiz, eze-

li mağdur görüntüsü vermemiz gerektiği düşüncesi aşılandı; bu genlerimize işlemiş bir davranış biçimi,” diye belirtiyor Patrick. “Anne babalarımız saftı ve bizi kabul ettiklerine göre Fransızların mutlaka iyi insanlar olduğu fantezisini taşıyorlardı.” Okulda, küçük Ermeniler derhal “iyi Fransızlar”dan ayrılıyordu. Yerli çocuklara, “Onların yanına oturmayın, onlar bitli,” deniyordu. “Pis Agoplar” Canabière’de cirit atıyordu. Ermenilerin tuhaf gelenekleri aşağılanıyordu. Patrick’in kuzini Françoise buna bir örnek veriyor: “Büyükler pastırma yaparlardı. Büyükanmem keskin kokulu çemeni bir kovada hazırlar, sonra pencerenin içine bırakırdı. Ve bize, Fransızların, Ermeniler dışkılarını yiyor diye laf yadıklarını söylerdi.”

Françoise’ın kız kardeşi, 1915’te daha 9 yaşında olan ve soykırımdan yedi yıl sonra erkek kardeşiyle birlikte Marsilya rıhtımına ayak basan büyükannesini anımsıyor. Kızcağzı sonunda, Arthur-Michaud Bulvarı’nda inşa edilen küçük Surp Agop Kilisesi’nin bitişiğindeki bir fakirhaneye yerleşecekti. Ev tamtakırdı, ama bir papazın korumasındaki iki göz odası onu mutlu etmeye yetiyordu. Orada yıllarca kalacaktı. Nicole Matta, kilisedeki saklambaç partilerini, bugün 1915 kurbanlarının anısına dikilmiş bir anıtın bulunduğu küçük avluda saatlerce oynanan oyunları hatırlıyor. “Küçük-tük, ablamla buraya gelir, büyükanmemizin upuzun saçlarını tarayarak saatler geçirirdik. Biz saçlarıyla oynarken o bize hikâyeler anlatır, Sivas yakınlarındaki köyü Horhon’dan bahsederdi. Sonu hep gözyaşlarıyla biten hikâyeler,” diye anlatıyor Nicole, içlenerek. “Annesi sürgün yoluna çıkarılmadan önce, çaresizlikten iki çocuğunu bir Türk köylüsüne vermiş, canları kurtulsun diye. Ama giderken kızına şöyle tembih etmiş: ‘Kim olduğunu hatırla. Dilini unutma!’ Gece yattıkları ahırda, büyükanmem erkek kardeşine Ermenice öğretir, çarpım tablosunu ezberletirmiş. Yıllar geçmiş. Sa-

vaştan sonra Ermeni yetimleri toplayan Kızılhaç 1918'de nihayet köye uğramış, büyükannem Türk ailenin itirazlarına rağmen gidip onları bulmuş, Ermenice konuşmuş. 'Bir de tarlada çalışan erkek kardeşim var,' demiş. Böylece o da kurtulmuş." Marsilya'da beş parasız gemiden inenler, işte böyle hayatları paramparça olmuş, tecavüze ve travmaya uğramış insanlardı.

Albert Londres *Marseille, porte du Sud*'de göçmen kalabalıklarını, bu güney kentinin rıhtımlarına "denizin taşıdığı" "enkaz-ı beşerler"i anlatır. Bu enkazlar arasında kıyıya vuran Ermeniler de vardır:

Ermeni, Marsilya'nın bir sakini, ne eksik ne fazla. Ve Oddo kampı onun enkazlar âlemindeki sığınağıdır. Bu kamp akla, normalde rıhtım boyunca salına salına yüzen saç tutamlarını, kullanılmış şişe mantarlarını, limon dilimlerini, kemirilip atılmış portakalları getirir. Dünyaları verseler oraya düşmek istemezsiniz. Gene de, sizi oraya götürmem gerekiyor. İzmir'den, İstanbul'dan, Batum'dan, Adana'dan kaçıp kurtulan Ermeniler, gene Ermeniler, sonra gene Ermeniler gemilerle Marsilya'ya geldiler de geldiler. Önce sıkıca saf tutup eski mahalleleri fethettiler. Sonra şehrin varoşlarına doğru yürüyüşe geçtiler. Ama geri döndüler. Şehre geri geldiler. Ermeni ancak bir şehrin kaldırım taşları arasında biten bir nebattır. Açık hava ona iyi gelmez. Nezle yapar. Hal böyle olunca, Ermeniler kavşakları, ağaçlıklı yolları, meydanları ve merdiven basamaklarını ele geçirdiler. Buralar dolduğunda, 2.700 Ermeni daha geldi. Kentin altını üstüne getirdiler. Ama artık hiçbir yer boş değildi, ne bir bank, ne bir kaldırım kenarı, ne de suyu boşaltıldığında kalacak bir yere dönüştürülmesi o kadar kolay olan bir havuz kalmıştı. 2.700 Ermeni öfkelenmeye başladı. Neyse

ki, belediye görüşmelere başlama vaktinin geldiğini anladı. Kendini tanıttı.

– Yabancılar, dedi, hepinize merhaba! Hemen şuracıkta büyük bir arazim var.

– Gidip görelim! diye cevap verdi Ermeniler.

Kıta yürüyüşe geçti. Oddo kampına varıldı. Eskiden askeriyeye ait olan bir düzine köhne baraka Asya'nın evlatlarının gözlerinin önüne serildi.

– Tamamdır! dediler. Şimdi, bizi bırakın.

Bu üç yıl önceydi. Onları gerçekten bıraktık! O barakaların her birinde iki yüzer kişi kalıyor. Her ailenin köşesini sadece araya gerilen bir bez parçası ayırıyor. Orada insanlar başları sağdaki, ayakları soldaki kiracının evinde uyuyor. Karıları sanıp komşularının kızıyla yatıyor.

Ey Marsilya! Seni uyarıyorum, sen onları unuttun, ama bırakırsan yakında sayıları ikiye katlanacak – ikizleri saymıyorum bile!.. Doğru, kolera çok uzakta değil belki de!

Ermeniler geldiklerinde Frioul adalarında seçilip ayrılıyor, karaya ayak bastıktan sonra da dosdoğru Stanislas-Torrents Sokağı'ndaki Patriklik Kilisesi'nin yolunu tutuyorlardı. Konsolosluk işlevi gören kilisede kendilerine bir vaftiz belgesi ya da evlilik cüzdanı çıkarıyorlardı; yeter ki, üzerine “Fransız Cumhuriyeti” damgası vurulmuş bir belge olsun. Ermeniler Fransa'ya “vatansız” olarak geliyorlardı. Türk pasaportlarında, “seyahat nedeni” satırına İstanbul'da sistematik biçimde “Geri dönemez” ya da “Dönüşü imkânsız” damgası vuruluyordu. Elimizdeki belgede de bu ibare yer alıyor: Aşod Malakyan, nam-ı diğer Henri Verneuil, 7 Aralık 1920'de Trakya'da, Rodosto'da –bugünkü Tekirdağ– doğdu, 1924 sonunda Marsilya'da karaya çıktı ve 1926'da Oddo kampına vasil oldu. ARAM (Association pour la recherche et l'archivage de la mémoire/Bellek Araştırma ve Arşiv

Derneği) arşivlerinde korunan başka binlerce kimlik belgesi bu şekilde tasnif edilmiş. Saint-Jérôme mahallesinde, Ermeni kilisesinin yakınında bulunan, Fransa'daki bu eşsiz dokümantasyon merkezinin başkanı Jacques Ouloussian, "Nüfus kayıtları kilise tarafından tutuluyordu. Silinmeye çalışılmış bir kimliği emanete bırakma, kayda geçirme yönünde gerçek bir irade vardı," diye vurguluyor. ARAM, Fransız Ermenileri için gerçek bir Nuh gemisi: Burası hem bir kütüphane hem arşiv merkezi... Kat edilmiş binlerce bireysel güzergâhtan oluşan, yeniden oluşturulmuş bir bellek. Bir belge, kayıt, harita, gazete, mektup, fotoğraf madeni... Hepsi ayrı bir sürgün tanıklığı. Bir köşede, pazar kıyafetleri içindeki ailelerin fotoğraflarıyla dolu bir kutu duruyor; üzerine "tasnif edilecek" yazılı bir post-it yapıştırılmış. Merkeze her hafta kasa-lar dolusu yeni belge teslim ediliyor. Bağışlar, vasiyetle bırakılan miraslar, siyah-beyaz hayat kesitleri...

Tarihçi olan kız kardeşi Astrid'le birlikte bayrağı devralan Varou Christian Artin, 1997'de kurulan bu hafıza atölyesinin kökeninde "babamızın sözlü olarak aktarılan her şeyin anısını koruma, Ermeni belleğini yaşatma arzusu yatıyor," diye belirtiyor. 2012'de vefat eden babaları Garbis, uzun aile yürüyüşünün hikâyesini hayatı boyunca dinlemiş. Tehcir edilen dedesi Sahag, Ermenice'yi Suriye ve Irak çöllerinde harfleri kumlara çize çize öğrenmiş. Marsilya'ya ulaştıktan sonra, "yığınla fotoğraf ve hatıra" biriktirmeye başlamış. "Üzerinde Ermenice bir şey yazan hiçbir şey atılamazdı." Garbis 20 yaşında kendi küçük marangozhanesini kurmuş. Bu ilk atölye, sonunda dokümantasyon merkezine dönüşürülmüş.

Varou Christian Artin iki tane büyük ve ciltli defter çıkarıyor, masaya koyup açıyor. Defterlerde Oddo kampından geçen 5.000 Ermeni'nin isimleri yer alıyor. Devrin kâatibi ince kâğıdın üzerine, okunaklı ve yuvarlak bir el yazısıyla, ye-

ni gelenler hakkında inanılmaz miktarda ayrıntı kaydetmiş: yaş, doğum yeri, geliş tarihi, akrabalar, meslek... Her şey sistimli biçimde listelenmiş. Ermeni kökenli Marsilyalılar buraya gelip atalarının geçmişi ve şehre ne zaman yerleştikleri konusunda bilgi edinebiliyorlar. İlk sığınma noktası olan Oddo kampı aynı zamanda bir başlangıç noktası: Soykırım ve sürgünün birbirine kenetlediği bir Ermeni cemaatini inşa etme süreci orada başlıyor. Kamp çabucak bir yapıya kavuşuyor, bir kilise, ardından bir okul ve spor ve izci örgütü (UGA Ardziv) kuruluyor. Kuruluşun futbol takımı o gün bugündür cemaatin temel yapı taşlarından biri olma özelliğini koruyor.

Kamp çevresindeki fabrikalar, işgücü sıkıntısı çekilen o dönemde Ermenileri işe alıyor. Çelikhaneler, sabunhaneler, bisküvi fabrikaları, Saint-Louis şeker fabrikası, Rivoire et Carré makarna fabrikası... Kadınlar Normandie yolcu gemisi ya da lüks Paris otelleri için sipariş üzerine üretim yapan France-Orient halı fabrikasında çalışıyor. Bazıları Türkiye'deyken yaptıkları gibi ipek fabrikalarında çalışmak üzere Rhône'dan yukarı çıkıp Lyon bölgesine yerleşmeyi tercih ediyor. Öte yandan, Ermeni berberler, kunduracılar, bakkallar da Marsilya mozaiginde yerlerini alıyor. Saint-Charles Garı'na ve Aix Kapısı'na iki adım mesafedeki Victor kampının yakınında bulunan "les Terras" adlı blok yapı, içinde böyle onlarca penceresiz küçük dükkân barındırıyordu. Burası çok kısa bir süre içinde, Ermenilerin deri ve post sattıkları bir Anadolu çarşısının havasına bürünüyor. "Babam ayakkabılarını almaya buraya gelirdi. O zamanlar küçücük bir kızdım, binayı saran kokular, gürültü ve hareketlilikten büyülenirdim," diye anlatıyor Nicole. Ermeniler mülteci kamplarından sonra, kendilerine küçük bir toprak parçası edinmeye çalışıyorlar: Albert Londres'un anlattığı gibi, Verduron, Beaumont, Saint-Jérôme, La Valbarelle mahalleleri 1927'den itibaren hızla parselleniyor. "Her mahallede

bir okul ve bir kilise yükseldi. Bunların çoğu Episkopos Gri-
goris Balakyan'ın girişimiyle, 1930'ların başlarından itibaren
inşa edildi," diye anlatıyor Varou C. Artin. Episkopos, da-
ğınık Ermenilerin örgütlenmesinde kilit bir rol oynamış ve
hâlâ faal olan yedi apostolik kiliseyi ibadete açmış.

Ermeniler Fransız topraklarına ayak basar basmaz gel-
dikleri yere göre gruplaşıyorlar. Zira bu soykırım göçmen-
lerinin kimliğini Ermenilikten çok geldikleri bölge, şehir,
köy belirliyor. Çalınan toprak yani. Türkiye anılarıyla bir-
likte, gelenekler, dil –Batı Ermenicesi–, börek ya da merci-
mek köftesi tarifleri de aktarılıyor. Doğal olarak, ilk cemaat
örgütlenmeleri, tüzükleri episkoposluğa teslim edilen hem-
şeri dernekleri oluyor. Varou C. Artin, içi sararmış kâğıtlar-
la, bu örgütlerin doğum belgeleriyle dolu kalın bir klasörü
yerinden çıkarırken, “Adana Ermenileri, Ankara Ermenileri,
Kayseri Ermenileri... Sivas köylerinden olanlar kırsal kesim-
lere gidiyor ve şehirliilerin arasına karışmıyorlar. Okumuşlar
kendi aralarında gruplaşıyor ve bölgelerinin tarihini yazma-
ya koyuluyorlar. Kahramanların, direnişçilerin hikâyeleri de
naklölüyor. Kimlik bu örgütlenmeler sayesinde aktarıldı. Bu
soykırımın bir sonucu,” diye anlatıyor.

Kuşkusuz, İstanbul'a çok benzeyen bu kıpır kıpır kozmo-
polit şehre daha önceden demir atmış Ermeniler de vardı: ta-
cirler, Colbert'in çıkardığı bir kararnameden beri kitap bas-
malarına izin verilen yayıncılar, devrimci militanlar... 19.
yüzyılın ortasından beri burada kimlik temelli bir yurt oluş-
muştu. Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaksutyun)
düzenlediği ilk ses getirici eylem olan 1896'daki Osman-
lı Bankası baskını düzenleyenler, imparatorluk tarafın-
dan Marsilya'ya sürülmüştü. Her katliam döneminde yeni bir
mülteci dalgası geliyordu. 1909'da Adana katliamlarının kur-
banları için bir bağış kampanyası düzenlendi. Cömert bağış-

çıların listesi ARAM arşivlerinde de yer alıyor. Belge, Osmanlı devletinin Marsilya konsolosu Ziyad Bey'in bile Kilikya Ermenileri için 20 Frank verdiğini gösteriyor. O halde, mültecilerin Marsilya'ya akın etmesi gayet doğaldı ve "Küçük Ermenistan" gerçek anlamda, 1915 soykırımından sonraki bu göçle kuruldu. Kesik başların, karınları deşilen kadınların, Fırat sularında boğulan bebeklerin tüyler ürpertici hikâyelerinden oluşan belleğiyle birlikte. Terklerden, köklerinden sökölme-lerden oluşan bir kimlik. Sağ kalanlar İstanbul'dan 2.000 kilometre uzakta, kurtarılan ne varsa azimle korumaya ve varlıklarının silinmesi imkânsız belleğini yeniden oluşturmaya kararlı, saplantılı ve yaralı bir cemaat oluşturacaklardı.

Marsilyalı Küçük Ermenistan'ın önde gelen ve göz önündeki tüm şahsiyetleri, 2012 sonbaharında bir akşam Prado'daki Ermeni katedralinde buluşuyor. Ünlü bulvarda, talihin bir cilvesi sonucu Türk konsolosluğuyla aynı kaldırımda bulunan, 1928'de inşa edilmiş bu küçük katedral, Ermeni Katolikosluğu'nun merkezi Eçmiyadzin'deki katedralin bire bir kopyası. Cemaati hareketlendiren her olayda olduğu gibi, siyasileri bir telaştır almış. Toplantıya sağ ve sol partilerden asık yüzlü bir grup parlamenter katılıyor. Dinî ileri gelenler ve başta CCAF (Conseil de Coordination des Organisations Arméniennes de France/Fransa Ermeni Örgütleri Koordinasyon Konseyi) olmak üzere cemaat kuruluşlarının temsilcileriyle birlikte, Yukarı Karabağ Savaşı¹ muhariplerinin anısına dikilen haçkarın önünde toplanıyorlar. "Kimse-nin haklarımızı, topraklarımızı ve haysiyetimizi çiğnemesi-ne izin vermeyeceğiz. Katil bir devletin başkanının Fransa tarafından ağırılanmasını ve onurlandırılmasını kabul etmi-

1 Ermenistan SSCB'nin yıkılmasından beri, nüfusunun çoğunluğu (yüzde 76) Ermenilerden oluşan, ancak Sovyet döneminde komşu Azerbaycan'a bağlanan Yukarı Karabağ ili üzerinde hak iddia ediyor. 1994'te duran çarpışmalarda yaklaşık 20.000 kişi öldü ve bir milyon kişi iltica etmek zorunda kaldı.

yoruz.” Gerçekten de, Azerbaycan devlet başkanı İlham Aliyev ertesi gün Elysée’de François Hollande tarafından kabul edilecek ve bu ziyaret Ermenileri öfkeliyor. Ermenistan’la savaş halindeki bir ülkenin başında olan İlham Aliyev, 2004’te Budapeşte’de düzenlenen bir NATO semineri sırasında bir Ermeni askerini baltayla öldüren Azeri subay Ramil Safarov’u kısa bir süre önce affedip kahraman olarak huzuruna kabul etti. CCAF başkanı Éliane Kazandjian konuşmasını, “Ermenistan’a karşı barbarlık hâlâ devam ediyor [...]. Ermeni Soykırımı’nın inkârını suç sayan yasanın bir an evvel yeniden gündeme alınmasını istiyoruz” diyerek bitiriyor. Milletvekilleri ve belediye meclisi üyeleri onu başlarıyla onaylıyor. UMP’dan 8. bölge milletvekili Valérie Boyer Fransız bayrağı renklerindeki fularıyla, en ön sıradan ekliyor: “Bellegin ve ölümlerin yaşayanlar için korunması gerek.”

Albert Londres haklıymış. Binlerce “enkaz”ın Marsilya kıyılarına vurmasından iki-üç kuşak sonra, soykırımdan kurtulanların oluşturduğu cemaat gözle görülür biçimde büyüdü. Nüfusu iki katına, üç katına çıktı. Bugün Marsilya kent merkezinde toplanmış Ermeni asıllı Fransızların sayısı yaklaşık 24.000; bu da Fransa’nın ikinci büyük kentinin nüfusunun aşağı yukarı yüzde 10’u demek oluyor. Göz ardı edilemeyecek bir seçmen kitlesi. Aile, köklerinden uzakta büyüdü; onunla birlikte yitik ülkeye olan özlem ve adalet açlığı da. Soyadları -ian’la biten isimler yerel siyasete atılmaya başladı; Marsilya 13. ve 14. bölgelerinin belediye başkanı (SP) ve Ermeni Kültür Evi müdürü Garo Hovsépian ya da CCAF genel sekreteri ve belediye meclisi üyesi (SP ittifakıyla) Pascal Chamassian gibi...

İlk siyasi hak iddiaları ve ilk tanınma talepleri, pek doğaldır ki bu kimliksel ortamın merkezinde formüle edildi. “Ermeniler için verilen mücadelelerin çoğu kültürel, tarihi ve

siyasi nedenlerle Marsilya'dan start aldı. 2006'da sağ ve sol partilerden parlamenterlerin yaptığı "Beşli Çağrı", inkârcılığı suç sayan bir yasa tasarısının ekim ayında Ulusal Meclis'te oylanmasını sağlamıştı," diye anımsatıyor Pascal Chammassian. Mültecilerden iki kuşak sonra, Ermeni meselesi artık Marsilya'nın da meselesi. Jean-Claude Gaudin'in yönettiği şehir, 2002 yılında 1915 kurbanlarının anısına bir anıtın dikilmesiyle bu yöndeki girişimlerin öncülerinden biri oldu. Gene, henüz silinmeden tarihi belleklere kazıma kaygısıyla... Erivan'daki anıtın bu minyatür kopyasının önünde her yıl 24 Nisan'da düzenlenen töreni Marsilyalı hiçbir parlamenterin atlaması mümkün değil. Valérie Boyer'nin ofisi, anıttan şehrin başlıca Ermeni mahallesi Beaumont'a çıkan 24 Nisan 1915 Bulvarı'nın üzerinde. Elli yaşındaki bu kadın milletvekili adını, 2011'de soykırımların varlığını yadsımayı cezalandıran yasa teklifini Ulusal Meclis'e getirmesiyle duyurdu. "Bu, siyasi eğiliminden bağımsız olarak Marsilyalı her parlamenterin taahhütleri arasında yer alan bir konu," diyor. UMP'nin sağ kanadı, popüler sağın üyesi olan Valérie Boyer, tarihsel olarak solda yer alan bu seçim bölgesinden 2007'de ve 2012'de üst üste iki kez milletvekili seçildi. Kendisinden önceki Sosyalist milletvekili Christophe Masse da Ermeni davasını sahiplenmiş ve Ermeni Soykırımı'nın inkârının suç sayılmasını öngören 2006'daki ilk yasa tasarısının sözcülüğünü üstlenmişti. Valérie Boyer bayrağı devralmasının doğal olduğu düşüncesinde. "Genetik olarak meselenin dışındayım. Ama annem babam Kuzey Afrika doğumlu, insan böyle kaybedenler tarafından olunca dramlara daha duyarlı oluyor," diye özetliyor görüşünü.

Boyer kendi adıyla anılan yasa metninin Haziran 2011'de biçimlendiğini anlatıyor. "Parlamenterler bir akşam CCAF'ta buluşmuşlardı. Avcıların yemekli sohbet toplantıları gibi bir

şeydi. Ermenistan'a en çok kim gitti falan. Yapıcı hiçbir şey konuşulmuyordu. Saat 11 olmuştu ve 'Çocuklar bana gene çok geç kaldın diyecekler,' diye düşünüyordum." Ama kalkmadan önce, Avukat Philippe Krikorian onu kolundan tutup projesini açıyor: Hukuki açıdan, ırkçılığı, antisemitizmi, insanlığa karşı suçları ve soykırımları mahkûm eden bir AB yönergesini Fransız hukukuna aktarmak suretiyle inkârcılığı cezalandırmanın mümkün olduğunu söylüyor. "Ekim 2011'de, Nicholas Sarkozy'ye bu fikri açmak için yapacağı Ermenistan seyahatine katılıp katılamayacağımı sordum. Seyahatten iki gün önce olumlu yanıt aldım ve Erivan'a gitmek üzere uçağa bindim." Fransız cumhurbaşkanı orada Türkiye'nin inkârcılığını kınayacak ve "tarihini gözden geçirme, karanlık ve aydınlık yanlarıyla yüzleşme" çağrısında bulunacaktı.

Başka her yerde olduğu gibi Marsilya'da da bugünün milletvekilleri yarının kaybedenleri. Ama onlar yolcu, Ermeni davası hancı. Ve bu adalet arayışını bir sebat abidesi olan Philippe Krikorian'dan daha iyi temsil eden kimse yok. Krikorian bizi güzel bir sonbahar günü, dosya yığınlarıyla dolu daracık bir mekân olan, Eski Liman'a bir taş atımı mesafedeki ofisinde kabul ediyor. Bu hukukçuda Baro'dan kimi meslektaşlarının memnuniyetle giydikleri o parlak kostümlerden ve Marsilyalılara özgü o alaycı tavırdan eser yok. Onun tek derdi hukuk, soğuk ve şaşmaz hukuk. Krikorian, "cemaatçi" olarak nitelediği kentin Ermeni örgütlerine mesafeli duruyor. Grégoire Krikorian adında Marsilyalı bir baş komiser ile bir tarih öğretmenin oğlu olan bu usul hukuku erbabı, Roma hukukuyla adaletsizliğe karşı savaş veriyor. "İnsanlığa karşı işlenen suçların kurbanlarının hatırası ceza hukukuyla korunmak zorunda. Bu ilke, 2008'de benimsenen ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve inkârcılık konulu AB çerçeve kararıyla onaylandı. AB hukukuna giren bu metne göre soy-

kırım suçlarının, insanlığa karşı işlenen suçların ya da savaş suçlarının savunulması, inkârı ya da kabaca bayağılaştırılması ‘kanun ihlalleri olarak cezalandırılabilir’. Buradan hareketle, bu ilkenin Fransız hukukuna aktarılması zorunlu.”

Krikorian Haziran 2011’de Devlet Konseyi’ne bir başvuru dilekçesi veriyor ve CCAF’a bağlı dernekleri bu konuda bilgilendiriyor. “Valérie Boyer de oradaydı ve ‘Bu konu beni ilgilendiriyor, bir yasa metni hazırlayacağım,’ dedi.” Krikorian sonunda Anayasa Konseyi tarafından iptal edilen yasa metnine UMP milletvekilinin kendi adını vermesine itiraz etmemiş, ama girişimin fikir babası o. “Valérie Boyer’ye bir metin sundum, ama sonradan Ulusal Meclis Kanunlar Komisyonu bunu değiştirdi. Ondan sonra da, Anayasa Konseyi ve Jean-Louis Debré için yasanın iptali kolaylaştı. Ama Konsey’in 28 Şubat 2012 tarihli kararının siyasi olduğu açık,” diyor. Sonra, görüşünü kanıtlamak için heyecanla açıklamaya devam ediyor. Ona göre en büyük hata, Boyer yasasını bir “bellek yasası” olarak görmek. “Parlamento, muhaliflerimizin söyledikleri gibi tarih yazmıyor. Tarihi gerçekleri tanıyor.” Söz konusu gerçekler uluslararası hukuk mercileri tarafından bir kararla tanınmamış olsa da mı? Krikorian bu itirazı, “Badinter’in yaptığı gibi, yasaya karşı çıkmak için bu uluslararası adalet kriterine dayanma tercihi keyfi ve temelsiz,” diyerek kenara süpürüyor. Soykırım kavramı 1915 sonrasına ait. “Ama İtilaf Devletleri Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermenilerin katledilişini nitelemek için ‘insanlığa karşı suç’ ifadesini kullanıyorlar. Polonyalı hukukçu Raphaël Lemkin de 1944’te soykırım terimini Romalı Hristiyanlara, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerine ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilere yapılanlardan hareketle tanımladı,” diye hatırlatan Krikorian, Devlet Konseyi’nden kendi lehine bir karar çıkmasını bekliyor.

Parlamento'ya yeni bir metin sunulacak olursa, yasa koyucunun kesinlikle Marsilya'dan geçmesi gerekecek. "Burası Avrupa Ermenilerinin beşiği, başkenti" diye özetliyor Paul Chamassian. Marsilya: belleğin çatık kaşlı bekçisi. Bu Akdeniz şehri Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Fransa'ya geldiğinde Elysée'den sonra uğramadan geçemeyeceği tek yer. Patrik Karakin de kenti ziyaret etti. Ama Küçük Ermenistan bazen haşın ve dışa kapalı da olabiliyor; 2006'da, ona Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesinin Türkleri geçmişleriyle yüzleşmeye itmenin en iyi yolu olduğunu anlatan Hrant Dink'in konuşmasını sataşmalarla kestiğinde olduğu gibi. Acının katılaştırdığı kent, Dink'in kendi kardeşlerinden biri olduğunu, ertesi yıl katledilecek olan gazetecinin dul eşi Rakel'in ailesinin bir bölümünün de Türkiye'den Marsilya'ya göç ettiğini unutmuştu. Bugün şehre yoksulluğun topraklarından kopardığı Ermenistan Ermenileri göçüyor. Bu insanlar sık sık, kendilerinden önce gelmiş olan ve ikame bir vaat edilmiş toprak olarak hayali bir Ermenistan'a tutunanların kayıtsızlığıyla karşı karşıya kalıyor. Garo Hovsépian bu Marsilyalı-Ermeni kimliğinin şifresini çözerken, "Yerel cemaat Ermeni kimliğini, kendi kültürü, cemaat kurumları ve dernekleri üzerinden yaşıyor. Ama zaman geçtikçe bu kimlik otantikliğini kaybediyor. Bize kalan tek birleştirici unsur 1915, Ermenilerin aklını ve ruhunu bu besliyor," diyor.

Hovsépian yüksek sesle düşünmeye devam ediyor: "Ermeni diasporası soykırımdan doğdu, ama Ermeni davasını bir sermaye haline getirmemek gerekiyor. Bu durumdan nasıl çıkılır? Ermenilerin bütün problemi ve şizofrenilerinin nedeni bu." Çözüm, bu yitik kimlikle yeniden yerleşmek üzere Türkiye'ye geri dönmek mi? Şeytan git diyor. Ama böyle bir adım atmanın düşüncesi bile pek çoklarının kanını donduruyor. Henri Verneuil, "Toprağı kazarken kırılan

kemiklerin sesini duymaktan korkarım,” diyordu. Harput ve Diyarbakır kökenli bir aileden gelen Pascal Chamassian ise, “Varlığımı inkâr eden bir ülkeye ayak basmam mümkün değil,” diye kestirip atıyor. “Büyükanнем ve dedem Marsilya’ya geldiler, ama hikâyelerini asla anlatmadılar. Bizim ailede konuşulmazdı, gelecek kuşakları soykırımın dehşetinden korumak için. Bize bu sürgünden yalnızca kırıntılar aktarıldı. Sadece arada sırada, bol içkili bir Pazar yemeğinden sonra, dedem gelirken yanında getirdiği Ermenice ve Türkçe taş plakları çıkarır, o müzikleri çalar ve ağlamaya başlardı.”

Nicole ve Françoise’ın ailesinde ise soykırımın hikâyesi daha serinkanlı bir şekilde aktarılmış. “Bu nedenle, saçlarını tararken büyükanнемin bana anlattığı her şeyin üzerine görüntüler koyma ihtiyacıdaydım,” diye anlatıyor Nicole Matta. “O yerlere ve bütün o ayrıntılara gerçeklik kazandırmam gerekiyordu. Horhon köyündeki eve, ahşap merdivenlerine, kayısı ve ceviz ağaçlarına... Çocuklarıma sakın bir şekilde aktarabilmek için belleğimi canlandırmalıyım. Bu bir görev. Bütün o mezarsız ölümlere saygı bunu gerektiriyor.”

SOYKIRIMIN ARKEOLOGU ARMEN AROYAN'IN YOLCULUKLARI

“İnsan şu sessiz sakın köyü görünce, burada olup bitenleri hayal etmekte zorlanıyor,” diyor Nicole Matta şaşkınlıkla. 1915 soykırımından kurtulanların torunu olan bu konuşkan Marsilyalı, atalarının topraklarına ilk kez ayak basıyor. Sivas iline bağlı 200 haneli Düzyayla köyünün uyukladığı yamacın eteğinden, birkaç ineğin susuzluğunu gidermeye geldiği bir dere akıyor. En yüksek tepede Türk bayrağı rüzgârda çarparak dalgalanıyor. Yaşlı meşenin etrafında, ak sakallı birkaç ihtiyar gölgedeki taş bir banka oturmuş sohbet ediyor. Düzyayla’ya turist ender olarak geldiğinden, omuzlarına fotoğraf makineleri asılı bir minibüs dolusu yabancıнын ansızın köy meydanında belirdiğini gören çocuklar koşarak geliyor. “Hello! Hello! Vatsyornem?” Ziyaretçiler bir an duraksadıktan sonra kendilerini tanıtıyorlar: Biz bu köydeniz, diyorlar temkini elden bırakmadan. Bir zamanlar adı Horhon olan bu köyün çocukları... Yabancıların geliş nedenini derhal anlayan orta yaşlı, kısa boylu bir adam, “Ermeni evlerini mi arıyorsunuz? 16-17 tane vardı,” diye karşılık veriyor... “Vartuk’un evi vardı, torunu arada sırada gelir, Alman-

ya'da yaşıyor, adı Mehmet Şeker. Bir de şu tarafta, köyün biraz aşağısında bir kilise var. Gelin! Göstereyim."

Nicole ve kız kardeşi Françoise gözlerini sonuna kadar açıyor ve ciğerlerini Horhon havasıyla dolduruyorlar; Marsilya'daki kilisenin avlusunda büyükannelerinin anlattığı hikâyelerle yüreklerine kazınan o köy burası işte. 1915'te 9 yaşında olan büyükanneleri burada hoplayıp zıplıyordu. Ailenin toplanıp götürüldüğü, küçük kızın ve erkek kardeşinin kendilerini bir Türk köylüsünün elinde buldukları köy burası. Çocuklar geceleri bu köhne ahırlardan birinde yatıyor ve aralarında Ermenice fısıldaşıyorlardı. Nicole gözleriyle, büyükannesinin tariflerine benzer bir köy evi arıyor. Horhon köylüleri onları neredeyse nazik bir şekilde karşıladı; merak kuşkuya ağır basıyor. Turist grubu şaşkın: Köyün Ermeni geçmişi düşündükleri kadar tabu bir konu değil sanki. Rehberin peşine takılıyorlar. Ahır kokularının yükseldiği, berbat durumdaki eski evlerin arasından geçen yolun sonunda, toprak ve yabani otlarla kaplı bir taş yığını beliriyor. Bunun eskiden bir kilise olduğunu anlamak için birkaç saniye geçmesi gerekiyor. Zaman, dörtte üçü toprağa gömülü olan yapıyı yutmuş. Cephe daha açık. Bir haçkarın ve alınlığın üzerindeki yazıtlar, sanki gerek varmış gibi bunun bir Ermeni kilisesi olduğunu doğruluyor. Ana kapıyı neredeyse tamamen örten toprak, geride en çok 50 santimetrelilik bir aralık bırakmış. İçeri girmek için yeterli bir genişlik. Aralıktan geçtiğimizde kendimizi 15 metrelik bir kubbenin altında buluyoruz. Zeminden tavana her şey tahrip edilmiş. Yağmacıların çatıya açtıkları küçük bir delikten içeri soluk bir ışık süzülüyor. Birkaç kemer ile koro yerinin yuvarlak girintisinden başka hiçbir şey seçilmiyor. Gruptan biri, gördüklerinden sersemlemiş bir halde bir köşede duruyor. New York'tan gelen Amerikalı Rose-Anne bu. "Çok acı, dedemiz bu kilisede vaftiz edilmiş ve evlenmişti," deyip iç geçi-

riyor. “Dedem 1910’da, daha soykırımdan önce ABD’ye gitmek üzere köyden ayrılmış; ileride bir araya gelme umuduyla ailesini köyde bırakmış. Ama karısı ve çocukları 1915 katliamları sırasında bu köyde öldürülmüş. Dedem hayatını yeniden kurmuş,” diye anlatıyor.

Rose-Anne’a aile tarihinden kalan tüm miras, çoğunlukla her şeyin olduğundan güzel gösterildiği bulanık hikâyelerden ibaret. Kayseri bölgesindeki apostolik Ermeni kilisesinin papazı olan bir büyük dedenin hikâyesi. Ve Amerika’ya gitmek üzere köyden ayrılan bir dedeninki. Rose-Anne anlamak, kendi gözleriyle görmek, ona Ermeni kimliğini aktaranların ayak izlerinde yürümek istiyordu. Köklerinden uzakta doğup yetişen pek çok diasporalı gibi, Türkiye’ye gelme kararını almak onun için de çok zor oldu. Yolculuktan bir gün önceye kadar kaygıdan boğulacak gibi oluyordu. Düşler ülkesi Türkiye; sütünden çok leziz bir peynir üretilen manda sürülerinin, cevizliklerin ve kiraz bahçelerinin, büyükanne ve teyzeler tarafından hazırlanan ıspanaklı böreklerin ülkesi. Ama aynı zamanda cellatların ve hayaletlerin ülkesi. Cinayet mahalli. Rose-Anne, kararsızlıkla geçen yılların ardından eşiği aştı. Horhon’a gelme, bu toprağın kokusunu içine çekme arzusu çok güçlüydü. Yola, Marsilya’dan gelen kuzinleri Nicole ve Françoise’la birlikte çıktı. Rhône’a bağlı Décines’e yerleşmiş olan, sağ kalanların ikinci kuşak torunları Claudine ve Astrik adlı iki kız kardeşle birlikte. Bir de fotoğrafçı oğlu Chris’le beraber New York’tan gelen Donnie’yle. Küçük grup 2010 yazının ortasında, ağustos ayının o bunaltıcı sıcağında, “bellek yolculuğunun tur operatörü” Armen Aroyan’la birlikte planladıkları gezinin hareket noktası olan İstanbul’da buluştu.

İstanbul’un turistik semti Sultanahmet’teki bir otelde, çay saatinde bir araya gelecek, aynı gün Anadolu yollarında peşine düşecekleri Armen Aroyan’la da tanışacaklardı. Aroyan ke-

sinlikle bir roman kahramanı. Bir cinayet romanının detektifi. Los Angeles'lı bu Ermeni bir iz sürücü. Yaklaşık 20 yıldır, soykırımdan kurtulanların yakınları için ısmarlama turlar düzenliyor; hatıralar, aile geçmişinden ayrıntılar, varlıklarından izler arayanlar için... Her durumda, kimliklerinin peşinde olanlar için. Girişimi diaspora Ermenileri arasında giderek daha fazla ilgi görüyor, yavaş yavaş dışarı açılan ve artık daha kolay erişilebilir olan Türkiye'yi ziyarette gelenler çoğalıyor.

Armen Aroyan önce tek başına seyahat etmiş. "Türkiye'ye 1980'lerde geldim, keşfedilmeyi bekleyen kendi kişisel tarihim vardı. Kaliforniya'ya dönüşümde bulgularımı paylaştım," diye anlatıyor. Altmışlarındaki bu ak saçlı adamın üzerinde kareli klasik bir gömlek ve askılı bir kanvas pantolon var. "Büyükanнем sık sık Ayntab'daki¹ yaşamdan, oranın güzelliğinden bahsederdi. En iyi meyvelerin orada yetiştiğini, hayatın çok güzel olduğunu anlatır dururdu... Oralarda doğal bir tanışıklığım vardı, hep merak eder, görmek isterdim," diye sürdürüyor sözlerini. Soykırım sırasında Antep'ten kaçan bir ailenin çocuğu olarak Kahire'de dünyaya gelen Aroyan, genç yaşında, Fresno şehri civarında önemli bir Ermeni topluluğunun yaşadığı Kaliforniya'ya göç ediyor. Mühendis oluyor, uçak üreticisi McDonnell-Douglas'a girip parlak bir kariyer yapıyor. Ama 50 yaşını doldurmak üzere olduğu 1990 yılında şirket büyük bir tensikata gidiyor ve işinden oluyor. "Belki de bu bir işaretti," diyor gülümseyerek. "Hemen ertesi yıl Ermeni gruplar için seyahatler düzenlemeye başladım." İşten çıkarılması Aroyan'ın kaderini değiştiriyor.

Aroyan o gün bugündür yılda dört-beş seyahat düzenlediği Türkiye'yi baştan sona geziyor. Rehberlik ettiği grupları, yok olan ya da hayatta kalan Ermenilerin izinde köy köy dolaştırıyor. Antepli bir Türk olan sadık şoförü Cemal'in sürdüğü

1 Antep şehrinin eski adı.

minibüsün ön koltuğunda, batıdan doğuya vilayetler arasında mekik dokuyor. İş artık iyice oturmuş durumda. Güzergâhını Los Angeles'ta, müşterilerinin arzuları doğrultusunda belirliyor. İstanbul'da geçirilen birkaç günün ardından, Ermeni kültür mirasının başlıca merkezleri Van, Harput ya da Ani güzergâha ekleniyor. Ama onun müşterileri öncelikle kendi tarihlerinden izler aramaya geliyor. "Bu seyahati yapan herkes bir ev, bir okul, bir bağ buldu. Bazıları ailelerinin unutulmuş bir koluyla yeniden bağlantı kurdu," diye anlatıyor Andonian. Onun rolü insanları ata topraklarıyla yeniden buluşturmak, bu işi organize etmek. Horhon gibi yitik bir köyün, bir köy evinin avlusunun, bir ekmek fırınının bulunmasını sağlamak. 1991'den bu yana, bu şekilde, Ermeni Soykırımı'nın hâlâ görünür izlerinin peşindeki 75'in üzerinde gruba ve yaklaşık 900 kişiye rehberlik etmiş. Bu "zaman yolcusu" bir fotoğraf makinesi ve küçük bir kamera yardımıyla gördüğü her şeyi kaydetmiş: video kayıtları 400 saati aşan onlarca kişisel hikâye. Aroyan İzmir'den Kars'a, artakalanları gün ışığına çıkarıyor ve soykırımcıların bıraktıkları izlerin kaydını tutuyor. Onlarca küçük deftere notlar alıyor. Aroyan, Türkiye'deki 600'ün üzerinde Ermeni köyünün listesini çıkarıp orijinal isimlerini saptamış. Orta büyüklükte ya da daha büyük 30 şehirde, saklanmış, unutulmuş ya da asimile olmuş küçük Ermeni toplulukları bulmuş ve tanıklıklarını kaydetmiş. Tekrar tekrar yaptığı yolculuklarla, soykırımdan kurtulanların Türkiye'de kalan akrabalarının, "kılıç artıkları" denen, "inançlarını kaybetmemiş o Ermeniler"in varlığını belgeleyen ilk isimlerden biri olmuş.

Armen Aroyan şöhret peşinde değil. Ermeni diasporasında biraz reklam olursa ne âlâ, çünkü bu işi para kazanmak için yapıyor. Ama en önemlisi, kopmuş bağları yeniden kuruyor. Alexandra Bezdikian Los Angeles'ta yayımlanan cemaat dergisi *Armenian Reporter*'da heyecanını şu sözlerle paylaşı-

yor: “Aroyan okuyup araştırmakla kalmayan, tarihsel Ermenistan’a turlar düzenleyerek bilgisini de paylaşan ender tarihçilerden biri. Aroyan yeni kuşaklara yeni hatıralar dokumak için, yaralı tarihimizin ipliklerini tel tel ayıran bir zaman yolcusu.” O “geçmişimizin karanlıkta kalan parçalarının izini süren, dileyenleri önüne katıp bir zamanlar hepimizin ‘vatan’ dediği yerlere ‘sağaltıcı’ bir keşif yolculuğuna çıkaran kişi”.

Bir Pazar günü İstanbül’da buluştuğumuz grup, 15 günlük bir yolculuğa çıkmaya hazırlanıyor. Emekli olan Claudine ve Astrik 2005’ten beri Aroyan’la birkaç kez yolculuk etmişler. “Ailemizin geldiği İşhan köyüne gittik. Kiliseyi, demizinin ve b y kannemizin evini bulabildik. Bize bütün anlatılan, İşhan’ın Sivas yakınlarında olduğu, köye ulaşmak için nehrin üzerindeki büyük bir köprüden geçmek gerektiğiydi. Ve evin yanında bir kuyu ile küçük bir bahçenin bulunduğu,” diye anlatıyor abla Astrik. Ailenin kalanı Türkiye’ye ilk kez geliyor. Onlara yolculuğun bir kısmını birlikte yapmayı teklif ediyoruz. İlk başta biraz kuşkulu davranıyorlar. Bir gazeteci, üstelik de Ermeni olmayan bir gazeteci bu hikâyelerle neden ilgileniyor ki? Biraz endişe de duyuyorlar. “Biz problem çıksın istemiyoruz, bu yolculuktan sonra Türkiye’ye tekrar gelebilmeyi arzuluyoruz,” diyor katılımcılardan biri bana dönerek. Aroyan bu konuda i lerini rahatlatıyor. Yirmi yıldır Türkiye’de seyahat eden biri olarak, bu son yıllarda havanın çok değiştiğini belirtiyor. 2000’lerin başında Ermeni kalıntılarını aramak için bir köyde dolaşmak hâlâ imkânsızdı, bir manga jandarma tarafından anında alıkonurdunuz. Türk devletinin paranoyası hafifledi. Sonunda, tamam deniyor. Birkaç gün sonra, turun en önemli duraklarından biri olan Sivas’ta onlarla buluşacağız.

Ailenin büyük bölümü Sivas –eski Sebastia–  evresindeki bu bölgeden geliyor. “Sivas Küçük Asya’nın en kalabalık vi-

layetlerinden biriydi ve 1914'te yaklaşık 1 milyon olan nüfusunun 204.472'si Ermenilerden, 100.000 kadarı da Rum ve Süryanilerden oluşuyordu.”² Patrikhane kayıtları da vilayetteki 240 yerleşim biriminde Ermeni varlığını belgeliyor. Ayrıca, vilayette 98 kilise ile 21 manastır bulunduğunu gösteriyor. Türk yayıncı Osman Köker'e göre soykırımdan önce Sivas'ta 100.000 civarında Ermeni yaşıyordu ve şehir merkezinde altı tane kilise vardı: Surp Asdvadzadzin, Surp Sarkis, Surp Pırgic, Surp Minas, Surp Hagop ve Surp Kevork. Ayrıca 25.000 öğrencinin devam ettiği okullar ve bir Ermeni hastanesi... Sivas bugün yaklaşık 300.000 nüfuslu albenisiz bir şehir. Kışları buz gibi soğuk ve karlı, yazları tozlu ve boğucu. İnsanın arkasına bile bakmadan ayrıldığı o şehirlerden biri. Sivas'tan İstanbul'a yoğun bir göç olmuş. Almanya ve Fransa'ya da. Modern Sivas, iki yanında çığırtaan tabelalı mağazaların ve bütün ülkeyi çirkinleştiren o kutu kutu korkunç beton binaların uzandığı geniş bir ana caddenin çevresine kurulmuş. Caddenin sonunda, tarihi yapıları çevreleyen geniş bir meydanlık uzanıyor: arkeoloji müzesi, ikisi de Selçuklu dönemine ait olan, daha yeni restore edilmiş bir cami ile bitişindeki medrese. Ve son olarak, Mustafa Kemal'in Eylül 1919'da Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini attığı meşhur Sivas Kongresi'ne ev sahipliği eden bina. Sivas yakın tarihinde bunun kadar övünülesi olmayan nedenlerle nam saldı ve milliyetçi-muhafazakâr bir kale olma ününü koruyor. 2 Temmuz 1993'te, birkaç sokak ötedeki Madımak Otel'i'nde çıkan yangında 36 kişi hayatını kaybetti. Çoğunluğu Alevi³ Türk aydınlarının katıldığı bir konferansa ev sahipliği eden bu köhne otel, o gün Sünni fanatiklerin saldırı-

2 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, 2006, s. 533.

3 Türkiye'de nüfusun yüzde 15-20'si, şaman ve Hristiyan unsurlar da içeren heterodoks bir İslâm mezhebi olan Alevi inancındandır. Osmanlı döneminde mezalime uğrayan bu azınlığa hâlâ büyük bir ayrımcılık uygulanmaktadır.

sına hedef oldu. Konuşmacılar arasında, Müslüman dünyada telin edilen Salman Rushdie'nin *Şeytan Ayetleri* kitabından bir bölümü Türkçe'ye çevirdiği için fanatiklerin gözünde günahkâr olan Aziz Nesin de yer alıyordu. O gün, nefret dolu bir kalabalık Madımak'ın önünde toplandı ve aralarında İslâmcı Refah Partisi'nden milletvekillerinin de bulunduğu saldırganlar binayı gözlerini bile kırpmadan kundakladı. Polisin ve itfaiyecilerin müdahalesi engellendi. Sivas'ın adı bugün de failleri cezasız kalan bu trajediyle birlikte anılıyor.

Donnie, Rose-Anne, Françoise ve diğerleri Sivas'ta gezerken, Ermeni varlığından bir iz bulmakta epey zorlanıyorlar. Sanki gizli bir hazinenin yerini bulmaya çalışıyorlar. Aroyan onları şehrin çıkışına, kemerlerle Kızılırmak'ı aşan üç taş köprüden birinin ayağına götürüyor. Köprünün büyük olasılıkla 12. yüzyıldan kaldığını ve Ermeni bir mimarın eseri olduğunu belirtiyor. Bir kitabe bulmak için yürüyerek köprünün altına iniyor. Güney tarafında Osmanlıca bir kitabe var. Kuzey tarafında ise, kıyıyı kaplayan sazların gözlerden gizlediği, Ermeni harfleriyle taş nakşedilmiş bir başka imza... Araştırma devam ediyor. Minibüs ve yolcuları, kente dalıp Bezirci mahallesine uzanıyor. Sünni Türklerin yaşadığı bu küçük mahalle pembe ya da yeşile boyalı beton küpler olan modern binalardan oluşuyor. Kaldırımlar ucuz giyim eşyaları satan satıcıların işgali altında. Mahalle kentsel dönüşüm sürecinde. Hafriyat makinelerinin uğultusu, şantiye gürültüleri buna tanıklık ediyor. Bezirci, bir zamanlar zengin bir Ermeni mahallesi ve ticaret merkeziydi. Armen Aroyan 1915 öncesine ait son evleri bulmaya çalışıyor. Geriye bir düzine ev, birkaç virane, kedilere ve farelere terk edilmiş, boş bira kutularıyla dolu yıkıntılar kalmış. Aralarında heybetli bir konut göze çarpıyor. Bu en iyi korunmuş yapılardan biri; boş bir arsanın ortasında, sahiplerinin konumu-

nu gösteren oymalı alınlığıyla dikkat çekiyor. Alınlıkta Ermeni harfleriyle mimarın adı ve 1890 tarihi yazılı. Bu mülkün sahiplerine ne oldu? Muhtemelen, Sivas Ermenilerinin çoğu gibi onlar da 1915'te tehcir edildiler: "Sivaslı 5.850 Ermeni aile 5 Temmuz pazartesi günü ila 18 Temmuz pazar günü arasında 14 kafiye halinde tehcir edildi; her gün bir kafiye yola çıkıyor ve her kafiye ortalama 400 kişi yer alıyordu," diye yazıyor Raymond Kévorkian.⁴ Çevredeki tüm evler yerle bir edilmiş, yerlerine çok katlı binalar dikilmiş. San-ki müteahhitlerin vicdanı Ermeni varlığının bu son izlerini yok etmeye elvermemiş de, buldozerlerin unuttuğu bu birkaç harabe yok olmaktan kurtulmuş. Geriye kalan fazla bir şey yok. "Taşhan'dan, Bezirci mahallesindeki 10-15 eski Ermeni evinden, askerî garnizonun içinde kalmış olan Surp Nişan Manastırı'nın bir kilisesinden ve yine askerî bölgedeki Surp Anabad Manastırı'nın kilisesinden, eski Pirkinik köyündeki bir iki evle iki değirmen taşından başka bir şeyden bahsetmek mümkün değil," diye özetliyor durumu Osman Köker. "Yani her şey 'bir varmış bir yokmuş' misali."

Armen Aroyan ve bellek yolcuları, Sivas'a varışlarının ertesini günü, bölge köylerini dolaşmak üzere sabah erkenden yola koyuluyor. Yirmi kilometre doğuda, eskiden kötü şöhretli bir hapishanenin bulunduğu Koçhisar'dan, eski Ermeni kasabaları Govun ve Hafik'ten geçiyorlar. Sonra, toprağa gömülmüş kilisesiyle eskinin Horhon'u Düzyayla geliyor. Soykırımdan önce köyün 300 sakininin yarısı Ermeniymiş. Sağ kurtulandan bazıları köylerine geri dönerek 1960'lara kadar kalmışlar. Köyün ihtiyarları, "Nişanlar Ekim 1964'te İstanbul'a gitti," diyor. "Ya bugün? Kimse kalmadı mı?" diye soruyor Armen Aroyan. Kaçamak bir cevap alıyor. Ama bir saat çene çaldıktan sonra, yaşlı Türklerin hafızası yerine geliyor. Birdenbire, Hovağim adında bir Ermeni'nin hâlâ bura-

4 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 543.

larda yaşadığını hatırlıveriyorlar. Birileri onu aramaya gidiyor. Yarım saat sonra, bir değneğe dayanarak yürüyen, paçavralar içinde iki büküm bir adam çıkageliyor. 85 yaşında bir âdem baba. İhtiyar yaklaşıyor, Ermenice konuşulduğunu duyunca kulaklarını dikeyor. “Burada Ermenice konuşulmaz! Çok tehlikeli” diyor, Ermenice olarak. Ama devam ediyor ve Aroyan ona sorular soruyor. “Adım Hovağım Karagözyan. Ama -yan’ı kaldır, onu attılar. Artık Karagöz. Yok, evli değilim, bir başıma yaşıyorum, burada hiçbir şeyim yok, giyecek elbisem bile. Hayır, ailem yok, bir erkek bir de kız kardeşim vardı, ama uzun zaman önce gittiler.” Kataraktın körleştirdiği gözleri sözle anlatılamaz bir dehşetin etkisiyle hareketlenmiş gibi sağa sola dönüyor, çevreyi tanyor. “Çok konuşursam kellemi uçururlar,” diyerek yüzünü buruşturuyor. “Beni de götürün, o zaman size her şeyi anlatırım. Ya arkanızdakiler?” diyor bir kaşını kaldırarak. “Onlar ne düşünüyor? Bana ne yapacaklar?” Diasporalı küçük Ermeni grubu, miras olarak kendilerine aktarılan o ıstırabın ete kemiğe bürünmüş hali olan ihtiyarın karşısında dilsiz kalakalıyor. Soykırımından sağ kurtulanların soyundan gelen, Müslümanlaştırılmadan köyünde bir başına kalmış bu Ermeni’yle karşılaşmak gerçek bir şok. Nicole gözyaşlarını tutamıyor. Hovağım’ın eline sarılıp avucuna bir miktar para tutuşturuyor. Ve minibüs yeniden yola koyuluyor.

Anadolu’nun dört bir yanında, onun gibi yerinde kalmış, soykırımından sağ çıkabilmiş kaç kişi kaldı? Söylemek mümkün değil. “Amasya’da Müslümanlaştırılmış, Türklerle evlenmiş, asimile olmuş birkaç Ermeni var,” diye anlatıyor Aroyan. “1990’larda onlardan biriyle karşılaşmıştım. Anadolu yolculuklarım sırasında, Ermenilerin hâlâ yaşadığı 30 civarında yer buldum.” Amasya’nın batısındaki 15.000 nüfuslu Gümüşhacıköy kasabasında kalan dört kişi var. “Bu-

raya 1995'te gelmiştim, o zaman hâlâ 17 Ermeni evi vardı," diyor Aroyan. "Hepsi yavaş yavaş İstanbul'a göçüyor." Şehrin son Ermenilerinden olan Kapsar Artin'i bir fırında, ocağın arkasında çalışırken buluyoruz. "Uzun zamandır birlikte çalışıyoruz," diye açıklıyor Mustafa, odun ateşinde pişen sıcak pideleri fırından çıkarırken. "Bana mesleği o öğretti." İstanbul'dayken, Agos gazetesinin yayın yönetmeni Rober Koptaş, Sivas kökenli olan ailesinin İstanbul'a 1960'lar da göç ettiğini anlatmıştı: "Dedem fırıncıydı ve Türk askerlerinin ekmeğe ihtiyacı vardı, canımızı o nedenle esirgediler." Sivas büyük bir garnizon şehriydi. 1915'te ekmek üretim zincirinde yer alanların tamamı alıkondu: Tavrallı köylüler, şehrin ve ordunun un ihtiyacını karşılayan değirmenciler sağ bırakıldı. Vilayetin buğday üretiminin büyük kısmını sağlayan Pirkenik, Ulaş ve Tutmaç köylüleri de. Ama bu sonuncular, hasat kaldırılır kaldırılmaz imha edileceklerdi.

Diğer şehirler gibi Gümüşhacıköy'de de ticaret bitmiş. "Eskiden Ermenilerin oturduğu aşağı mahallede şarap üretilirdi ve kasap dükkânları vardı" diye anımsıyor fırıncı. "Demirci olan Hamparustan kardeşleri hatırlıyorum." Şehirde kalan Şahan adında bir Ermeni var; dedesi canını kurtarmak için Müslüman olmak zorunda kalmış. Şahan'ın manifaturacı dükkânının ortasında, rafları dolduran alacalı bulacalı malların arasında Atatürk'ün üniformalı bir fotoğrafı dikkat çekiyor. Şahan keyifsiz. Ermeni grubunun dükkânına doluşması onu gerdi. "Burada hiçbir sorun yok," diye güven veriyor. "Huzur ve uyum içinde yaşıyoruz. Bakın benim karım Müslüman, ben Ermeni'yim. Hiçbir sorun yok," diyerek tezgâhının arkasından grubu ikna etmeye çalışıyor. "Herkes tehcir edildi, biz hariç, çünkü biz din değiştirdik." Daha fazlasını söylemeye korkuyor. Türk olmayan kimliklerin bora-zanla ilan edilmediği Anadolu'nun bu yörelerinde, bir hayatta kalma refleksi. Dükkâna uğramış olan Murat adında yaşlı

bir Türk daha gözü pek görünüyor: “Ermeniler gidip dağlara ya da ormanlara saklanıyor ve öldürülüyorlardı. Benim dedem de Ermeni öldürdü,” diyor ciddi bir ifadeyle. Dükkânda bir an sessizlik oluyor. Küçük grubun çıkmak üzere arkasını döndüğünü görüp rahatlayan Şahan, “Ama bugün durum daha iyi,” deyip derin bir nefes alıyor.

Sonra, yaşlı bir adam gelip çekine çekine kendini tanıtıyor. Elinde kamerası hiçbir şeyi kaçırmamaya çalışan Armen Aroyan’a Ermenice olarak “Adım Gabriel” diyor. 73 yaşındaki bu eski marangoz, İstanbul’da yaşayan bir kız kardeşi olduğunu söylüyor. Kendisinin ise burada kaldığını ve Patrik Kalustyan’ın 1985’teki son ziyaretinden beri İstanbul Ermeni cemaatiyle hiçbir ilişkisinin olmadığını... Ailesi nasıl hayatta kalmış? “Dedemi almaya gelmişler, aileyi Arabistan’a sürmek için,” diye yanıtıyor titrek bir sesle. Ve ağlamaya başlıyor. “Bunlardan konuşmak istemiyorum.” Ama kesik kesik devam ediyor. “Dedem tarlalarda saklanıyormuş, asla evlerde yatmıyormuş. Çekmediğimiz çile kalmadı. Türkler her şeyimizi aldı. Evlenmek için en güzel kadınları kaçııyorlardı.” Taş ustası olan dedesi Hagop Balyan ağın gözleri arasından kaçmış ve toplamalar bittikten sonra şehre dönebilmiş. “Şehrin en güzel hamamını o inşa etmiştir. Hâlâ açık, gelin göstereyim size.” Gabriel bizi boz rengi güzel bir taş bina olan hamama kadar götürüyor. “Hatırlıyorum, ben küçüktüm, çocuklar moloz ve toprak çuvallarını taşıyordu,” diyor. Bir Ermeni tarafından inşa edilen bu dikkat çekici binanın cephesine belediye modern bir tabela asmış; kan kırmızı zemin üzerinde “Millet Hamamı” yazıyor. Burada millet, tabii ki Türk milleti.

Birkaç kilometre ötedeki Zile’de eski Ermeni mahallesinin çok katlı burjuva evleri bakımsızlıktan dökülüyor. Panjurlar kapalı, kapılarda asma kilitler; yeni sahipleri bu ev-

lerde yaşamıyor. Buna karşılık, hemen her yerde antikacılar türemiş. Buralarda şehrin eski sakinlerine ait biblolar, halılar, mobilyalar ve alet edevat satılıyor. Sanki daha dün gitmişler gibi. Bu eskicilerden biri, onlarca Yunan amforası, çanlar ve birkaç dinî eşya toplamış; aralarında, üzerine Ortodoks haçı kazınmış bir kutu da var. Dükkânının duvarlarından birinde, başına hiç de imrenilecek şeyler gelmediğini hayal edebildiğimiz bir Ermeni papazının onarılmış cübbesi asılı. Nicole ile Françoise'ın büyükannesi ve dedesi Zileliymiş. “Dedemiz çizme imalatçısıydı,” diye anlatıyor abla olanı. “Atölyesi muhtemelen buralarda bir yerdedi.” Duvarları ahşap kaplı birkaç küçük dükkân kentsel dönüşümden kurtulup ayakta kalmış. Bir dükkâncı, eski kunduracılar çarşısının birkaç yıl önce yerle bir edildiğini ve yerine bir otopark açıldığını anlatıyor. Bunun dışında, Zile bir kalenin koruyup gölgelediği güzel bir kasaba. Bir zamanlar zengin ve canlı olduğunu tahmin edebildiğimiz, İpek Yolu üzerinde bir ticaret menzili. Ama artık sonu yakın gibi görünüyor. Dükkânların önünde sergilenen Çin işi ucuz mallar artık kimseleri buraya çekmiyor. Bir zamanlar cıvıl cıvıl olan kuyumcular çarşısının bulunduğu bina camiye dönüştürülmüş.

Bir sonraki durak, kuzeydeki Merzifon (Mersovan). “1915’ten önce kentte 5.000’den fazla Ermeni yaşıyordu,” diye anlatıyor Armen Aroyan. “Bugün ise sıfır. Kurtulana kadar pek çoğu Kaliforniya’ya, Fresno’ya gitti.” Merzifon o tarihte, Amerikan misyonerlerin kurduğu Anadolu Koleji’yle ünlüydü. “Okulun müdürü sürgüne gitti ve Kahire’de bir okul açtı.” Heybetli bina bugün de ayakta. Hatta onarımda. 1924’te devletin el koyduğu yapı, uzun süre ordu tarafından kışla olarak kullanıldı. Sonunda Milli Eğitim Bakanlığı’na “iade edildi” ve bakanlık 2010 ders yılının başında burayı lise olarak öğrenime açtı; yönetmelik gereği bulunması zorunlu olan Atatürk büstüyle... Okulun karşısındaki şapel

ve yarı yıkık durumdaki ahşap çan kulesi ise kaderine terk edildi. Daha aşağıda, Ermeni mahallesi yer alıyordu. Buradaki evler birinci katlarındaki çıkıntılarla yumuşak hatlı, karakteristik bir silüete sahip. Aroyan sağ tarafta, yola bakan bir evi gösteriyor. Evin küçük avlusunun ortasında bir incir ağacı bitmiş, dallarıyla çatının ucunu havaya kaldıracak kadar da boy atmış. Zemin katta, pencerelerine duvar örülmüş büyük bir oda var. “Bu ev fotoğrafçı Dildilian ailesine aitti. Giriş katı fotoğraf stüdyosuydu. 2002’de torunlarıyla beraber buraya geldim,” diye anlatıyor Aroyan. Sivaslı bir aileden gelen Tsolag ve Aram Dildilian kardeşler bu stüdyoyu açmış ve kısa sürede Amerikan Koleji’nin yanı sıra valinin de resmî fotoğrafçısı olmuşlardı. Ailenin bir kısmı ABD’ye göç edebildi. Tsolag’ın torunu olan, South Connecticut Üniversitesi Felsefe Bölümü başkanı Profesör Armen Marsoobian, 2002’de, Armen Aroyan’ın kıvrak zekâsı sayesinde dedesinin evini bulmuş. Ondan sonra da döneme ait tüm görüntüleri, Anadolu Koleji’nin Ermeni öğrenci ve öğretmenlerinin ölüm yolculuğuna çıkarıldıkları 1915 yazında Merzifon’un-kiyle birlikte trajik bir şekilde son bulan görkemli geçmişini belgeleyen aileye ait tüm klişeleri toplamış.

Kalabalık bir Ermeni nüfusuna sahip olan kentte bugün izi bile kalmamış pek çok kilise vardı. 1915’te tehcir emirlerinin gelmesinden hemen önce, Ermeni cemaati kent merkezinde büyük bir Protestan kilisesi inşa ettirmişti. Ama burayı ibadete açmaya zamanı olmadı. Türkler burayı daha sonra sinema salonuna dönüştürdüler. Ama bina 1980’lerde çökmeye yüz tuttu. Bugün ise, bir konferans salonuna dönüştürülmek üzere gene inşaat halinde. Geriye sadece sokağın adı kalmış: Sinema Sokağı. Kısa ömürlü kilise ise çoktan belleklerden silinip gitmiş.

Minibüs sessizce doğuya doğru yol alıyor. Mora çalan gölgelerle kaplı kayalıklardan ve yarlardan oluşan dağlık man-

zarada, şoför direksiyonu bir sağa bir sola kırıyor. Yolda araçtan çok, peşlerinde çobanları ve kangal köpekleriyle dolaşan koyun sürülerine rastlıyoruz. Kızgın güneş vadinin dibindeki dereleri ısıldatıyor. Programdaki bir sonraki ziyaret yeri, Lyon bölgesinden gelen Claudine ve Astrik'in anne babasının köyü olan Işhan. İki kız kardeş yolda, 1915'te henüz küçük birer çocuk olan anne babalarının anlattığı hikâyeleri anımsıyorlar. "Annemiz yaklaşık 1910'da doğmuş. Soykırımında kaybolan Stefan adında bir ağabeyi varmış. Annemiz yaşıtı olan bir kuziniyle birlikte Türkler tarafından alınmış, sonra kaçıp kurtulmuş. Bize, üzerinde saçların yüzdüğü kan rengi bir nehirden bahseder dururdu. Ve küçükken bir gün, üzerine sepetler yüklenmiş bir eşeğe bindiğini anlatırdı. Sepetlerden birinin örtüsünü kaldırdığında kesik bir baş görmüş," diye anlatıyor, kardeşlerden daha genci olan Claudine. Bu aile hikâyesinde, tehcir sırasında mecalsizlikten bir ağacın dibine yıkılıp kalan büyükanneleri de var. Baba tarafından dedeleri papazmış. "Kudüs'teki Ermeni arşivlerinde izi bulundu. Türk polisi tarafından alınıp götürülmüş, hapse atılmış ve işkence görmüş. O sırada 43 yaşındaymış. İstanbul episkoposunun araya girmesiyle salıverilmiş. Ama onu almak için tekrar gelmişler. Sonunda bir tepede katledilmiş. Kardeşi olan büyük amcamız bir entelektüelmiş. Ailenin gözü önünde başını vurmuşlar," diye devam ediyor ablası. "Babaannem çocukları kız gibi giydirmiş." O tarihte 9 yaşında olan babaları sürgün yoluna böyle çıkmış.

Ermenice "bey, hükümdar" anlamına gelen Işhan köyünün adı, Türkçe'de Işhan olmuş. Halbuki burada briket ve beton evlerden, tarla ve ahırlardan başka hiçbir şey yok. Nüfusunun yarısı Sünni yarısı Alevi olan köyün dar sokaklarında, Claudine ile Astrik'in dedesinin papazlık yaptığı kiliseyi arıyoruz. Bulmak için minareyi takip etmek gerekiyor. Kilise 1984'te camiye dönüştürülmüş ve fresklerin üstü kireç-

le kapatılmış. Dedeleri pazar ayinini yönetir, okulda öğretmenlik yapar ve ailesiyle birlikte bitişikteki evde oturmuş. “Babam bu avluda oyun oynadı, bu tozun toprağın içinde koştu,” diyor Astrik acı acı gülümseyerek. Caminin yanında oturan kadınlar hoş geldiniz demek için koşup bahçeden yeni topladıkları domates ve yeşil biberlerle dolu bir tabak uzatıyorlar. Ama ziyaretçiler önce eski kiliseye gidecek, ayakkabılarını çıkarıp dua edecekler. Ve içeri giriyor, süpürge dolabına dönüştürülmüş koro yerinde imamın şaşkın bakışları altında Ermenice bir ilahi okumaya başlıyorlar.

Armen Aroyan’ın getirdiği turistlerin çoğu gibi kuzinler de Anadolu’ya ilk kez geliyor. Charles Hardy, 2000’de yolculuktan dönüşünde şöyle yazmıştı: “Bu kutsal yolculuk sırasında ziyaret ettiğimiz her yer, ortak bir mirası paylaşan biz Ermenileri birleştiren bir bağ. Gittiğimiz her yerde Ermeni varlığının kanıtlarını bulduk. ‘Mer Yerkir’ [ülkemiz] sözcükleri kulaklarımızda çınlaya çınlaya, büyüklerimizin yürüdükleri toprakta yürüdük. Bizlerle paylaşmış oldukları anıları yeniden yaşadık ve birbirimizle paylaştık. Bize miras bıraktıkları şanlı geçmişten geriye kalanları hep birlikte aradık.” Her yeni karşılaşmada ağır bir şok ve yoğun bir heyecan yaşanıyor. Kuzinler de geçmişin, kendi tarihlerinin izlerini bulmaya geldiler. Yağlı ayran ve böreklerin lezzeti, ateşin üzerinde köpüren Türk kahvesinin kokusu binlerce anıyı canlandırıyor. “Büyükannelelerimiz bize anlattıkları her şeyi, koyun sürülerini, buğday tarlalarını buluyoruz,” diyor New Yorklu Donnie, iç geçirerek. Bu aşamada bunu dile getirmeleri imkânsız da olsa, burası onların da ülkesi. Hiç değilse küçük bir kavanoz içinde birkaç avuç toprak götürecekler buradan. “Bu gerçekten hayatımızın yolculuğu” diyorlar.

ANNEANNELER VE TORUNLAR

Oturma odasındaki sobanın üzerinde bir tarafı yamulmuş bir semaverin dumanı tütüyor. Kuş kadar kalmış Emine¹ günlerini özenle bakıldığı bu sıcak odada, yatakta geçiriyor. Van Gölü'nün güneyindeki Sason'dayız. Yaşlı kadın geçen yüzyılın başlarında doğmuş ve o yüzyılın parçası. Torunu Nihat elinden tutuyor ve onu 1915'e, çocukluğuna geri götürmeye çalışıyor: "Hadi nine, anlat bize. Neler oldu?" Yüz yaşını geçkin kadın, artık hatırlamadığını söylüyor. Yabancı bir kadının habersiz ziyareti onu tedirgin ediyor. Minik mavi gözleri kendi içine, gizli geçmişine bakıyor. "Olaylar sırasında ninem 6-7 yaşlarındaymış," diye başlıyor Nihat. "Bize hep aynı hikâyeyi anlatırdı: Onu kucağında taşıyan uzun boylu, mavi gözlü ve bıyıklı bir adamı mezarlık yakınında öldürmüşler. Ağlardı. Hayatı boyunca bize aynı soruyu sordu: 'O benim babam mıydı?'" Bu birkaç cümle yaşlı kadının trajedisini özetliyor. Sağ kalan küçük kızı Kürt bir aile yanına almış ve Müslümanlaştırmış. Ona bir Müslüman adı vermişler. Soykırım Ermenice ismini alıp götürmüş, sonunda

1 Büyükanne ile torunun isimleri değiştirilmiştir.

o da adını unutmuş: “Adımı bilmiyorum,” diyor. Tarih öğretmeni olan Nihat, bu Ermeni büyükanneye özel bir şefkat besliyor, onu el üstünde tutuyor: “Hep yaşadıklarını anlat-sın istedim.” Emine, düşünceli bir ifadeyle yatağında öne arkaya sallanıyor. Yabancı kadının elini sıkıyor. “Ya sen, senin annen baban var mı?” diye soruyor. Sonra, çiçekli kalın yorganının altında kayboluyor. Şimdi gene 1915’te.

Emine gibi binlerce Ermeni çocuk katliamlardan, Türk ya da Kürt Müslüman evlerine alındıkları için kurtuldular. Sürgün yolunda, evlerde hizmetçi yapılmak, büyük toprak sahiplerinin topraklarında boğaz tokluğuna çalıştırılmak, kısır çiftlerin çocuk özlemini gidermek için kaçırıldılar... Çoğunluğunu genç kızlar oluşturuyordu. En güzelleri gene kaçırılıp zorla evlendirildiler ya da bir hareme kapatıldılar. Bazı çocuklar daha şanslıydı: Merhamet sahibi komşular tarafından saklanıp korundular, sonra da evlat edinildiler. Soykırımdan kurtulan bu görünmez kadınlar, 2004 yılında, Fethiye Çetin’in büyükannesinin yaşamöyküsünü anlattığı *Anneannem* kitabıyla yeniden gün yüzüne çıktılar. Hrant Dink ailesinin avukatı ve insan hakları savunucusu Fethiye Çetin, bu öyküyü yayımlayarak bir yüzyıllık sessizliği bozdu.

Evden asla başörtüsüz çıkmayan ve beş vakit namazını hiç aksatmadan kılan iyi bir Müslüman olan anneannesi, bahar geldiğinde ona hamuru mahlepli, üzeri yumurtalı çörekler yapardı. Fethiye, Paskalya simgesi olduğunu bilmediği bu çörekleri iştahla yer, tabağında gizli köklerinin bir kanıtının durduğunu bilmezdi. Küçük kız kendini halis Türk ve Müslüman sanıyordu, halbuki damarlarında Ermeni kanı vardı. Kocasına kızdığı anda anneannesinin ağzından çıkan “Bre Müsürman!” sözünün anlamını neden sonra kavrayacaktı. Mezarlıktan geçerken korktuklarını görünce söylediği sözlerin anlamını da: “Ölülerden korkmayın çocuklar.

Onlar bir kötülük yapamazlar. Kötülük yaşayanlardan gelir, ölümlerden değil.”²

Fethiye'nin anneannesi 1915'te 9 yaşındaydı ve henüz Heranuş adını taşıyordu. Köyü Hapap'ın yetişkin erkekleri ikişer ikişer birbirlerine bağlandı ve jandarmalar tarafından dipçiklenerek, tartaklanarak götürüldü. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar zorla yola çıkarıldı. İstikamet Suriye ve Mezopotamya çölleri idi. İlk mola yeri olan Palu'da, kilisenin yüksek duvarlarının arkasında, erkekler boğazları kesilerek öldürüldü, cesetleri nehre atıldı. Perişan kalabalıklar, sürgün yolunda, mecalizlik ve hastalıktan ölmedilerse, iktidarın kiralık Kürt çeteleri ve askerler tarafından ölmekten beter edildiler, katledildiler. Heranuş'un erkek kardeşi Hırayr bu ölüm yolculuğundan hiçbir zaman geri dönmedi, süngülerle delik deşik edilen hamile yengesinin ölüsü bir yol kenarında çürümeye terk edildi, büyükannesi yetim torunlardan ikisini nehirden boğduktan sonra, kendisi de deli deli akan suya atladı ve gözden kayboldu... Heranuş, karısından çocuk sahibi olamayan bir jandarma tarafından annesinin kollarından sökülüp alındı. Hüseyin Onbaşı artık Müslüman olan küçük Ermeni kızını öz çocuğu gibi büyütecekti.

“Annem babam gerçeği biliyorlardı,” diyor Fethiye. “Gerçek, bizlerden, bir sonraki kuşak olan torunlardan saklandı. Bu acılı geçmişi gizlemek yetişkinler için bizleri korumanın bir yoluydu.” Seher/Heranuş, en sevdiği torununa gerçekleri anlatmayı göze aldı, zira hayatının sonuna yaklaşıırken ondan yapmasını istediği bir şey vardı: ABD'ye kaçmış olan annesinin, babasının ve ağabeyi Horen'in izini bulmasını istiyordu ondan. Fethiye yaşlı kadının dileğini yerine getirdi, ailenin Amerikalı kolunu buldu. Anneannesine, Horen'in kızına Heranuş adını koymuş olduğunu söylediğinde, yaşlı kadın “Demek beni unutmamışlar,” dedi. Fethiye an-

2 Fethiye Çetin, *Anneannem*, Metis Yayınları, 2004, s. 55-6.

neannesini ilk kez o gün şarkı söylerken gördü. Yaşlı kadın Amerikalı kız kardeşi Margaret'i tanımadan öldü. Ama torunu uçağa binip ABD'ye gitti, New Jersey'de anneannesinin anne babasının mezarına bir demet çiçek bıraktı ve 1915 yılının uğursuz bir günü parçalanan ailenin Türk ve Amerikalı kollarını yeniden birleştirdi.

Bu gizli hikâyenin üzerindeki sır perdesinin kalkması, önce Fethiye Çetin'in, sonra da onunkine benzer aile sırlarına sahip binlerce Türk'ün "hayatını alt üst etti". Kitabın yayımlanmasından sonra, "Benim dedem de, benim ninem de aynı hikâyeyi yaşadı..." diyen çok sayıda mektup aldım," diye anlatıyor, 63 yaşındaki bu ufak tefek kadın yumuşak ve kararlı bir sesle. Kitabı 30.000 adet satmış ve şimdiden 10 baskı yapmış. Bu önemli bir başarı, zira Türkiye'de çok az kitap okunuyor. Kitabın gördüğü ilgi, olayın boyutlarının da bir göstergesi. Benzer yüzlerce hikâyenin gün ışığına çıkmasıyla, üzeri örtülmüş bir gerçeklik gözler önüne seriliyor. "Ermeni" yanlarını bir hazine ya da dillendirilemez bir utanç gibi gizleyenlerin sayısı kaç? Anadolu'nun bazı bölgelerinde, fısıltıyla, her ailede bir Ermeni olduğu söyleniyor. Araştırmalar yetersiz. "Sadece 1915 yılı için, bu çocuklar için verilen sayı 50.000 ila 200.000 arasında değişiyor," diye açıklıyor Boğaziçi Üniversitesi'nde tarih profesörü olan Selim Deringil. Kesin olan bir şey varsa o da bu çocukların, bu genç kızların soykırımdan sağ kurtulanların görünmez bir koluna hayat verdikleri. Türkiye'de resmen tanınmıyor olsalar da, yaygın bir Türkçe deyiş, varlıklarından herkesin haberdar olduğunu gösteriyor: Onlara "kılıç artıkları" deniyor.

Fethiye Çetin, anneannesinden sonra, sosyolog Ayşe Gül Altınay'la birlikte torunların üzerine eğildi. İki kuşak sonra bu gizli geçmişi dillendiren, resmî tarihi ve kendi hayatlarına dayatılan suskunluğu nihayet sorgulayan torunların üze-

rine... İki kadın *Torunlar*³ başlıklı bir kitapta 25 kişisel öyküyü, şu ya da bu şekilde Ermeniliğin damgasını taşıyan aile portrelerini bir araya getirdiler. Bu narin derleme, kılıçla yok edilmeyince suskunlukla öldürülen bu canlı ve rahatsız edici soykırım kanıtlarını son anda yüzyıllık inkârın pençesinden kurtardı.

Az lafla çok şey anlatan, sessizliklerle bölünen bu hikâyelerde, esas olarak, geçen yüzyılı suskunluk içinde geçirmiş, “dudakları acıyla mühürlenmiş” kadınlar boy gösteriyor. Halklarının maruz kaldığı dehşetin dilsiz tanıkları. Onlar hayatlarını sanki birilerinin geri dönmesini bekler gibi, sabahdan akşama pencereden bakarak, bir sedirde tek kelime etmeden dermansızca oturarak geçirdiler... Ali adındaki torunun anlattığı gibi, “acının yansıması”nı içlerinde taşıyan bu soykırım kurtulanları kırıksık bir yüzden akan gözyaşlarını, cesetlerin kol gezdiği korkunç çocuk masallarını, 1915’in ölüm kokan anılarını miras bıraktılar. Ölü annesinin memesini emen bir bebek, iki oğlu celladın ellerinde değil de kendi kollarında olsun diye sütünü zehirleyen bir kadın, boynlara inen kılıçlar, diri diri Fırat sularına atılan çocuklar...

Fethiye Çetin ve Ayşe Gül Altınay Türkiye’nin dört bir yanından onlarca torun hikâyesi derlediler. Büyük çoğunluk, takma isimle ve coğrafi işaretler silinerek bile olsa tanıklıklarının kitapta yer almasını istemedi. “Bu kitapta esas olan korku,” diyor sosyolog Altınay. “Bütün hikâyelerin odağında bunu buluyoruz. Torunlar kimliklerinin ortaya çıkmasından korkuyordu, bazıları hâlâ da korkuyor. Ama bizimle paylaşarak, bir yandan da bu korkuyu aşıyor, onunla yüzleşiyor ve ‘Artık yeter!’ diyorlar.” Anneannesinin sırrını ona açmasından sonra, Fethiye de uzun süre aynı şeyleri hissetti. Bu devrimci militan, 1980’deki darbeden sonra üç yıl hapis yattı. “Askerlere direniş, açlık grevleri, işkence, bütün bun-

lardan konuşabiliyordum, ama anneannemden bahsetmem söz konusu olduğunda fısıldamaya başlıyordum. Bu nasıl oluyordu?” Fethiye sonunda, korkunun ötesinde bir utanç olduğu sonucuna vardı. Bu torunlar, bazen kurbanın ve kurtarıcısının, çoğunlukla da kurbanın ve celladının birbirine karışan kanını taşıyor: “İçimizdeki bu utanç nedeniyle, suskunluğun yerleşmesine katkıda bulunduk.” Ve onların yok olmalarına. Hâlâ susmayı tercih eden kaç kişi var? “Biz soykırım torunları milyonlarcayız,” diyor Fethiye. “Ve kuşaktan kuşağa aktarılan acıyı miras olarak taşıyoruz.”

“Neredeler?” diye soruyor Ayşe Gül Altınay. “Onlara okul, meclis veya hastane koridorlarında, fabrikalarda, tarlalarda, vali odalarında veya camilerde rastlayabilirsiniz. Herhangi biri olabilirler: bindiğiniz otobüsün şoförü, hastanede kanınızı alan hemşire, beğendiğiniz bir gazetenin yazarı, bilgisayarınızı kuran teknisyen [...], muhasebeciniz, nüfus cüzdanınızı çıkaran memur, pazardaki meyveciniz, en beğendiğiniz tiyatro sanatçısı, çalıştığınız şirketin temizlik işçisi veya yakınınızdaki caminin imamı olabilirler”.⁴ Uzun lafın kisası “onlar her yerde”.

Gerçekten de öyle. Elif zorlu bir yarış olan üniversite sınavını kazanan ikinci oğlunu okutmak için evlere temizliğe gidiyor. Banka memurluğundan emekli kocasının düşük aylığı geçinmelerine yetmiyor. Her çarşamba otobüse binip Haliç kıyısında karışık bir mahalle olan Kasımpaşa’dan bohem bir mahalle olan Cihangir’e geliyor. Elif’in aşırı nezaketi gibi vazgeçemediği iki şey daha var. Boğaz’dan süzülüp geçen tankerlere bakarak balkonda sigara içmek. Ve Ermenilerden konuşmak. Toz bezini Hrant Dink’in cenaze töreninden kalma, “Hrant için Adalet” isteyen pankarta değdirir değdirmez konuya giriyor. Elif, “Eskiden çok Ermeni vardı” dediği, Dersim dağlarının eteklerindeki Erzincan bölge-

4 Ayşe Gül Altınay, Fethiye Çetin, a.g.y., s. 208.

sinden geliyor. Geriye birkaç Ermeni kalmış. Ne zaman köyünden bahsetse “çevre köylerden çok daha az dindar” olduğunu vurguluyor. Bir Ramazan bayramı arifesinde, kendisine nezaket icabı iyi bayramlar dilediğimizde, “Sağolun” diyor, başörtüsünü bağlıyor ve çarpık bir gülümsemeyle ekliyor: “Bizde pek bayram kutlanmaz ya.” Bize gene köyündeki Ermenilerden bahsettiği bir gün, hani olur ya, kendi ailesinde de Ermeni olup olmadığını soruyoruz. “He ya, babamın anası Ermeni’ydi” deyiveriyor.

Elli beş yaşındaki Denize, bizimle birlikte bir çay içip hikâyesini anlatmayı kabul ediyor. Tanınmış biri olduğundan soyadının yazılmamasını tercih ediyor. Babaannesinin ve dedesinin Ermeni olduğunun ne zaman farkına vardığını artık tam olarak söyleyemiyor. Puzzle zaman içinde, kırık dökük birkaç parçayı birleştirdikçe şekillendi. Ama hâlâ bir sürü boşluk var. O kadar az şey biliyor ki. Dedesinin Van, babaannesinin Erzurum doğumlu olduklarını, belki de sürgün yolunda ya da Urfa’daki bir yetimhanede karşılaştıklarını... Ama en azından, gençliğinden beri içini kemiren o kaygıya sonunda bir açıklama buldu. Memur kızı olduğundan, çocukluğu ve gençliği, babasının tayinlerine bağlı olarak şehirden şehre taşınmakla ve memur lojmanlarında geçti. Diğer çocukların aksine o hiçbir yerli değildi. Bu coğrafi aidiyetsizlik, tanışmayan iki kişinin birbirlerine sordukları ilk sorunun “Memleket neresi?” olduğu bir ülkede taşınması zor bir duygu. “Hep şunu sorardım: ‘Neden bizim bir köyümüz yok?’” Denize, arkadaşlarının kendilerine ait bir eve sahip oldukları için şanslı olduklarını düşünürdü; ister ahşap bir kulübe, ister bir bağ ya da bahçe olsun, bunlar küçük kızın gözünde “büyülü yerler”di.

Denize’nin dudaklarını yakan bir soru daha vardı: “Neden bizim kuzenlerimiz yok?” Türkiye’de aile kutsaldır. Düşün-

ler, doğumlar ve ölümler sayısız akrabanın bir araya gelmesine vesile olur. Denizeler yedi kardeşti, ama sadece bir tane amcaları vardı. “Sonunda annemi babamı üzmemek için bu konuda onlara soru sormamam gerektiğini anladım,” diyor. Zamanla, anne babasının onu “Sakin eve polis getirme,” diye tembihlemelerinin ardındaki endişeyi de kavradı. Eve hiç polis getirmedi. Buna karşılık bir militan olarak, 90’lı yıllarda, Türk ordusunun ülkenin güneydoğusunda Kürtlere karşı yürüttüğü o kirli savaş sırasında polis şiddetiyle tanıştı. Gözaltındayken sürekli “pis Ermeni” küfrünü işitti. O zamanlar bunun özel olarak şahsını hedef alıp almadığını bilmiyordu. Türk devleti resmî kayıtlarda bu beşinci kolun izini hâlâ sürüyor.

Aile hikâyesinin keşfi Denize’de “muazzam bir acı ve öfke” uyandırdı: Kimliğinin temelleri çöktü. Ben kimim? Bugün, kendisiyle barışmış gibi, onu oluşturan tüm kimlikleri sahipleniyor, “biraz Kürt, biraz Ermeni, biraz Alevi, biraz da Zaza...” Ve milliyetçiliğe büyük bir nefret besliyor. Hangisi olursa olsun, zira hepsi içinde “öteki”ni inkâr düşüncesini taşıyor. Ama susmayı seçmiş oldukları için anne babasına öfkelenmekten kendini alamıyor. Onların kim olduğunu asla bilmediği ve yalanın içinde yaşadığı duygusunu taşıyor. “Annem de babam da öldü,” diyor. “Artık bu soruları sorabileceğim kimsem yok.”

Henüz vakit varken, onlar da anılarını mezara götürmeden bilenlere sorular sormak... Berke Baş bunu yaptı. Nahiye Kaptan büyük dedesinin ikinci karısıydı ve Ermeni’ydi. Berke bunu hep bilirdi, ama “ne anlama geldiği”nden habersizdi. “Tek bildiğim bir büyükannenin Gürcü olduğu ve bizim onun soyundan geldiğimiz, diğerinin ise Ermeni olduğu. Hepsi bu,” diyor. Berke için Nahide, oyuncak bebeklerine elbiseler ören ve hastalık hastası olduğundan ilaç dolu bir torbayı yanından hiç ayırmayan büyükanney-

di. 2005'te soykırım üzerine tartışmanın başlaması, Hrant Dink'le tanışması, *Anneannem* kitabını okuması, 1993'te 89 yaşında ölen bu büyükanneye yeni bir gözle bakmasını sağladı. Belgeselci olan Berke, aile üyelerini sorguya çekti, komşuların kapılarını çaldı, Ordu şehrinin sokaklarını ve Karadeniz sahillerini arşınladı; hep, orada yaşamış olan o büyükanne'nin gizli yüzünü gün yüzüne çıkarmak için. Bu araştırmadan, ninesine zarif bir saygı duruşu olan *Nahide'nin Şarkısı* adlı bir film doğdu.

Şaşırtıcı olan, Orduluların Nahide'nin geçmişini hâlâ bir emanet gibi muhafaza ediyor olmalarıydı. Sadece, birinin bununla ilgilenmesini bekliyorlardı. O zamanlar henüz Keğanuş Bülbülcüyan adını taşıyan küçük kız, 1915'te bir başına kalmıştı. Dayısı Dikran'ın ilişkileri vardı ve onu, tehcir listesini çıkaran Türk memura emanet etti; ama memur onu korumayı seçti. Bir Türk ailesi kızı yanına aldı. Savaşın sonra, dayısı yeğenini alıp götürmek için Ordu'ya geldi. Yetim kız yeni yuvasını bırakıp gitmek istemedi. Berke araştırmasını yürütürken, Keğanuş'un erkek kardeşi Keğam'ın evlerinin yanındaki kayaların arasından geçen dereye atıldığını öğrendi. Nahide hayatı boyunca, o köprüden geçerken hep bunu söylemişti.

Nahide'nin hikâyesiyle, Ordu'nun Ermeni geçmişi yeniden hayat buldu. "Bu konuda tek kelime etmeyen resmî söylem var," diyor Berke. "Bir de ben soru sormaya başlar başlamaz canlılıkla konuşmaya başlayan insanlar." Genç kadın, *Zafer-i Milli* adı verilen mahallenin eski Ermeni mahallesi olduğunu keşfetti. O hıms cepheli güzel Osmanlı evlerinin sahipleri Ermenilerdi. Babası ona şehrin yüzyıl başına ait sepya bir fotoğrafını bulup getirdi. Üzerinde Fransızca olarak "Ordu Hatırası" yazan fotoğrafta büyük bir kilise görülüyor. Bugün nerede? Bina hâlâ ayakta, ama camiye çevrilmiş durumda. Berke'nin babası ona, çocukken pek çok Er-

meni arkadaşı olduğunu, babasının muhasebecisinin de Ermeni olduğunu anlattı. Ordu'nun hepsi hepsi dört resmî Ermenisinden biri olan Maryam adındaki komşu ise, 1960'lara kadar şehirde kalan çok sayıda kurtulanan ve çocuklarının sonunda İstanbul'a ve Arjantin'e göç ettiklerini. Geçmişin sisleri dağıldıkça, Berke'nin silinip gitmiş anıları da canlandı. Yazları büyükannesini de alıp ailecek Ordu çevresindeki yaylalara pikniğe giderlerdi. Gittikleri yere "Ermeni Peyi" denirdi. Yetişkinler bunun ne demek olduğunu biliyorlardı. Kadersiz Ermeniler o yardan aşağı atılmışlardı.

Topladığı bütün bu sözlü bilgiler Berke'yi bir sürü şeyi sorgulamaya itti: "Hiçbir şekilde bunun üzerinde durmamışız, düşünmemişiz, konuşmamışız. Hepimiz aynı eğitimden geçtiğimiz için... Ben Ordu'da Ermeni yaşadığını bilmiyordum. Okuduğumuz ders kitaplarında hiç bahsedilmiyordu bundan. Tabii ASALA'yı⁵ biliyoruz ama neden bunları yaptıklarını bilmiyoruz." Genç kadına göre bu kolektif hafıza kaybına neden olan sistemin uyguladığı koşullandırma: "Hiçbir soru sormamak üzere programlanmıştık. Bu ülkede askerî zaferler hariç geçmiş sadece unutulmak için var." Oysa Berke İstanbul'da, Türk seçkinlerinin yetiştiği Boğaziçi Üniversitesi'nde okudu. Ama bilinçlenmesi, öğrenimini sürdürmek için gittiği ABD'de oldu. Türkiye'ye dönüşünden sonra, Ermeni tabusu üzerindeki milliyetçi mengene gevsemeye başladı. Genç kadın büyükannesinin yaşadığı trajedinin izlerini hiç vakit kaybetmeden kaydetmesi gerektiğini o zaman hissetti. Onunki, sağ kalanlarla birlikte yaşamış olanlarla görüşüp konuşabilecek son kuşaktı. "O erkekleri, o kadınları, o çocukları hatırlama hakkımız elimizden alındı. En kötüsü bu," diyor. "Bugün, geçmişle yüzleşebilecek durum-

5 1970-1980 yıllarında Türk diplomatlarına suikastlar düzenleyen silahlı Ermeni örgütü Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia'nın (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu) kısaltması.

da olduğumuzu söylemek abartılı olur. Diyelim ki bunu mırıldanmaya başladık.”

Soykırımdan sağ kurtulan bu insanların silinip gitmesinin tek sorumlusu Türk resmî ideolojisi değil. Tarihin bu unutulmuşları Ermeni diasporasının anlatılarında da yoklar. Dünyanın dört bir yanına dağılan diaspora, geride kalanlara ölü gözüyle baktı. Müslümanlaştırılan kadın ve çocuklar cemaat nezdinde ölü canlardı. “Suskunluk, Müslümanlaş(tırıl)makla kimliklerinin yok edildiğini kabul eden Ermeni tarih-yazımına da yerleşti,” diyor Ayşe Gül Altınay. Çoğunluğunun kız olması yok sayılmalarını kolaylaştırdı. “Onların varlığı soru işaretleri doğuruyor. Bir soykırımda sağ kalan kimdir? Bir başka kimlikle hayatta kalan, soykırım kurtulanı mıdır? Onlar, Müslüman çocuklar doğurdukları için ölü sayıldılar.” Onların kaderiyle iki kadının, Fethiye Çetin ve Ayşe Gül Altınay’ın ilgilenmesi tesadüf değil. “O kadınlar ilk defa tarihin öznesi oluyorlar, erkekler tarafından yazılan ve ataerkil bir sistemin ürünü olan bir tarihin nesnesi olmaktan çıkıyorlar. Fısıldayarak tarihi aktaran onlardı,” diyor Altınay. *Anneannem* ve *Torunlar* diasporayı da allak bullak etti. Yok sayılan bu kızlar ve oğullar yeniden cemaate kabul edilme-ye başladı.

Milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet konularında uzman olan Ayşe Gül Altınay, bu açıdan Türk tarih-yazımı ile Ermeni tarih-yazımı arasında bir fark görmüyor: “Türk ve Ermeni bazı tarihçilerimizin ırkı ya da etnisiteyi temel alan milliyetçi bakış açısı, Müslümanlaş(tırıl)an Ermenileri dikkate almaktan kaçınıyor, zira onların tecrübesi, ulusun üzerine inşa edildiği ‘safılık’ yanılışmasını paramparça ediyor.”

Torunlar ve aynı adı taşıyan kitap aidiyet duygusunun büyük bir çeşitlilik gösterdiğini ortaya koyuyor. Onlar kendilerini Ermeni, Türk ya da Kürt, Müslüman, Hristiyan, biraz o biraz bu ya da ate hissediyor, ötekini inkâr etmeksizin ken-

dilerini baskın bir kimlikle tarif ediyor. Ama çoğu durumda, çok kimlikli olduklarını savunuyor ve öyle kabul edilmek istiyorlar. “Türk ırkı”nın savunucularını öfkeden kurdurtacak bir durum.

İnsan hakları aktivisti Yıldız Önen, gerçek adıyla tanıklık etmeyi kabul eden ender kişilerden. Kırk iki yaşındaki bu İstanbullu, Suriye sınırı yakınında, adı Kürtçede “küçük kilise” anlamına gelen Derik’te büyüdü. Soykırımdan önce şehirde yaşayan 4.000 Ermeni’den geriye, babaannesi Tano’nun da aralarında bulunduğu 40 küsür Ermeni kalmıştı. Varlıklı bir aileden gelen Tano’nun ilk kocasından safkan Ermeni bir oğlu vardı. Ermeni kocanın izi 1915 cehenneminde kayboldu. “Ermeni fırını”nda can vermiş olabilir mi? “Ermeniler Derik yakınlarındaki o mağaraya kapatılıp yakıldılar,” diye anlatıyor Yıldız. “Uzun süre bu sadece fısıldandı, içerisi iskeletlerle doluydu, annem görmüştü.” Öyle ya da değil, savaş sırasında sahipsiz kalan dul Tano, topraklarında gözü olan bir Kürt’le zorla evlendirildi. Tano’nun, Yıldız’ın babası olan ikinci oğlu, şiddetin damgasını vurduğu bu evlilikten doğdu. “Babaannem iki oğul büyüttü, birini Ermeni geleneklerine göre, diğerini Kürt olarak,” diyor genç kadın. “Müslüman olan babamın Ermeni bir kardeşi vardı.”

Yıldız’ın kökeni ve geçmişi hiç tabu olmadı. Çocukken İstanbullu Ermeni kuzenlerince sıcak bir şekilde ağırlanır, “likörlü çikolatalara”, bir tek onların evinde yenen o garip tatlılara bayılırdı. Yıldız’ın ailesi soykırım karşısında farklı duruşları minyatür ölçekte içinde barındırıyor. Halis Kürt olan annesi Hristiyan bayramlarında Ermeni kuzenler için özel yemekler hazırlardı. Kuzenler de evlerinde onun için bir seccade bulundururlardı. Buna karşılık, bazı Kürt amcaların düşmanlığı somut bir şekilde hissediliyordu: “Babaannemin dini nedeniyle bizi Kürt saymamakta diretiyorlar. Geçmişte olup bitenler konusunda bir suskunluk var.”

Pek çokları gibi onun da bastırılmış kimliği Hrant Dink'in katlinden sonra meydana çıktı. "O an, kendimi Ermeni olarak da hissetmem gerektiğini düşünmeye başladım." Ama Yıldız babasından gelen Ermeniliğinin ancak bir kısmını sahiplendi: "Entelektüel bakımdan Ermeni olduğumu düşünüyorum. Ancak bunu hissetmek daha zor, çünkü ben bir Kürt olarak yetiştirildim." Ama aldığı açık görüşlü eğitimde, o doğmadan çok önce ölen babaannesinin belirleyici olduğunu tahmin ediyor. Yıldız, Derik'ten üniversiteye yollanan ilk kız. İki kız kardeşi de onun açtığı yolu izledi. Anne babasının seçimi geleneklere aykırıydı: Bağnaz bir mezhep olan Şafiliğin damgasını vurduğu bölgede, kızların kaderi bir an önce evlendirilip erkek çocuk doğurmak. Tano onlara kararlılığını miras bıraktı. "Bu hayat dolu kadın" ölüm döşegindeyken Kürt geliniyle son arzusunu paylaşmıştı: "Cenazemde sakın şahadet getirmesinler." O sonuna kadar Müslümanlaşırılmayı reddetti ve Hristiyanlığa bağlı kaldı.

Yıldız için soykırımın tanınmasını talep etmek hem bir entelektüel dürüstlük meselesi, hem de babaannesine sadakatin bir gereği. Başka binlercesi gibi o kadın da hayatta kaldı, ama hangi acılar, maddi ve manevi örselenmeler pahasına? "Kuşkusuz, soykırım Osmanlı devletinin uyguladığı bir politikanın ürünü. Ama Kürtler soykırımın olduğunu kabul etmekle yetinmemeli, sorumluluktaki paylarını da kabullenmeli. Kuşkusuz, Kürtler pek çok kızı kaçırdı ve bu onların hayatını kurtardı. Ama Kürtler onları Müslümanlaştırdı."

Suskunluktan çekip çıkarılan bütün bu tekil hikâyeler, Ermeni karşıtı ideolojiye meydan okumaya imkân sağlıyor. "Bunları bilmek, insanı kendine sorular sormaya itiyor," diye devam ediyor Fethiye Çetin. "Ama kendiniz ve aileniz hakkında sorular sormaya başladığınızda, doğal olarak, 'öteki' artık 'öteki' olamıyor. 'Düşman' olarak gösterilen artık 'düşman' olamıyor, zira o kişi anneanneniz olabiliyor."

Avukat Çetin, bir süre önce *Anneannem*'i tanıtmak için davet edildiği bir devlet lisesinde konuşma yapmış. "Tartışma üç saat sürdü. Araya giren pek çok 'ama'yla kesildi, milli eğitimin etkisi somut biçimde hissediliyordu. Ama sonunda 70 adet kitap satıldı," diyor memnuniyetle.

İnkârcılığın üstesinden gelmek ne kadar zorsa, anneanneler de bir o kadar dokunulmaz. Anlatının gücü, kendi halindeki büyükanneler aracılığıyla bir tabuyu yıkmasından kaynaklanıyor; bu şekilde, Türkiye'de tarihsel bir uzlaşma sürecine katkıda bulunuyor. Türk sivil toplumu ve entelektüelleri, aile ve köy ölçeğinde mikro tarih araştırmalarına yoğunlaşarak, Ermeni sorununun üstünü örten resmî revizyonizme karşı bir çıkış yolu bulmuş olabilirler. Tanınmış bir gazeteci olan Bekir Coşkun 2005 yılında *Hürriyet* gazetesinde çıkan "Ermeni meselem" başlıklı köşe yazısında sorunu nazik bir dille özetliyordu:

"Benim bir milyon Ermeni'nin ne olduğu konusuyla ilgili bilgim yok. Benim bir tek Ermenim var. Annemiz öldükten sonra devlet memuru olan babam, atının arkasına beni ve kız kardeşimi alıp anneannemize götürdü. Urfa'ya yakın Tülmen'in bağları içindeki o büyük evde anneannemiz bizi çok sevdi. Çocukluk anıları silinmiş olsa bile, onun bize çok özen gösterdiğini bilirim. Anneannemiz o büyük evdeki teyzelerime, öbür kadınlara benzemezdi.

Uzun boyu, incecik bedeni, sarı saçları, çakır gözleri vardı. Adı Ümmühan'dı. Bütün aile ona saygı duyar, bütün aile onu severdi. Ona danışılır, görüşü alınırdı. Özellikle sert yapılı, otoriter ve çok okumuş babamın ona duyduğu güven ve saygı dikkatimi çekerdi. Biz büyüdük. Büyüdükçe onun asıl anneannemiz olmadığını, anneannemizin öldüğünü, onun sonradan oraya geldiğini öğrendik. O bir Ermeni kızıydı.

Gerçek anneannemiz öldükten sonra dedem onu Fırat Havzası içinden Suriye'ye sevk edilen (tehcir), yer yer yok olan Ermeni kabileleri içinden alıp evlenmişti. [...] Biraz büyüdükten ve gerçeği öğrendikten sonra anneannemizin gözlerindeki o hüznü daha iyi anlamıştım. [...] İşte benim Ermeni meselem. Ermenilere neler yapıldığını, bu tartışmaların artık ne anlama geldiğini, gerçeğin ne olduğunu bilemem. Ama anneannemizi, genç bir kızken kimin yurdundan-yuvasından ayırdığını bilmek isterim. Gizlemek zorunda kaldığı acıları, belli etmek istemediği hasreti ve belki de her gece hepimizden sakladığı gözyaşları ile onu kimin-kimlerin bir sonsuz sürgüne mahkûm ettiğinin hesabını sormak isterim. Bir milyonu bilemem, benim bir Ermenim var. Çok sevdiğim o hüzünlü kadın. Benim Ermenim.”

GÖLGEDEKİ ERMENİLER: DÖNMELER

Anadolu'da hâlâ mevcut olan Ermeniler en iyi ihtimalle mezarlıkta, en kötü ihtimalle bir toplu mezarda bulunurlar. Biraz kaba bir özet, ama Ermenice yayımlanan *Marmara* gazetesinin, saçları kırışmaya yüz tutmuş editörünün sözlerini aynen yansıtıyor. Gazeteci gayet netti: Soykırım geride kanayan bir yaradan başka hiçbir şey bırakmamıştı. Türkiye'de 70.000 Ermeni kalmıştı – kuşkusuz biraz şişirilmiş, ama genelde benimsenen bir rakam. Bunların bir avucu İzmir'de, ezici çoğunluğu İstanbul'da yaşıyordu. İmha edilmiş bir halkın kutsal emanetleri... Tıpkı her gün, hem de 8 sayfa olarak çıkmaya kahramanca devam eden *Marmara* gazetesinin tozlu bürosu gibi. Bu görüşmeyi yaptığımızda 2006 yılındaydık. Beş yıl sonra, restorasyonu yeni tamamlanan Di-yarbakır'daki Surp Giragos Kilisesi'nde bir ayin düzenleniyor. Resmî olarak şehirde sadece iki Ermeni yaşıyor. Ama tören sırasında, papaz 20 kadar yetişkin Müslüman'ı vaftiz ediyor. Aradan geçen üç-beş sene içinde, pek çok erkek ve kadın içinde eridikleri suskunluktan çıkarak, Türkiye'de karartılagelen bir hakikatin, soykırımdan sağ kurtulan Müslü-

manlaştırılmış Ermeniler gerçeğinin üzerindeki perdeyi kaldırmaya başladılar.

Marmara gazetesindeki görüşmeden sonra, unutulup gitmiş olan sağ kalanları arayıp bulma işini uyuklamaya bırakmıştık. Ta ki Ocak 2009'da bir akşam saat 19.00'da Sadık Bakırcıoğlu adlı bir Ermeni'yle buluşana kadar. Şiddetli bir yağmur akşam trafiğinde sıkışıp kalan otobüsümüzü kırbaçlıyor. Tıklım tıklım dolu olan aracın içi hamam gibi; bu da, mahrem bir dünyaya geçmek üzere olduğumuz duygusunu güçlendiriyor. Randevumuz, İstanbul'un merkezinden uzakta, metropolün sınırlarında, birilerinin gelip kendisini ziyaret etmesini bekleyen tarihle...

Son durak olan Şultançiftliği'nde otobüsten inen son birkaç yolcu, konturları betonun içinde kaybolan mahallenin şimdiden boşalmış sokaklarından birinin köşesinde gözden kayboluyor. Maviye boyalı küçük bir binanın üçüncü katında akşam yemeği hazır. Ailenin reisi Murat¹ tumturaklı bir havayla Ermenice yemek duasını okuyor: "Tanrım, bize bu yemeği verdiğin için sana şükürler olsun, bu yemeği kutsa rabbim. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına, Amin." Çocuklar, evin kadını, başında Kürt köylülerinin taktıkları o beyaz tülbentlerden olan büyükanne haç çıkarıp kaşıklarını nohutlu yoğurt çorbasına daldırıyor. Evin ağır demir kapısı komşuların meraklı kulaklarını uzakta tutuyor. Bu sahne görülecek olsa bitmez tükenmez bir dedikodu malzemesi olurdu. Salonun köşesinde, plastik bir Noel ağacını süsleyen ampuller yanıp sönüyor.

Murat gündüzleri PVC doğrama işiyle uğraşıyor. "Dükkân-da Ramazan orucunu tutarım," diyor. "Burada herkes Müslüman ve muhafazakâr. Hristiyan olmak iş açısından iyi bir şey değil, kimse gâvurdan mal almak istemez, alırsa günah işlemiş olur." Peki o Hristiyan mı? Müslüman mı? İkisi de mi?

---

1 Bu bölümde soyadıyla birlikte verilenler dışında tüm isimler değiştirilmiştir.

Murat gömleğinin cebinde duran bir İncil'i gösteriyor, evinde asla içki içilmediğini belirtiyor. "Benim kimliğim kalbimde, onu sadece Tanrı biliyor," diyor gülümseyerek. "Benim kalbimde İsa var." Ve her şeyden önce, Ermenilerin yaşadığı soykırım ve kuşaktan kuşağa fısıldanarak aktarılan aile trajedisi var: O zamanlar yeniyetme bir çocuk olan dedesi, Osmanlı askerlerinin tehdidi altında, 4 yaşındaki erkek kardeşini Fırat sularında boğmuş. Altı yaşındaki kız kardeşi ondan önce öldürülmüş. Murat'ın dedesi kılıçtan geçirilmekten, "Türk efendiler"ın hizmetine girip çobanlık yapmaya başlayarak kurtulmuş. Hayatta kalmak için Müslüman olmuş.

Onun gibi on binlerce Ermeni, 19. yüzyılın sonunda II. Abdülhamid'in emriyle gerçekleştirilen ve ona "Kızıl Sultan" lakabını kazandıran kıyımlardan, sonra da Jön Türk hükümetince planlanan katliamlardan kurtulmak için Müslüman oldu. "Söz konusu olan bir ölüm kalım meselesiydi, insanlar pek çok şeyden vazgeçmeye hazırdı" diye özetliyor durumu torunlardan biri. Onlara dönme deniyor. Bazıları, 1915'ten sonra devam eden baskıya boyun eğip daha sonra din değiştirdiler. Anadolu'daki varlıklarının tüm izlerini silmeye yönelik devlet politikasının tehdidi altında, onyıllar boyunca gizlilik içinde yaşadılar. Gizlilikten çıkmaları ne Ankara'nın ne de diasporanın işine geldiği müddetçe bu durumda kalmaları daha kolay oldu. Türkler için, gizli Ermeniler Türk tarihinin en karanlık sayfasının somut bir kanıtını oluşturuyordu. Diaspora için, Hristiyanlıktan resmen vazgeçen Ermeniler cemaatin gözünde kaybedilmiş unsurlardı ve varlıklarını tanımak resmî soykırım rakamlarının sorgulanmasına neden olabilirdi. Ama onlar yüzyılı suskunluk içinde geçirdikten sonra, temkinli bir şekilde kimliklerinin üzerindeki perdeyi kaldırmaya başlıyor.

Daha 2009'da, bir dönme bulmaya çalışmak neredeyse hayalet avına çıkmak gibi bir şeydi. Sonunda, İstanbullu "resmî" bir Ermeni olan Ari aracılığıyla bizi onlara götürecek ilk patikayı açtık. Ama yağmurlu bir 24 Aralık akşamı, İstanbullu devrimcilerin buluşma noktalarından biri olan Kara Kedi barda sıkı bir sorgudan geçirildikten sonra. Ari'nin güvenini sağlam gerekçelerimizle mi kazandık, yoksa birkaç tane Efes biranın yardımıyla mı? Bu görüşme bizi Noel hazırlıklarından feragat etmek zorunda bıraksa da, sonuçta, Ari'den bir tanıdığıyla görüşüp bizimle buluşmayı kabul edip etmeyeceğini sorma sözünü aldık. Elbette, adının gizli kalacağına dair güvence vererek. Ari görüşeceğimiz kişinin ailesinin "dönme" kanadından bir kuzini olduğunu belirtmekten kaçınmıştı.

Damla'yla İstiklal Caddesi'ndeki son moda kafelerden birinde buluştuk. Tüm dönmeler gibi o da dikkat çekmemek için Türkçe bir isim taşıyor. "Ermeni olduğumu hep bildim; ama küçükken annem babam bundan asla söz etmemem gerektiğini tekrarlardı," diyor işletme öğrencisi genç kız. Çocukken buna hep dikkat etmiş, özellikle de lisedeyken tarih kitaplarından "Türkleri katledenlerin Ermeniler" olduğunu öğrendikten sonra. Bir episkopos torununun kızı olan Damla kendisini "Müslüman bir Ermeni" olarak tanımlıyor, bir yandan da bazı Ermeni geleneklerini sürdürüyor. "Noel'de içine bir üzüm tanesi konan özel bir çörek hazırlarız, Pas-kalya'da okunmuş suya batırdığımız renkli ipliklerle basım-bar denen uğur bileziklerini yaparız ve biri hastalandığında kiliseye gidip mum yakarım..." Tarif ettiği şey bir dinî inanç ve batıl itikatlar manzumesi. Gizli Ermeniler kendilerine özgü bir senkretizm geliştirmişler. Bu cumartesi öğleden sonra kafe ağzına kadar dolu. Damla gürültüye rağmen çok yüksek sesle konuşmamaya özen gösteriyor ve garson ne zaman

çayları tazelemeye gelse sözlerine ara veriyor. “Adımı vermemiş olsam bile, size bütün bunları anlattığımı söylesem babam beni öldürürdü,” diyerek bitiriyor sözlerini.

Dönmeler zaman içinde gerçeği gizleme sanatında usta-laştılar. Hiç kimse gizli bir Ermeni'den daha fazla Türk'e benzeyemez. Biz de Anadolu'ya her gidişimizde bir tanesini gizlendiği yerden çıkarmaya çalışmayı alışkanlık haline getirdik. Elbette, bu girişimlerimiz her zaman sonuç vermiyor. Ama bu son zamanlarda diller çözülüyor; özellikle de yabancılar karşısında. Bazı bölgelerde bu daha kolay oluyor. 1914'ten önce yüksek bir Ermeni nüfusa sahip olan altı Osmanlı vilayetinin bulunduğu Doğu Anadolu buna en elverişli bölge. İşte, röportaj notlarımızdan, Ermeni varlığının sürüp gittiğine dair çok şey anlatan birkaç görüşmenin özeti.

Elli bir yaşındaki Abdurrahim doğduğu şehrin nüfus memurluğunun damgasını taşıyan nüfus kayıt belgesinde Müslüman olarak görünüyor. Tüm kardeşleri gibi. Soykırımdan sağ kurtulan babası Abdullah'ın 1927'de, 16 yaşındayken İslâm'a dönmek zorunda kalmasından beri kimliklerinde böyle yazıyor. Belgede görüldüğü gibi Ermeni ve Hristiyan Dono ile Meryem'in oğlu olan dedesi Usip, 1915'te ailenin bir bölümüyle birlikte katledilmiş. Ölüm tarihi de belgede yazılı. Soyağacını ve nüfus kütüklerine kayıtlı bir soykırımın çıplak gerçekliğini keşfetmesi, Abdurrahim'i allak bulak etmiş. Beş kardeşin sonuncusu olan bu ufak tefek gergin adam, hassas bir ayrıntıyı her keşfedişinde kapıldığı paniğe rağmen, kendisinin bildiği bu hikâyenin içine dalmış. Yirmi yıl boyunca yığınla dosya ve belge biriktirip gecelerini Diyarbakır bölgesi Ermenilerinin anlatılarını taramakla, ABD ya da Fransa'da izleri kaybolan akrabalarını bulmaya çalışmakla geçirmiş. Abdurrahim bu aile sırrını uzun süre

kendisine saklayıp sadece güvenilir kişilere, çok az bir kısmını açmış. Nihayet, 2010'da, belediyedeki küçük memuriyet işinden emekli olmaya ve tüm zamanını kimliğiyle yüzleşme işine ayırmaya karar vermiş. Ermeni olan her şey onu büyülüyor. İlk iş olarak Hristiyan olmuş. Sonra, SMS'lerini kendine seçtiği Ermenice bir isimle, Armen olarak imzalamaya başlamış. Son olarak da, Diyarbakır Sur Belediyesi'nin 2011'de açtığı Ermenice kurslarına ilk yazılanlardan biri olmuş. “Geçen yıl 40 kişi kadardık. Hepsini tanıyorum. Bazıları Kürt olduklarını söyleyecek ya da bundan konuşmayı reddedecektir. Ama hepsi dönme,” diye anlatıyor kesik kesik. Abdurrahim boş zamanlarında da, Türkçe-Ermenice yayımlanan Agos gazetesinin Diyarbakırlı 25 abonesine dağıtımını gerçekleştiriyor.

Doğu'nun büyük Kürt şehrinden komşu Batman iline gitmek üzere bir taksiye biniyoruz. Kimiz? Nereden geliyoruz? Nereye gidiyoruz? Otuz yaşlarındaki şoför, her yabancıнын tutulduğu geleneksel –ve dostane– soru yağmuruna ara vermiyor. Peki ya o, Ermeni olabilir mi? Bu bölgede o kadar çoklar ki. Cevap anında geliyor: “Yok, yok”, o “iyi bir Müslüman”. Bunun gözle görülür tüm işaretlerini taşıyor: sinek-kaydı bir tıraş, arabanın girdiği her çukurda hoplayan, dikiz aynasına asılı minyatür bir Kuran ve sarı Renault'sunun arka camındaki “Allah korusun” yazılı büyük çıkartma. Birkaç kilometre boyunca tüm dikkatini yola veriyor: “Ben iyi bir Müslümanım, ama ana tarafından Ermeni olduğumuz doğru.” Yaa? Birkaç kilometre daha gözlerini yoldan ayırmadan hayali bir beyaz şeridi takip ediyor: “Doğrusunu söylemek gerekirse, baba tarafım da Ermeni.” O zaman herkes Ermeni? Şerit değiştiriyor, kendisine bir traktörü sollayacak kadar zaman tanıyor: “Evet, aslında öyle,” diyor sonunda.

Türkiye'nin doğu sınırında, İran yakınlarındayız. Tarih 19 Eylül 2010. Bu Pazar, çoğunluğu İstanbullu yüzlerce Ermeni Ahtamar Kilisesi'ne gitmek üzere neşe içinde teknelere doluşuyor. Ahtamar 10. yüzyılda Van Gölü'ndeki bir adacığın üzerine inşa edilmiş küçük bir mimarlık harikası. Türk makamları 1915'ten beri ilk kez burada bir dinî tören yapılmasına izin verdi. Ayini İstanbul'dan gelen ve başka pek çokları gibi Müslümanlaşmış akrabaları olan Türkiye Ermenileri patrik vekili Arem Ateşyan yönetiyor.

Kilise müminlerin tamamını içine alacak kadar büyük değil. Dışarıya plastik sandalyeler yerleştirilmiş. Komşu olmaktan dolayı birkaç köylü ailesi de gelmiş. Biraz ötede piknik yapıyorlar. Kürt aileler. En azından resmî olarak öyleler. Burada bulunuşları soru işaretleri uyandırmaya yetiyor. Başında Mekke'ye hacca giden erkeklerin alâmet-i farikası olan tığ işi bir hacı takkesi bulunan şalvarlı bir ihtiyar, bir ağaca asılı hoparlörün altında oturuyor. Bangır bangır bağırان hoparlörden bir ilahi sesi yükseliyor. İhtiyar Ermeni olabilir mi? “Yok, yok, ben Kürdüm,” diye yemin ediyor. Yeğeni olduğunu söyleyen, yanındaki daha genç bir adam onun inkârcılığıyla dalga geçiyor: “Yok canım, dönme o. Yoksa gelip bir ayini izlemek için üç saat yol yapmazdık herhalde!”

Dönmelerin bir kısmı Ermeni olduklarını unutturmak, toplumsal baskıdan kurtulmak ya da sadece öldürülmemek için o kadar çok çaba harcadılar ki, sonunda ister istemez asimile oldular. Hayatta kalmanın en emin yolu Türk'ten çok Türk olmaktı. Sinsi ve acımasız zaman böylece inkârın en iyi müttefiki oldu. Ari, amcalarından birinin yaşam tarzını anlatıyor: “Çok dindardır. Ezan okunmaya başlar başlamaz camiye koşar. Kurban bayramlarında bir koyun keser. Karısıyla aralarında Ermenice konuştukları ve Hıristiyan bayramlarında bizi ziyaret ettikleri kimin aklına gelir? Kim-

senin.” Kırsal kesimlerden İstanbul’a göç, izlerin kaybettirilmesini, 14 milyon nüfuslu bir metropolün anonimliği içinde görünmez olmayı sağlamış. İstanbul’da komşunuz soyağacınızı ezbere bilmez. Ari’nin amcası, sosyal yaşamda gizli kimliğinin sadece bir işaretini korumuş: O bir kuyumcu. Ama kızı, kimliğini çarşafının altında boğmuş ve kâfir kökenlerinin lafını bile işitmek istemiyor. “Tarihin unutulması için her şey yapıldığında, çocuklar milliyetçi ve dindar oluyor,” diye ekliyor Ari.

Yağışlı bir akşam vakti bizi ta Sultançiftliği mahallesine kadar götürmüş olan Sadık Bakırcıoğlu, uzak akrabalarından birinin imam olduğunu söylüyor. Özgeçmişi ondan da tuhaf olan bir akrabasını daha keşfetmiş. Sadık bugün kendi halinde bir aile babası. Kuşağından on binlerce Türk gibi gençliğinde radikal sol harekete angajmanı 1980 darbesinin demiriyle dağlanmış. Adıyaman hapisanesinde 8 yıl hapis yatmış. 1980’li yıllarda bu cezaevinde çömez Troçkistler, Maocu devrimciler, Kürt ayrılıkçılar, uzun lafın kısası Türkiye’deki komünist hareketler tayfının ufak bir numunesi bulunuyordu. Ama sadece onlar değil. “Ailem hapishaneye ziyaretime gelirdi,” diye anımsıyor Sadık. “İçlerinden bazılarının bir başka mahpusu daha görmeye gittiklerini fark ettim. IBDA-C (radikal İslâmcı bir örgüt olan İslâmî Büyük Doğu Akıncıları Cephesi) grubunun üyelerindendi. Bu kuzen 1988’de Urfa’da bir suikast girişimine katılmıştı.”

Ermeni kimliklerini korumayı başaranlar bunun için her türlü taktiğe başvurdular. Husumet uyandırmamak için nikâh camide kıyılıyor. Ama damat da gelin de dönme bir aileden geliyor. Bu sır daha sonra bir sonraki neslin kulağına fısıldanıyor. Ne zaman ve nasıl söyleniyor? Hatice “dine girdiği” günü anımsıyor. O tarihte 12 yaşındaymış ve sınıf

arkadaşlarının hepsi gibi Müslüman olduğunu sanıyormuş. Evde dua etmeye başlamış. Bunun üzerine babası ona gerçek dininin İslâm olmadığını, ama bu bilgiyi kendisine saklaması gerektiğini söylemiş. “Bana ‘Sen Hristiyan’sın,’ dedi. Garipti, çünkü bunun ne demek olduğunu bilmiyordum.” Anne babalar sustuğunda bile, çocuklar bunu genellikle ev dışında öğreniyorlar. Herkesin birbirini tanıdığı küçük Anadolu şehirlerinde ve köylerde böyle oluyor. Devlet okullarının hepsi bir Türk bayrağı ve Atatürk büstüyle donatılmış bahçelerinde de, kuran kurslarının avlularında da “gâvur” küfrünün modası hiç geçmiyor.

Ağızları ne kadar sıkı olursa olsun, Türk devleti gözünü bu “kılıç artıkları”nın üzerinden asla ayırmadı. Onları bir beşinci kol olarak gördü. Gizli Ermeniler askere gittiklerinde, idari bir işlem sırasında tesadüfen, resmî kayıtlarda bu şekilde kodlandıklarını fark ediyorlar. “Babamın emekliliği için askerlik belgesi gerekti, almak için askerliğini yaptığım kışlaya gittim. Bana üzerinde ‘yabancı’ yazılı bir kâğıt verdiler. Bunun ne demek olduğunu sordum. Yazı silindi. İki bin yıldır bu topraklarda yaşıyor olsam da ben bir yabancıyım!” Genç kadın çocukluğunda pilot olmak istediğinden, bu duruma daha da öfkeli ve kin tutmuş durumda. “Babam benim için bunun mümkün olmadığını anlatmıştı.” Türkiye’de, gayrimüslim azınlıklarla aynı muameleyi gören dönemlerin bürokrasi ya da orduda hiyerarşik görevlere gelmeleri imkânsız gibi.

Yirmi sekiz yaşındaki Ahmet, Adana’lı bir telekomünikasyon mühendisi. Nisan 1909’da bu vilayette 30.000 Ermeni imha edilmişti. 1915 katliamlarının bir prelüdü... Yakınlar da İstanbul’a yerleşen Ahmet, metropolün kendisine sağladığı Ermeniliğiyle engellenmeden uzlaşma “özgürlüğünün” tadını çıkarıyor. Onu doğduğu kentten ayıran 700 kilomet-

re, 13 yaşındayken kökenlerini keşfetmesiyle birlikte yaşadığı acıyı biraz olsun uzakta tutmasını sağlıyor.

Ailede kız kardeşi Aslı'nın "Julia" diye bir lakabı vardı. Ama çocuk henüz bunun yabancı bir isim olduğunu algılamıyordu. Bu orta sınıf Türk ailesi Cumhuriyet değerlerine mutlak bir sadakatle bağlıydı: Ağabeyinin adı Ata idi. Atatürk'ten mülhem bir isim... Modern Türkiye'nin kurucusuna tapınma kültürü içinde yetişen Ata'nın tek bir tutkusu vardı: orduda pilot olup ülkesine hizmet etmek. Ve 15 yaşında, zorlu bir sınav olan Harp Okulu elemelerinden geçti. Ama vatanına hizmet etme hevesi kursağında kaldı. "Sınavı yapanlar ona göğsündeki büyük doğumlekesi nedeniyle okula alınamadığını söylediler. Düşmanlar tarafından teşhis edilmesine neden olabilecek ayırt edici bir işaret olduğu gerekçesiyle." Aradan iki yıl geçti ve bir akşam içkiyi fazla kaçıran bir amca lafı ağzından kaçırdı: "Seni Ermeni olduğun için istemediler. Biz Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk olmayı seçtik, ama aslen Ermeni'yiz." Türk propagandası delikanlının ruhuna kazınmıştı: Ata, Batılı güçlerle anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu sırtından hançerlemiş olan o "hainler"le bir tutulmayı kaldıramadı. "Ağabeyim önce, Muhammed tarafından seçilmiş olduğuna ve çevresinin onu Ermeni sandığına inanmaya başladı. Sonra, ailemizin Muhammed'in soyundan geldiğine ve gene başkalarının bizi Ermenileştirmek istediğine." Şizofreni Ata'nın bilincini kararttı ve kimliğiyle ilgili hezeyanları yüzünden dönem dönem psikiyatri hastanesinin yolunu tutması gerekiyor.

Hâlâ canlı olan sadece devletin kini değil. Anadolu'nun bazı bölgelerinde halk arasında da devam eden gizli bir husumet var. Sağır bir tehdit gibi. Giyasettin Gelir; Sason'daki köyünde soykırımdan sağ kurtulan son Ermenilerin tanıklıklarını derlemiş. "Hepsi bana, o vakitler din değiştirmenin

geçici olacağını, işler düzeline kadar süreceğini sandıklarını söyledi.” Ama işler hiçbir zaman düzelmedi. Sason Ermenileri 19. yüzyılın sonunda cemaatlerini hedef alan çok ağır bir vergiye karşı Osmanlı vilayetlerinde patlak veren isyanlara katıldılar. İsyan hareketi 1894’te ve 1895’te II. Abdülhamid tarafından kanla bastırıldı. 1915’te on binlerce Ermeni Sason çevresindeki dağlara sığındı. Kuşatılan, aç kalan çoğunluk bulunduğu yerde imha edilecekti. İçlerinden 5.000’i Rus hatlarına ulaşmayı başaracaktı.

PKK ile Türk devleti arasındaki savaş yeni yaralar açtı. Ana yolların uzağında, erişilmesi güç bir noktada bulunan küçük şehir, geçmişine ve kendi içine kapanmış durumda. Gene de kışın sonunda, meyve ağaçlarının çiçekleri bir hafiflik vaat eder gibi. Bize, el vermekten büyük mutluluk duyan Metin Özmen rehberlik edecek. Bizi benzin istasyonunun ilerisindeki *Yeni Bahar* gazetesinin bürosunda bekliyor. *Yeni Bahar* a’dan z’ye kendisinin hazırladığı yerel bir gazete. Genç adam gazetecilik faaliyetinin dışında, yolun karşı tarafındaki camiye bitişik bir odada Müslüman erkek çocuklarını sünnet ediyor. Dönmelere karşı olumlu duygular beslediği açık. Çevredeki husumete rağmen, haklarını duraksamadan savunuyor. “Onlara sürekli tekrarlıyorum, Ermeni olduklarını söylemekten, gerçek kimliklerini göstermekten utanç duymamaları lazım.” Metin Özmen 1915 olaylarının soykırım niteliği taşıdığını kabul ediyor. Bununla birlikte, bu dindar Müslüman, insanların dinlerini İslâm aşkına değiştirmediklerini anlamakta güçlük çekiyor ve “Osmanlı İmparatorluğu zamanında halklar arasında var olan kardeşliği” özlüyor. Ama hayallerini yıkmanın zamanı değil, zira tanıdığı bir dönme bizimle görüşmeyi kabul etti.

Halil, ailenin yetişkinlerini oturma odasında toplamış. Bölgedeki röportajlarımız sırasında sıcak bir şekilde çay iç-

meye davet edildiğimiz diğer tüm oturma odaları gibi, burası da sapsade döşenmiş. Tavandan çıplak bir ampul sarkıyor. Bir köşede televizyon duruyor. Duvarların dibinde renk renk yastıklar dizili. Beton zemin halılarla kaplı. Bununla birlikte, bu ev ile muhafazakâr Sünni evlerinin halkı arasında dikkat çekici bir fark var. Sünni evlerinde eşler, konuklar kadın olsa bile yabancıların önüne nadiren çıkarlar. Burada ise kadınlar ve erkekler yan yana oturuyor. Atalarının hangi koşullar altında din değiştirdiğine dair fazla bilgileri yok. Sadece, soykırımında altı erkek kardeşten bir tek dedelerinin sağ kaldığını, onun da Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Müslüman olduğunu biliyorlar. Ama Müslümanlığa geçmesi onu açgözlülükten korumaya yetmemiş. “Dedemiz o zamanlar dört yıl olan askerliğini yapmaya gitmiş. Döndüğünde, köylülerin topraklarına el koyduklarını görmüş.” Ailenin değerli mülklerinin gasp edilmiş hikâyesi, hâlâ kanayan bir yara gibi kuşaktan kuşağa aktarılmış. “Dedem bana hep ‘Sen görmezsin herhalde, ama belki de çocukların o rüyanın gerçek olduğunu görecek. Belki de bir gün bu topraklar üzerinde hakları olacak,’ derdi.”

Halil bize, eskiden aileye ait olan meraların ne kadar büyük olduğunu mutlaka göstermek istiyor. Toprakları, köyün dışındaki çamur kaplı uzun bir yoldan inilen bir vadinin dibinde. Karların erimesiyle kabaran nehir ortalarından geçiyor. “Şu pırl pırl otlara bakın, en güzel topraklar bizimdi, ta şuradaki yaylaya kadar. Elimizde sadece iki tarla kaldı,” diye iç geçiriyor, bir deri bir kemik kalmış adam. Minibüs şoförlüğünden kazandığı parayla çocuklarının karnını zor doyuruyor. Çok sert bir toplumsal düşüş bu. Traktörüyle yanımdan geçen bir adam eliyle bir işaret yapıyor. Halil ona selamını iade ediyor. “Bizim toprakları onun sülalesi aldı,” diyor, kederli mavi gözlerini ufuk çizgisine dikerek. Dönümlerce bereketli toprağa el koyan ağaların torunları hâlâ Sa-

son'un efendileri. "Gerçek şu ki, Müslüman olsan bile Ermeni olarak kalıyorsun," diyor Halil'in karısı. Başının arkasından bağladığı çiçekli başörtüsü boynunu açıkta bırakıyor. "Sorunlarımız var, çünkü biz Ermeni'yiz. Bu yaz, tütünler için eski kuyumuzdan su çekmek istedim, bana 'pis gâvur' diye hakaret ettiler."

On yıl kadar önce yaşanan bir dram Sason'da yaşayan 50 kadar ailenin yüreğine dehşet saçmış. 2004 yılında, onlardan biri bir kayadan düşüp ölmüş. Kimse bunun bir kaza olduğuna inanmamış. "Polis soruşturması, mallarını ele geçirmek isteyen arkadaşları tarafından arkasından itildiğini gösterdi," diye fısıltılar dolaşıyor. Kimse şikâyet etmeyi göze alamamış. Maktulün dul eşi ve çocukları İstanbul'a kaçmış. Halil de göç etmeyi düşünüyor. "İşin kötüsü, kalan bir avuç toprağımı bile satamam," diyor. "O topraklarda gözleri var, gitmemi bekliyorlar."

Müslümanlaşanların sayısı ne kadar? Resmî ideolojinin tersine, Türk akademisyenler bu gizli Ermenileri tarihin dehlizlerinden çıkarmaya başladılar. Profesör Selim Deringil konsolosluk ve misyon arşivleri üzerinde çalışıyor. 19. yüzyılın son onyılındaki Hamidiye katliamları sırasında İslâm'a kitlesel ihtidalar olmuş. "Sayı aralığı çok geniş" diye açıklıyor Deringil. "Rakamlar 20.000 ila 150.000 arasında değişiyor." 1915'te kaç kişinin Müslümanlaştığı ise bilinmiyor. Durum bir vilayetten ötekine, bir köyden diğerine değişiyor. "İlk başta otoriteler ihtidaları kabul ediyorlardı, bu da tehcirden muaf tutulmayı sağlıyordu. Sonra, çok fazla ihtida olduğu için, samimi olmadıkları gerekçesiyle bunu kabul etmez oldular. Böylece, Müslümanlığa dönenler de tehcir edildi." Savaştan sonra, içlerinden bazıları tekrar Hristiyanlığa dönüp sürgünde kalmayı yeğlediler. Soykırımında sağ kalmayı ve dinlerini korumayı başarmış olan Ermeniler, sonradan

İslâm'ı benimsemek zorunda kaldılar. Tamamen asimile olmuş olanlar ile kimliklerini koruyanlar arasında, günümüz Türkiye'sinde bunların soyundan gelenlerin sayısını kestirebilmek mümkün değil.

Bu pazar günü, Boğaz kıyısında küçük Boyacıköy kilisesi ağzına kadar dolu. Sıralarda oturanlar arasında İstanbul Ermeni cemaati mensuplarını bir bakışta seçmek mümkün. Kadınların fönleri kusursuz, kocalarının kostümleri ütünden yeni çıkmış. Sağda solda, pazar kıyafetleri içindeki birkaç dindar heyecanla haç çıkarıyor. Ama tuğla kubbede ilahi sesleri yükselince dudaklarında bir tereddüt oluşuyor. Hâlâ Müslüman olan ya da yeni vaftiz edilmiş 20 kadar yeni cemaat mensubu, dedelerinin dinini yeniden keşfediyor. Ermeni dininin kurallarını bilmeyen, Ermenice konuşmayan bu insanlar atalarının kimliğiyle yeniden bağ kurma arayışı içindeler.

Episkopos, cemaatinin yeni üyeleri tarafından da anlaşılması için vaazını Türkçe olarak verdi. Bu "yeni" müminler Ermeni Patrikhanesi'ni zor durumda bırakıyor. Episkopos, Hristiyanlığa geri dönüşler olduğunu teslim etmekle birlikte, bu konuda fazla konuşmamayı tercih ediyor. "Bu yeni bir olay" diye belirtiyor ayinin sonunda. "Sessizlikten çıkan ve gelip kapımızı çalan insanların sayısı giderek artıyor. Demokratikleşme buna uygun bir ortam oluşturuyor, ama hâlâ korku var: Konu siyasi açıdan hassasiyetini koruyor. Onlara nasıl yaklaşmamız gerektiğini pek bilmiyoruz." Episkopos, yoğun bir faaliyet gösteren ve aşırı milliyetçi Türklerin hedef tahtasında olan misyonerlerle bir tutulmaktan çekindiğinden, kendi kilisesinin Anadolu'da hiçbir Hristiyanlaştırma faaliyeti yürütmediğini belirtme gereğini duyuyor: "Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi din hâlâ kimliğin omurgasını oluşturuyor. Müslüman ve Türk propagandasıy-

la formatlanmış bir toplumda, çoğunluktan kopmak ihanetle bir tutuluyor.” Daha demokratik bir Türkiye belki de Anadolu’da misyonlara kapıyı açacak. Türkler dolaylı bir anlatım aracı olan atasözlerini kullanmaya meraklıdır. Bu daha iyi farazi günleri beklerken, episkopos da temkinliliğini bir atasözüne başvurarak ifade etmeyi tercih ediyor: “Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmamak lazım.” Ermeni cemaati 1915’ten beri o kadar çok bulgurdan oldu ki.

Son kuşak dönmeler ise kendilerini böyle temkinli olmak zorunda hissetmiyor. Onca yıl soluksuz bırakılan “Ermenilik” artık alacağını talep ediyor. Damla seçimini yapmış: Kocasını Ermeni olacak, sahici bir Ermeni. “Onu korumak için bir dönmeyle evlenmesini tercih edecek olan” anne babası ne derlerse desinler. Onun çocukları Ermeni isimleri taşıyacak. Yirmi yedi yaşındaki Hatice yakınlarda vaftiz olmuş ve bu sırtını paylaştığı kişilerden kendisine Karine demelerini istiyor. “Bizim garip bir kimliğimiz var. Büyükannelerimiz ve dedelerimiz Ermeniydi, annelerimiz babalarımız Müslüman ve biz tekrar atalarımız gibi oluyoruz.” Hatice yaşadığı mahallede boynunda haçıyla alışverişe çıkmaya hâlâ cesaret edemiyor. Eski eser restoratörü olan genç kadın heyecanlı bir sesle ekliyor: “Ama işyerindeki bütün arkadaşlarıma Ermeni olduğumu söyledim, çok anlayışlı davrandılar ve Pas-kalya’da benden bir pasta bekliyorlar. Artık herkesin Ermeni olduğumu bilmesini istiyorum.” Başörtülü büyükannesi ise “bu hikâyenin başını derde sokmaktan başka bir işe yaramayacağını” söylüyor. Tüm dikkatini ördüğü pembe yün patiklere vermiş olan ihtiyar, “Elbette ki endişeleniyorum,” deyip iç geçiriyor. Kardeşinin trajik yazgısının mahvettiği Ahmet de tarihi düzeltmek istiyor. Aile geçmişinin son mutemedi olan amcasına gidip sorular sormaya karar vermiş: “Soyadımızı bile bilmiyorum,” diyor. “Ermeni kanı ve gen-

leri taşıdığını” biliyor olsa da, kendisini nasıl tanımlayacağı konusunda kararsız. Buna karşılık, “asla” Türk olduğunu söylemiyor. Bu gençlerin her biri kendince, Hristiyan, Müslüman ya da dinsiz, Ermeni olmanın yeni bir yolunu buluyor. Bu şekilde, ortodoksların hoşuna gitsin ya da gitmesin, Ermeni kimliğinin tanımını genişletiyorlar. Bu arada, Türkleri de sarsalıyorlar.

Bir belgesel yapmak için Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattını takip etmekte olan genç yapımcı Mehmet Binay'ın yolu tesadüfen Toroslar'da yitik bir köy olan Geben'e düşüyor. Burada, çevre köylerdeki muhafazakâr örf ve âdetlerden tamamen farklı, serbest bir yaşam tarzıyla karşılaşılıyor. Kızlar ve oğlanlar düğünlerde el ele tutuşarak dans ediyor, anne babalarından saklamadan birbirleriyle görüşüp konuşuyor. Ermenilerden kalan bir miras. Binay, hiç gizlemeden Ermeni kökenlerinden bahseden ve onu tamamen habersiz olduğu bir gerçekle tanıştıran bir köylü kıızıyla röportaj yapıyor. “Geben’de Türkler ile Ermenilerin soyundan gelenler barış içinde yan yana yaşıyor; kuşkusuz, çevreden kıpuk bir yer olması burayı propagandadan uzak tuttuğu için. Bu melezlik beni Türkiye için umutlandırıyor. Rahat bırakılırlarsa insanların farklılıklarıyla doğal bir şekilde bir arada yaşadıklarını gösteriyor.” İstanbul Ermeni cemaati mensupları bir ekim günü, bu karşılaşmadan doğan *Anadolu’dan Fısıltılar* belgeselini izlemiş. Genç bir Türk’ün Ermeni halkının başına gelen felaketlerin acısını paylaşmasından duyulanan izleyiciler, onu uzun uzun alkışlamış. Binay’ın “geride kalanlara” ithaf ettiği filmi, Türklere soykırımın sorumluluğunu üstlenmek için izlenmesi gereken yolu gösteriyor.

ASİ TOPRAK DERSİM

Bıyıkları ağarmış, 60'larında bir adam olan Enver kanyonun kenarına çöküp gösteriyor: "Kadınlar ve erkekler işte şu burundan nehre atılmış, bazıları Türk askerlerinden kaçmak için kendileri atlıyormuş." Dipte, Munzur Nehri köpükler içinde güröldeyerek akıyor. "Burada nehir kandan kıpkırmızı kesmiş. Ermeni Vank köyünün halkı 1915'te burada katledilmiş." Dersim bölgesinden geçen Munzur, efsanevi bir güce sahip bu nehir, binlerce Osmanlı Ermeni'sine mezar oldu. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, dalgalar hâlâ baskı ve katliamlarla dolu bu trajik hikâyenin anılarını taşıyor. Oysa, Munzur'un kaynağında kayadan fışkıran buz gibi su, süt kadar beyaz ve masum. Dersim bölgesinin Kürt, Ermeni ya da Alevi inançları bu besleyici nehri yüzyıllardır kutsuyor.

Yüksekten bakıldığında, şehir vadinin dibinde uyuklar gibi duruyor. Bugün Türkçe Tunceli adını taşıyan, ülkenin en düşük nüfuslu ilinin merkezi Dersim, çevreden kopuk, küçük ve sakin bir şehir. Dağın yamacında, soykırımdan sonra adı Kalan olarak değiştirilen eski Ermeni mahallesi uzanıyor.

Enver küçücük bir mezarlıkta yabancı otların arasına saçılmış bir dizi mezarı gösteriyor. “Şu Boğos, babamın erkek kardeşi...” Ermeni kökenli olan Enver, 1915 katliamlarından sonra sağ kurtulanların çoğunun Müslümanlaştırıldığını anlatıyor: Apraham amca İbrahim olmuş, Sarkis Türkçe Şakir ismini almış... “Burada, herkes bilir bunu.” Ama bir Alevi ailesinin kendi ölülerini bu gâvurlardan ayırmak için çektiği tel örgü olmasa, mezar bunun anlaşılmasını sağlayacak hiçbir ipucu vermiyor. Enver artık devrin değiştiğine inanmak istiyor: “Bugün, bir Ermeni ismi almak mümkün.” Naylon bir dosyadan çıkardığı nüfus kayıt belgesinde Enver’in adının yanında Devletli soyadı yazılı. Bu soyadı aileye 1950’lerde verilmiş. Türk kimlik belgelerinde uzun zamandır doldurulması zorunlu olan din hanesinde ise “İslâm” yazıyor... Ama Enver birkaç aydır kendisine Ermenice Asadur dedirtiyor. Atalarının dilini öğrenmeye başlamış, Hrant Dink’in kurucusu olduğu Agos gazetesini okuyor. Ve İstanbul’a gittiğinde bazen kiliseleri ziyaret ediyor. “Resmen bir Ermeni soyadı almak istiyorum,” diye belirtiyor. “Bunu bir-iki yıl içinde yapabileceğim. Çocuklarımla konuştum, eğitimlerini tamamlamalarına az kaldı, benden biraz beklememi istediler. Ermeni soyadıyla iş bulmak zor,” deyip iç geçiriyor. Bu kimlik değiştirme işi onda bir saplantı haline gelmiş. On kardeşinden bazıları da bu yönde adımlar atmış. Mehmet Kevork olmuş, Fransa’da göçmen olan kız kardeşleri Nurcan ise yaklaşık 10 yıldır Jeanette adını taşıyor... Diğerleri henüz kararsız. Ama Asadur ne derse desin, Türkiye’de bu hâlâ netameli bir iş. Zaten kendisi de, “Ermeni olduğumu söylediğim için insanlar hakkımda şikâyetle bulundu,” diyerek soruna dikkat çekiyor.

Bununla birlikte, Asadur yalnız değil. Resmî olarak Alevi Müslüman olan Dersim’in birkaç gizli Ermeni’si uzun zaman yadsınan ve itiraf edilemeyen bir kimliği yüksek sesle talep etmeye başladılar. Mihran Pırğıç Gültekin bu yönde ilk adım

atanlardan biri oldu: Kilisede Hıristiyan oldu, mahkemeye kimliğini değiştirdi ve 2010'da merkezi İstanbul Beyoğlu'nda bulunan bir Dersim Ermenileri kültür derneği kurdu. "Kimliğimizi ve kültürümüzü korumalı, kkenlerimize sahip çıkmalıyız," diyor bu eski siyasi militan. Girişiminin 600'n üzerinde destekçisi var ve içlerinden onlarcası kimliğini Ermeni olarak yenilemiş. Peki ama misilleme korkusundan kökenlerini gizleyen başka kaç kişi var? Mihran hiç tereddütsüz cevaplıyor: "Dersim nüfusunun yüzde 75'i gerçekte Ermeni kökenlidir." Olayın boyutlarını kestirmek hâlâ gç olmakla birlikte, bu rakam büyük ölçüde abartılı. Dört tarafı dağlarla çevrili bu dağlık bölgede yüzyıllardır İslâm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlığı harmanlayan çok özel bir tapınma biçimi olan Kızılbaşlar, Alevi Zazalar ve Kürtler de yaşıyor.

Hozat yolu Munzur boyunca tırmanıyor, yamacı takip derek yeniden bataklıklarla kaplı bir vadiye iniyor. Bu güzel mayıs günü hava sıcak, neredeyse 30 derece. Dorukları hâlâ karla kaplı yüksek dağlar yolu sur gibi kuşatıyor. Birkaç koyun ve keçi sürüsünün yayıldığı kırlar parlak bir yeşille parılıyor. Enver'in neşesi yerinde ve bu engebeli coğrafyada arabayı güvenli bir şekilde sürüyor. Bize, Kürt olan Hozat belediye başkanı da eşlik ediyor. Zeranik Dağı'nın eteğine gizlenmiş kendi köyünde yaşayan bir Ermeni ailesini bizimle grştrmek istiyor.

1915'te bu vadiden çok insan sürülmüş. Ve Zeranik'teki eski su değirmeni o gün bugündür dönmüyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu çok yoksul mezrada dönen fazla bir şey de kalmamış. Üç-beş baş hayvan karınları doyumaya ancak yetiyor. Zeranik'in yarısı harabeye dönmüş, diğer yarısı ise karlar eriyip nehir taştığında balçık içinde kalıyor. Ordunun köyün tam ortasına diktiği jandarma karakolu bile kanlı bir PKK saldırısından sonra terk edilmiş. Askerler geri çe-

kilirken arkalarında kamuflaj renklerine boyanmış duvarlardan, dikenli tellerden ve yarılmış kum torbalarından başka bir şey bırakmamış. Delik deşik toprak yolların kesiştiği “şehir merkezi”nde, köyün tek kahvesinin önüne alçacık tablolar ile birkaç tahta masa atılmış. İhtiyarlar başlarını iskambil kâğıtlarından kaldırmıyor. Kimsenin diyecek bir sözü yok.

Birkaç bardak çaydan sonra, bir köylü, en dipteki harap evde 1950'lere kadar çocuklarıyla birlikte Natalia ve Manik adında Ermeni bir çiftin oturduğunu itiraf ediyor... Sonunda, Taylan gelip sohbeti bölüyor. Ciddiye alınmak isteyen 25 yaşında bir delikanlı. Atalarının dili Ermenice'yi zorlanmadan konuşuyor. “On altı yaşımdan beri öğreniyorum,” diye açıklıyor. İstanbul'da Dersimli gizli Ermenilerin devam ettiği bir kilisede Hristiyanlığa dönmüş. Onun için kimlik bir inanç meselesi. “Ermeni kökenli olduğunu söylemek şimdilerde Türkiye'de pek moda oldu. Ama bunu yaşamak lazım. Ermeni olmak için Hristiyan olmak ve dili konuşmak lazım,” diyor üzerine basa basa. Bizi bilmem kaçınıcı çayımızı içmek için evine sürüklüyor ve tıpkı kendisi gibi soykırımdan sonra zorla Müslümanlaştırılmış bir Ermeni ailesinden gelen yavuklusuyla tanıştıyor. “Bize gâvur diyen komşu köyler sayesinde Ermeni olduğumuzu biliyoruz,” diye araya giriyor Celal Amca, şakacı bir tonla. “Ben bunlardan konuşamam. Hiçbir şeyi korumadık, tek bir geleneği, bir şarkıyı bile,” diye özetliyor durumu. Taylan, Ermeni olduğunu keşfedince geri kazanabildikleriyle kendine yeni bir kimlik inşa etmiş. Küçük ve çıplak odasında masasının üzerinde bir Ermeni bayrağı asılı. Nedenini pek bilmesede de bir gün Ermenistan'a gidebilmeyi umut ediyor. Onun memleketi, Ermeni azınlığın kök salmış olduğu eski bir Osmanlı vilayetinin parçası olan Dersim. Bir poşetten bölgenin Ermeni köylerini gösteren 1912 tarihli bir harita çıkarıyor. “Bunu internet üzerinden, Paris'teki uzman

bir kitapçıdan satın aldım,” diye açıklıyor dünyanın en doğal şeyinden bahseder gibi.

Taylan'ın açtığı Dersim haritasındaki Ermenice isimli onlarca köy, 1915'te yaşanan trajediden önceki Ermeni varlığı hakkında bir fikir veriyor. Tarihçi Reymond Kévorkian'a göre, soykırımdan önce bölgede 157 adet Ermeni ibadet yeri vardı.¹ Halvori'deki bir kilise kalıntısı Ermeniler ve Aleviler tarafından hâlâ ziyaret ediliyor. Ayakta kalan ender kiliselerden biri olan Ma(la)zgirt bazilikası 1980'lerde camiye çevrilmiş ve bir minareyle donatılmış. Yazıtlar ve freskler de silinmiş. Ergen'de, 10. yüzyıla ait görkemli bir bazilikanın oymalı duvar parçaları bir tarlanın kenarında yok olmadan bugüne kadar gelmiş. Aletlerini omzuna vurmuş, kirpi sakallı bir tarının işçisi, “Burası Bizans zamanında önemli bir dua yeri idi,” deme cesaretini gösteriyor. “Yok öyle değil, Ermeni'ydi!” diye düzeltiyor bir başkası. Ardından, “Biz gençken, hasta çocukları bu kilisede yıkamaya getirirlerdi, su ağrıları dindirir, hastalıkları iyileştirirdi. Dul kadınlar içeri kapanıp dua ederdi,” diye ekliyor. Ama kilise 2010'da Ermeni bir turist grubunun ziyaretinden sonra daha somut bir ilgi görmeye başlamış. Turizmin gelişmesi için yapının onarılmasını talep eden köy halkı, Kültür Bakanlığı'na başvuruda bulunmuş. Ergen'de kalan Ermeni var mı? “Yok, yok,” diye cevap veriyor köylüler hep bir ağızdan. Doksan yaşında bir ihtiyar, Ergen'de 10 kadar aile olduğunu hatırlıyor. “Kimisi öldü, kimisi İstanbul'a gitti, son kalanlar da 1960'larda göçtü,” diye anlatıyor.

Ergen'e birkaç kilometre mesafedeki Koderiç köyü daha mütevazı bir başka kilisenin kalıntılarını barındırıyor. Kiliseden geriye, böğürtlen çalıları ve döküntüler arasında boğulan bir taş yığını kalmış. Ama yıkılan Ermeni ibadethanelerinin tüm taşları yok olmamış. Bu iyi yontulmuş, özenle perdah-

1 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 515.

lanmış sağlam taşlar sık sık yerinden sökülüp 1915'ten sonra inşa edilen evlerde köşe taşı olarak kullanılmış. Buralarda, bir köy evinin duvarında ya da bir ağılın zemininde üzerine Ermeni harfleri oyulmuş bir taş ya da sütun parçasıyla karşılaşmak nadir bir olay değil. Taşlar bile asimile edilmiş. Sadece Ermenilerin yaşadığı bir köy olan Alanyazı'nın girişinde, 91 yaşında bir kadın evinin kapısının yanındaki duvara çizili güzel bir haç bize gururla göstermişti. Sonra da evinin damına çöküp 1915'te Türk askerlerin yaptıkları kanunsuzlukları, yağma ve katliamları ayrıntılarıyla anlatmıştı. Üzerine Ermeni haç çizili taş tam karşıdaki kiliseden geliyordu.

Koderiç'te, eski şapele en yakın evde Müslümanlar oturuyor. Kapının eşiğinde üzerinde köylü kıyafetleri olan, elleri belinde şişman bir kadın duruyor. Evinin önündeki taş yığınının "eskiden cami" olduğunu söylüyor, "kilise değil cami". Büsbütün haksız da sayılmaz. 1915'ten sonra hasar gören Ermeni kilisesi, köyü işgal edip baskın ve sürgünlerden sağ kurtulabilmiş Ermenilerin dönüşünü engellemek üzere 1920'de buraya yerleştirilen Sünni Türkler tarafından yerle bir edildi. Soykırımın amacı Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinde etnik dengeleri kökünden değiştirerek Türk bir çoğunluk görüntüsü çizmekti. Koderiç'in yeni sakinleri taşların bir kısmını kullanarak kilisenin yerine bir cami inşa ettiler. Ama 1927'de Türkler gitti, yerlerine içlerinde birkaç dönme Ermeni'nin de bulunduğu Dersimli Aleviler yerleşti. Cami de derhal yıkıldı. Görüldüğü kadarıyla, köylü kadın daha fazla bir şey bilmiyor, ailesinin çok sonra geldiğini anlatıyor. Ayrılmak için izin istiyoruz. Evin köşesini dönerken, gözümüz müstemilatın maviye boyalı demir kapısına takılıyor. Birine bir haç diğerine gül şeklinde bir bezemenin işli olduğu iki kilise taşı kapının iki yanında dimdik duruyor.

Yolumuzun üstündeki Kilise köyünün adı Yenidoğdu olmuş. Bir Ermeni azizini kutsayan Der Hovannessian'ınki ise

Dereova. Ama eski köy isimleri Dersim’de başka her yerde olduğundan daha fazla direnmiş ve tabelalarda yer almaları da yerli halk en çok onları kullanıyor. Nazmiye köyü pek çokları için Kızıl Kilise olan eski adını korumuş. Mihran Gültekin’e göre, Dersim’in adı bile Ermenice ve Der Simon’dan (“Aziz Simon”) geliyor.

1915’te Jön Türk hükümeti tarafından Anadolu’nun her yerine tehcir emirleri gönderildi. Ama Dersim’de mülki amirler karşılarında sık sık Ermenileri teslim etmeye yanaşmayan yerel Kürt aşiret reislerini buldular. Civar bölgelerden kaçaklar kitleler halinde gelip Dersim dağlarına saklandılar. Bunların başında, katliamlar sırasında haftalarca at sırtında bölgeyi dolaşan Amerikan konsolosu Leslie A. Davis’in taktığı isimle “mezbaha vilayet” Harput’tan kaçan Ermeniler geliyordu.² Osmanlı sultanlarının yüzyıllar boyunca vergi toplayamadığı yola gelmez Dersim bölgesi en az 15.000 Ermeni’ye kol kanat gerdi.³

Köyler topyekûn din değiştirdi ya da bugüne kadar kimliğini gizledi. Merkezi hükümete boyun eğmeyen bölge, Türkiye Cumhuriyeti’nin asimilasyon politikalarına da direnmeye devam etti ve devlet ona bunun bedelini ağır ödetti.

Muhterem Türk mebusu Hamdi Bey 1926 yılında “Dersim, Türkiye için cehalet, maişet darlığı, dahili ve harici tesvilat ve Kürtlük temayülü ile bulaşmış, tehlikeli bir çıbandır. Bu çıbanın kat’i bir ameliyeye tabi tutulması lazımdır...” diyordu. Bu ameliye 1935’te, vilayetin adını Tunceli olarak değiştirip askerî bir valinin idaresine veren kanunun çıkarılmasıyla gerçekleşti. Bu dönemde bölgede onlarca kışla ve vadiyi dış dünyaya bağlamak için bir demiryolu hattı ve karayolu inşa edil-

2 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province. An American Diplomat’s Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, yay.haz. Susan K. Blair, Aristide D. Caratzas, 1989.

3 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 514.

di. Bunu, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937'de başlattığı, resmî gerekçesi bir aşiret ayaklanmasını basturmak olan sert bir askerî sindirme harekâtı izledi. Türk devleti aslında Dersim'e Ermenileri korumuş olmasının bedelini mi ödetmek istiyordu? Yirmi beş yıl önce başlatılan "işin bitirilmesi" mi söz konusuydu? Pek çok bakımdan, 1915 katliamları ile 1937-38 katliamları arasındaki süreklilik düşündürücü. Katliam yerleri ve yöntemleri çoğunlukla aynı. 1915'te saklanan yerler de 23 yıl sonra kalabalık ailelerin canını kurtaran aynı sığınaklar. Türk askerleri 1938'de bazı köylerde sünnetsiz erkek çocuklarını arıyorlardı... Büyüklerin soba başlarında fısıldayarak aktardıkları hikâyelerde bazen dönemler birbirine karıştı. "İkinci dalga"da, yaklaşık 100.000 kişilik nüfusun, çoğunluğunu Alevilerin oluşturduğu ve içlerinde binlerce gizli Ermeni'nin bulunduğu 15.000-20.000 kadarı katledildi (kaynaklarda verilen rakamlar arasında önemli farklılıklar vardır). Dersim civarındaki küçük bir köyde yaşayan 87 yaşındaki Hasan'ın şundan kuşkusu yok: "Biz iki kere kırımdan geçirildik. Askerler 1915'te geldi. Buralarda Ermenileri saklamış olduğumuzdan, herkesi öldürmek için 1938'de bir daha geldiler," diye anlatıyor, bastonunun üzerinde kamburunu çıkararak.

Türk sosyolog İsmail Beşikçi, Dersim harekâtı arşivlerine ciddi bir şekilde eğilen ilk araştırmacılardan biri. 1990'da yayımlanan *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi* başlıklı kitabında olanları "soykırım" olarak niteliyor. Aleviler konusunda uzman olan antropolog Martin van Bruinessen ise Dersimlilere yapılanları "etnik kırım" olarak adlandırmayı tercih ediyor. Bu kanlı olayı 10 yıl boyunca araştıran etnomüzikolog Hasan Saltık'a göre tabu yıkılmak üzere. Çekingen bir şekilde "Dersim olayları" olarak anılan katliam konusundaki suskunluk kısmen bozuldu. "Binlerce kişi katledildi. Pülümür Nehri'nde, suya atılan cesetlerin iskeletlerini hâlâ görebilirsiniz," diye anlatıyor tarihçi Cemal Taş.

“1938’de katledilenlerin torunları olarak, bu olayları her sene anmak istiyoruz. Devlet soykırımı uğramış Dersim halkından özür dilemeli.” O dönemde Abbas aşiretinden güçlü bir Alevi Kürt reisi olan Seyid Rıza’nın yakalanıp asılışını anmak için artık toplantılar ve meşaleli yürüyüşler düzenleniyor. Başkaldırının lideri, Kasım 1937’de 81 yaşında idam edilmişti. Bugün, adalet ve hakikat talep eden torunu. Bu ikinci katliamın nedenlerini o da 1915’e bağlıyor. Seyid Rıza’nın Ermenileri bizzat sakladığı ve kutsal kitapları koruduğu söyleniyor. Uzun süre sadece bir Kürt ayaklanması olarak algılanan Dersim isyanı, bugün Ermeni boyutuyla birlikte, daha gerçekçi ve karmaşık bir şekilde resmediliyor.

Özellikle Agos gazetesinden Hrant Dink ve Sarkis Seropyan’ın çabalarıyla, döneme ilişkin tanıklıkların kamuoyuyla paylaşılmaya başlaması, bu hikâye içindeki hikâyenin ortaya çıkmasını sağladı. Araştırmacılar, yayıncılar ve belgesel sinemacılar arşivleri incelemeye başladılar. Muhafazakâr İslamcı Recep Tayyip Erdoğan hükümeti de, Türkiye Cumhuriyeti’nin en karanlık perdelerinden ve erken Cumhuriyet döneminin milliyetçi etnik arınma mantığının simgelerinden biri olan bu olayın tartışmaya açılmasına olumsuz bakmıyor. Askerî operasyonlar Mustafa Kemal rejimi tarafından daha baştan oylanmış ve planlanmış, 1927’den itibaren de resmîyet kazanmıştı. Harekât sonunda, Mustafa Kemal’in ölümünden kısa bir süre önce başlatıldı ve sağ kolu olan İsmet İnönü tarafından yönetildi. AKP ve Erdoğan bu “medenileştirme misyonu”yla ilgili tarihsel hakikat perdesinin aralanmasına izin vermekle, orduyu biraz daha zayıflatıyor ve bir Osmanlı ortak yaşam ideali karşısında Türk ulus devlet modelini müşkül duruma düşürüyor.

Dersim askerî deney sahası olarak da kullanıldı. Kaçanların topluca sığındıkları mağaralarda muhtemelen kimyasal

gazlar kullanıldı. Ve asilerin dağlardaki sığınaklarını bombalamak için ilk kez hava kuvvetlerinden yararlanıldı. Uçaklardan atılan tonlarca bomba insani bilançonun büyüklüğünü kısmen açıklıyor. Hava filosuna, dünya tarihinin ilk kadın savaş pilotu olan ve İstanbul'un ikinci havalimanına adı verilen Sabiha Gökçen komuta ediyordu. Gerçek bir milli kahraman olan Sabiha Gökçen, her şeyden önce Kemal Atatürk'ün manevi kızıydı. 1913'te doğan ve 12 yaşındayken Mustafa Kemal tarafından Bursa'daki bir yetimhaneden alınıp evlat edinilen Sabiha, 20 yaşında pilot brövesini aldı ve önce SSCB'de, ardından Eskişehir hava üssünde muharebe eğitimi gördü. Üstlendiği ilk görev, Fransa'da imal edilmiş olan Bréguet 19'uyla Dersim'i ateş yağmuruna tutmak olacaktı... Ama Hrant Dink'in 2004'te gazetesi Agos'ta yayımladığı bir yazı dizisinde verilen bilgilere göre, Sabiha Gökçen Atatürk tarafından evlat edinilmeden önce, anne babası 1915'te soykırıma kurban gitmiş bir Ermeni yetimiydi. Havacılık dünyasında bir öncü olarak övgü toplayan Sabiha Gökçen'in adına, "hava sporlarında büyük muvaffakiyetler kazanmış kadınlara mahsus" bir madalya basıldı. Büyük olasılıkla Ermeni kökenli olan bu yetim, "Türklerin atası" tarafından evlat edinilmekle Türk'ten de çok Türk olmuştu. Dersim'in ve diğerlerinin arasında, 1915 katliamlarından sağ kurtulmuş binlerce Ermeni'nin celladı olacaktı.

Bölgenin köylerinde, geçen yüzyılın katliamlarının anısı hâlâ canlı. Giysileri yamalı yaşlı bir köylü olan Hıdır Boztaş, eskiden Dersim'in en büyük Ermeni sülalelerinden Mirakyan aşiretine ait olan Alanyazı köyü için, orada "herkes Ermenidir," diyor. Misilleme korkusundan, bunu açık açık söyleyenlere ender olarak rastlanıyor. "Dedem ve kardeşi burada öldürüldü. Babam çocuktu ve Cafer Ağa sülalesinden Alevi Kürtler tarafından saklandı. Askerler 1938'de

yeniden gelince çok korktuk, kırım geri geldi dedik, ama bu defa sadece geçip gittiler. 1915'ten beri bizi öldürüyorlar çünkü biz Ermeni'yiz! Benim umurumda değil! Ermeni olduğumu söylemekten hep gurur duydum," diye bağırıyor, 1923'te Cumhuriyet'le aynı tarihte doğan ihtiyar. Israrla, hiçbir şeyin bitmediğini söylüyor. Soykırım süregiden bir hikâye. Devlet Ermenilere zulmetmeye devam ediyor. O da hükümeti lanetlemeye.

Yeğeni olan 57 yaşındaki Mustafa, otoriteleri kızdıran konulardan fazla konuşulmayan bir kuşağa mensup. Onunki, Ermeniliği açık edilmemesi gereken bir zayıflık olarak görenlerin kuşağı. "Babam bize Ermenice öğretmedi. Nasıl dua edilir, onu bile bilmiyorum," diye hayıflanıyor. "Bize bunun tehlikeli olduğunu söylerdi." Evinin oturma odasında Hazreti Ali'nin bir portresi asılı. Ama Mustafa Dersimlilerin asi ruhunu korumuş. Dedesi Bedros'tan gasp edilen üç tarlanın, devlet tarafından iadesini sağlamak için mücadele etmeye karar vermiş. Köyün çıkışındaki eski elma bahçeleri 1915'ten beri işlenmeden duruyor. "Halbuki oraların Bedros'un tarlaları olduğunu herkes biliyor."

Terzi Hampartsum Boyacıyan'ın torunu olan 87 yaşındaki Hüseyin, Hirnek'te "buğday yetiştirilirdi ve Ermeniler öldürülmezdi," diye anlatıyor. Annesi Şogat bir başka köyde mucize eseri katliamlardan kurtulmuş ve Harput'taki Protestan misyonuna yardım istemeye gitmiş. "Kadınları ve çocukları öldürmek için sıraya diziyo, sonra bıçakla işlerini bitiriyorlarmış. Annem ölü taklidi yapmış, ama hayatı boyunca kollarında ve omuzlarında bıçak izlerini taşıdı," diye sakın bir sesle anlatıyor. O Ermeni olarak kalmış, ama çocuklarına Müslüman isimleri vermiş. En büyüğüne, Türkçe'de Mehmet diye söylenen peygamberin adını koymuş. Ama artık hava yumuşamaya başlıyor. Küçük bir şirkette müdür olan

oğlu Mehmet, “torunlar Ermeniliklerinden daha rahat bahsediyor. Dersim’de, ülkenin başka yerlerinde olabilecek sosyal baskı yok,” diyor. “Ana baba tarafımdan yarı Alevi yarı Ermeni’yim. İki kültür birbirine çok yakın, ama ben kendimi daha çok Ermeni hissediyorum, sırf babam bana soykırımın hikâyesini aktarmış olduğu için,” diye düşünüyor. Kız kardeşi ise kendisine “Alevi” diyor. Sonra ekliyor: “Ama Ermeni’yim de... Zaten kızım İstanbul’da kiliseye dua etmeye gidiyor.” “Bölgede çoğunlukla kadınlar Ermeni, erkekler Alevi’ydi, bu nedenle Alevilik üste çıktı,” diye açıklıyor Mehmet. PKK önderliğindeki Kürt ayaklanmasına katılma suçundan 12 yıl hapis yatmanın izlerini yüzünde taşıyan bu tıknaz ve sıcakkanlı adam, cüzdanından sararmış bir fotoğraf çıkarıyor: Babaannesinin vesikalık bir resmi bu. Soykırımdan sağ kurtulan bu kadın onun gözünde bir kahraman. Sembolik varlığı ona yetiyor. Mehmet kısa bir süre önce Ermeni akrabalarının bir kısmının Marsilya taraflarında torunları olduğunu öğrenmiş. “Bir gün, Fransa’dan Ermeni bir hanım babaanneme bir mektup gönderdi. Ona hikâyesini bildiğini ve dilerse onunla temas kurabileceğini söylüyordu.”

Ermeni bir ninenin ya da teyzenin olmadığı bir aile bulmak zor. Burada, kanlar başka yerlerde olduğundan daha da fazla karışmış. Ve bölgede yaşayanlar çoğunlukla melez bir kimlik taşıyor. Kimisi Ermeni olduğunu söyleyip kendini Alevi olarak tanımlıyor, kimisi de Kürt olarak. Halk dansları ve türküler ortak, Aziz Sarkis yortuları birlikte kutlanıyor. “Koçari bizim için ezelden beri bir Kürt dansıydı. Ama şimdi Ermeni dansı olduğunu anlıyorum. Ve İstanbul’da ilk kez Ermeni korosunu dinlediğimde, bütün bu şarkıları Kürtçe olarak duyduğumu fark ettim,” diyor Dersim Ermenileri Derneği’nin kurucusu Mihran Gültekin.

TAŞIN SOYKIRIMI

Van Gölü sahili ile Ahtamar Adası arasındaki gidiş-gelişler hiç bu kadar yoğun olmamıştı. Lebalep dolu küçük tekneler Surp Haç Kilisesi'ni anakaradan ayıran dört kilometrelik yolu kat etmek için motorlarına gaz veriyor. Neşeli bir kalabalık tekneden inip badem ağaçlarının arkasında yükselen huni şeklindeki kubbeye doğru tırmanıyor. Türkuaz rengi dalgaların üzerine konmuş bu bal rengi küçük ada, 19 Eylül 2010 Pazar günü coşkudan kabına sığmıyor. Yapının dış duvarlarına alçak kabartmalarla resmedilmiş Kitab-ı Mukaddes sahnelerinin önünde sayısız mum titreşiyor. Peş peşe haçlar çıkarılıyor. Ve orta sahından ilahiler yükseldiğinde dua örtüleriyle kapanmış başlar eğiliyor, müminleri büyük bir heyecan sarıyor. 1915'ten beri kefene sarılı olan kilise yeniden hayat buluyor. Ankara yüzyıl aradan sonra kilisede ilk kez dinî tören yapılmasına izin verdi. Türk devletine kefil olma endişesi ile atalarının topraklarında ibadet etme arzusu arasında kalan İstanbul, Lübnan, Avrupa ve Ermenistan Ermenileri bu tarihî Pazar ayinine katılmak için adaya sökün etti.

Ahtamar Surp Haç Kilisesi, Ermeni tahtının kayıp mücev-

herlerinden biri. Türk hükümeti bunu doğru anladı ve Ermeni politikasının vitrinine yerleştirdi. Kilisenin restorasyonu ve yeniden açılışı sırasında yaşananlar, Türkiye'nin bu son yıllarda attığı ileri adımları, tereddütlerini ve geri adımlarını yansıtıyor. 1915'te keşişlerin katledilip manastırın yıkılmasından sonra yağmacıların insafına terk edilen, Kürt yazar Yaşar Kemal'in müdahalesi sayesinde 1951'de valiliğin emriyle son anda yıkılmaktan kurtulan ve yarım yüzyıl boyunca yabancı ziyaretçilere kapalı tutulan kilise, yenileme çalışmalarının ardından 29 Mart 2007'de büyük bir debdebeyle açıldı. İslâmcı muhafazakâr hükümet, Ermenistan'la yakınlaşma sürecinde iyi niyetini göstermek istiyordu. Bunun için hiçbir masraftan kaçınmadı ve kadim katedralin restorasyonu için 2.000.000 TL harcadı. Kurşunlarla delik deşik edilmiş cephenin onarımı, çalışmaların en nazik kısmını oluşturdu.

Açılış günü, kilisenin önüne çok büyük bir Türk bayrağı asıldı. Uzaktan bakıldığında, bayrak kırmızı bir halıyı andırıyor ve insana, barışma arzusunu göstermek için hiç de yerinde bir seçim olmadığını düşündürüyor. Giriş kapısının iki yanına "Tarihe saygı, kültüre saygı" pankartları ile bir Atatürk portresi yerleştirilmiş. Ama buranın Ermeni tarihinin çok önemli merkezlerinden biri olduğunun anlaşılmasını sağlayacak tek bir pankart yok. Vaspurakan Krallığı dönemine ait olan kilise, Kral I. Gagik'in 10. yüzyılda adada inşa ettirdiği kraliyet kompleksinin günümüze ulaşan son parçası. Törene başkanlık eden Kültür Bakanı Atilla Koç, uzun açılış konuşmasında "hükümetin bu kültür mirasına sahip çıkma kararlılığında olduğunu" belirtiyor. Dinleyiciler kuşkulu. Ankara'nın temsilcisi konuşmasında ne "Ermeni" ne "kilise" sözcüğünü kullanarak büyük bir belagat ustalığı sergiliyor. Ürkekliği, Ankara'nın restorasyonun anlamını tümüyle kabullenmedeki sıkıntısını ortaya koyuyor. Ger-

çekten de, olayın önemini sınırlayan pek çok pürüz var. Yapı ibadete açılmayıp müzeye çevrildi. “Ahtamar” adı “Ak-damar” olarak Türkleştirildi. Kilisenin orijinal ismi bir Ermeni efsanesinden geliyor: Sevgilisi Prenses Tamar’ın tuttuğu meşalenin ışığında her gece yüzerek adaya çıkan bir genç varmış. Genç kızın babası gizli aşklarını öğrenince meşaleyi söndürmüş ve delikanlı suda boğularak ölmüş. Göl kıyısında cesedi bulunduğunda, cansız dudakları “Ah! Tamar!” diye seslenir gibi açık duruyormuş. Hiç de hafife alınmayacak bir falso da, yapıda ne bir çanın ne de haçın bulunması. Hem de Surp Haç adını taşıyan bir kilisede. Hilal ülkesinde bu Hristiyanlık simgeleri ürküntü yaratıyor. Bütün bu eksiklikler Cengiz Çandar’ı sert bir köşe yazısı yazmaya yöneltmiş. Ünlü gazeteci yetkilileri “kültürel bir soykırım” yapmakla itham ediyor. Ermenistan ve diaspora Ermenileri ise olayı şarlatanlık olarak niteliyor. Erivan durumu kınadığını göstermek için zaten çok sınırlı bir delegasyon gönderdi. Kültür bakanı yardımcısının liderlik ettiği heyet, Ermenistan ile Van arası 250 kilometre olduğu halde, Gürcistan üzerinden dolaşp 830 kilometrelik uzun bir yol yapmak zorunda kaldı. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül uzlaşp yönünde güçlü bir sinyal vermek için heyeti 1993’ten beri kapalı olan sınırdan geçirmeye çalıştı. Ama ordu buna razı olmadı.

Neticede, Türk devleti 2010’da kilisede dinî bir tören yapılmasına yeşil ışık yaktı. Havalimanında gençler turizm bürosunun bastırıldığı Ahtamar broşürlerini dağıtıyor. Eskisi kadar ürkek davranmayan Türkiye artık bölgenin kültür mirasının en önemli parçası olan kilise-müzenin tanıtımını yapıyor. Ve tek bir ayinle Anadolu’dan Ermeni varlığının kazındığı koca bir yüzyıl topa tutuluyor. Daha yedi-sekiz gün önce mihrabın önünde dua eden bir grup hacı, bekçi tarafından uyarılmıştı: “Burada dua etmek yasak! Burası kilise değil!” Ama haç kavgası sona ermedi. Türkler sözlerinde dur-

madılar, kilisenin kubbesi hâlâ çıplak. Yüzlerce Ermeni son anda seyahatlerini iptal ediyor. Törenin tam bir fiyaskoyla sonuçlanacağını görüp paniğe kapılan yetkililer, son anda haçı getirip geçici olarak kilisenin girişindeki bir kaidenin üzerine yerleştiriyor. Haç, herhangi bir protestoya meydan vermemek için 15 gün bekletildikten sonra nihayet kubbenin üzerine dikilecek. O tarihten beri Ahtamar'da her yıl düzenlenen ayin artık dikkatleri çekmiyor. Manzarada eski yerini almış durumda.

Ama 19 Eylül 2010'da heyecan öylesine dorukta ki, haçın yerine yerleştirilmesinde yaşanan bir gecikme bir kez daha kuşkuları uyandırmaya yetiyor. Tören için Ahtamar'a gelmiş olan Londra'daki Gomidas Enstitüsü'nün müdürü Ara Sarafian, "Ermenilerin duygusal tepkisini anlıyorum, ama bu renovasyon bilhassa Türk toplumu için büyük önem taşıyor," diyor. "Bir anlamda, bunu bir manipölasyon olarak görmek mümkün, zira bu bir istisna. Ama doğal olarak şu soruyu sorduruyor: Ahtamar kimler tarafından inşa edilmişti?" Bu, insanların bu topraklarda Türk olmayan bir halkın yaşamış olduğunu anlamalarını sağlıyor. Ermeni tarihçiye göre, kilise "Kemalist tarihyazımına meydan okuyarak" geçmişe bir kapı açıyor. Türk-Ermeni diyalogu için çaba gösteren Ara Sarafian, bu uzun vadeli hedefe yoğunlaşmış ve ayini "Türk'ün hoşgörüsünün bir ifadesi" olarak sunan başbakanın kendinden duyduğu memnuniyete aldırıyor. Recep Tayyip Erdoğan, "Tüm dünyaya onların ibadet yerlerine nasıl baktığımızı ve ilgi gösterdiğimizi göstermek istiyoruz," diyor. İlgililer mesajı alıyor... Ayinin üzerinden iki hafta geçmeden, yüzlerce milliyetçinin, bugün Türkiye sınırları içinde kalan Ermenistan Krallığı'nın eski başkenti Ani antik şehrinde cuma namazı kılmasına izin veriliyor. "Allahu ekber" nidaları birbirine karışıyor. Milliyetçi Hareket Partisi lideri Devlet Bahçeli kalabalık bir Bozkurt grubuyla birlik-

te, harabe halindeki katedralde bir imamın arkasında secdeye kapanıyor. Bu aşırı sağcı militanlar, Ahtamar'da gerçekleşen dinî törene karşılık verdiklerini göstermek istiyorlar. Fetihçi girişiminin mesajı gayet açık: Anadolu Hıristiyansız ve kilisesiz bir Müslüman ve Türk toprağıdır. Taş bile asimile edilmelidir.

1915'te başlayan tasfiye girişimi Ermenilerin fiziken yok edilmeleriyle sınırlı kalmadı. Aynı zamanda, bir halkın izlerinin silinmesinden, Antikçağ'dan beri Anadolu'ya yerleşik bir uygarlığın eserlerinin yok edilmesinden, yeni bir ulusun beşiğı yapmak üzere bu toprakların tarihinin inkâr edilmesinden de oluştu... Jön Türkler, sonra da Türkiye Cumhuriyeti kültürel bir soykırım uyguladı. Ve bu süreç Türklerin mirasçısı olmakla övündükleri, savaşta yenik düşen şehirleri haritadan silme sanatında usta olan Timurlenk'i hayran bırakacak bir maharetle yürütüldü.

Dinsel kültür mirası Ermenilerin binlerce yıllık varlığının en göze çarpan ifadesi olduğundan, öncelikle hedefe alındı. Sadece Van Gölü çevresinde 1915'ten sonra yüzlerce dinî yapı yıkıldı, yakıldı, dinamitlendi, zamanın tahribatına terk edildi. Ahtamar'a 18 kilometre mesafede çok yoksul bir köy olan İnköy'ün sakinleri kilisenin taşlarıyla yaptıkları evleri daha yeni tamamlamışlar. 20 kilometre mesafedeki Surp Tateos Manastırı'nın taşları köylüler tarafından teker teker sökülmüş. 30 kilometre ötedeki Partoğomeos Manastırı'nın taşları da evlerin duvarlarında kullanılmış. Ve gölün çevresi böyle köylerle dolu. Eylül 2012'de basında çıkan bir fotoğrafta görüldüğü gibi, Anaköy'deki kilise iki ineğe ev sahipliği ediyor.

Türkiye'deki onca kilisenin olağan yazgısı. Yıkılmayanlar camiye, hapishaneye, depoya, ahıra dönüştürüldü... Kars ilinde, bir hindi sürüsünün keyifle gezindiğı çamurlu bir arka avluda, bir sahnın kalıntısına saman balyaları depolan-

miş. “Gazeteciler ve turistler kiliseyi görmeye geliyordu,” diye anlatıyor köylü. “Bunun üzerine askerler kiliseyi yıktı. Köylüler buna karşıydı, tarihi kıymeti olduğundan değil, işin doğrusunu söylemek lazım, orada mahsullerini depoluyorlardı. Otuz yıl kadar önceydi.” Geçen yüzyılda Türk ordusu bu işle gerçekten gönül eğlendirdi: Kiliseler atış talimlerinde nişangâh olarak kullanıldı, dinamitlenerek haritadan silindi ya da askerî bölgelerin içine alındı. Kaderine terk edilen, taş taş eksilen bu ibadethaneler yavaş yavaş manzaradan silindi. Zaman bir kez daha siyasi hedefin gerçekleşmesine yardımcı oldu. İstanbul Ermeni Patrikliği arşivlerine göre, Birinci Dünya Savaşı’nın arifesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda faaliyet gösteren 2.538 kilise ve 451 manastır vardı. Bu envantere, kullanılmayan yüzlerce yapıyı ve Protestan ve Katolik cemaatlerine ait 300 kadar ibadethaneyi de eklemek gerekir. Bugün, Ermeniler Anadolu’da sadece 6 kilisenin sahibi durumunda. Ama Müslüman Türklerin mülkü olan onlarca kilise var.

Van’ın doğusunda, bir yol Varag Dağ’ın yamacından yukarı tırmanıyor. Havada sonbaharın habercisi biçilmiş buğday kokusu var. Bacak kadar çobanlar inatçı keçilerin arkasından koşuyor. Bir kavşakta, Yukarı Bakraçlı’ya giden bozuk bir yol ayrılıyor. Daha çok Yedi Kilise adıyla bilinen köyün ana yolu asfaltlanmamış bile. Lastik terlikli çocuklar birkaç kuruş koparma umuduyla ziyaretçilere avuçlarını uzatıyor. Bir sundurmanın altında oturmuş meyve ayıklayan yaşlı Kürt kadınları yabancılar geldi diye işlerinden başlarını kaldırmıyorlar. Onların gelip gitmesine alışkınlar. Komşu İran’dan, Ermenistan’dan, Avrupa’dan, Amerika’dan Varagavank Manastırı’nı, daha doğrusu manastırın yıkıntısını görmeye geliyorlar. Bu önemli dinî merkezin son kalıntıları olan harap bir kilise ve üç kemerli girişi, köyün meydana bulunuyor.

11. yüzyılda kurulan kompleks 1915'te yıkılana kadar dinsel ve entelektüel bir merkezdi. Bölgenin en önemlisiydi. Yüz hacıyı ağırlama imkânına sahipti, papaz okulu yeteneklerle dolup taşıyordu, kütüphanesinde kıymetli elyazmaları bulunuyordu ve İsa'nın haçından olduğuna inanılan bir parça duvarları arasında saklanıyordu. Keşişler matbaacılığın da öncüleriydi: İmparatorluğun bu ücra vilayetlerinde bir matbaa makinesine ilk onlar sahip olmuştu. Ermenice bir gazete olan *Vaspurakan Kartalı*'nı basıyorlardı. Vali, bu şüpheli olduğu kesin faaliyetten hiç hoşlanmıyordu. Bâb-ı Âli'nin temsilcisi 1885'e doğru matbaaya el koydu, bu yıkıcı aleti Van'a naklettirdi ve okuyup anlayabileceği, dolayısıyla içeriğini kontrol edebileceği Osmanlıca bir gazete basılmasına izin verdi. 1915'te, manastırın duvarları arasında mevzilenen 250 Ermeni Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştı. Mayıs ayında çıkan bir yangın direnişlerinin sonunu getirecekti. Ama milliyetçi anlatıda bu direnişin anısı hâlâ yaşıyor. Tıpkı Van ayaklanması gibi manastır da efsaneleşmiş durumda. Ermeniler Van'da, tehcir emrinden önce silaha sarılmışlardı ve Rus ordusu sayesinde, ağustos ayında katledilene kadar kaleyi ellerinde tutacaklardı.

Yapının önünde, birkaç domates fidesinin ekili olduğu ilkel bir bostan, akla darma duman olmuş bir papaz bağını getiriyor. İnsan neredeyse bir kilise adamının görünüşvermesini beklemeye başlıyor. Ama sahinin yarı karanlığında bizi gözleri parlayarak karşılayan Ahmet oluyor. Bir ışık huzmesi, 17. yüzyılda cemaatin başı olan Episkopos Kirakos'a ait solgun bir freski aydınlatıyor. Dövülmüş toprak zemin özenle süpürülmüş, duvarlar demir payandalarla desteklenmiş ve ilkel bir ahşap çatı kışın ağır karına set çekiyor. "Bütün bunları ben yaptım," diye gösteriyor Ahmet gururla. "1975'ten beri kiliseye göz kulak oluyorum." Ahmet, burayı ahır olarak kullanmakta olan köylüleri hayvanları için baş-

ka bir barınak bulmaya ikna etmiş. Kilisenin anahtarı onda duruyor; ziyaretçilere karanlığın gizlediği duvarlardaki haçların yerini gösteren de, kendisine emanet edilmiş Ermenice bir İncil gibi özenle koruduğu ziyaretçi defterini imzalatan da o. Bunu neden yaptığını merak eden turistlere babasına verdiği bir sözü gerekçe gösteriyor: “Ölüm döşeğindeyken bana ve erkek kardeşlerime kiliseye bakacağımıza yemin ettirdi.” Böyle bir bağlılığın kökeninde ne olabilir? Mantıken bunun arkasından gelmesi gereken itirafı bekliyoruz. Ama kendiliğinden gelmiyor. İkrar etmesi için onu biraz sıkıştırıyoruz. Meğer söylemek için yanıp tutuşuyormuş. “Ben gerçekten Müslüman değilim, anlarsınız ya,” diye fısıldıyor. Onu rahatlatıyoruz, ne demek istediğini gayet iyi anlıyoruz. Burada “gerçekten Müslüman olmayanlar”ın hayatının 30 yıl önceki kadar zor olmadığını söylüyor: “O zamanlar gerçekten çok zordu.” Ardından ekliyor: “Ama ben gene de kilisenin önüne Türk bayrağını astım, başım ağrımasın diye.” O ve kilise birer felâketzede. Orada yapayalnız kalmışlar. Herkesin yok saydığı bu adam, sessiz misyonunun rehberliğinde, bir halkın hatırasına sadakatle taşları koruyor.

Manastır ruhunun bekçisi Ekim 2011’deki yıkıcı depremin yol açtığı ek hasarlara üzölmekten başka bir şey yapamamış. Duvarlarda göçöükler oluşmuş. Restorasyon daha da acilleşmiş. İl Turizm ve Kültür Müdürlüğü bu işle ilgileneneğine yemin billah ediyor. Ama harekete geçmiyor. Sonunda, durumu izah etmek için, çalışmaların başlatılamadığını, zira Hüsamettin Altaylı adlı bir mülk sahibinin izninin alınması gerektiğini açıklıyor. Ama adam öleli uzun zaman olmuş; bu talihsizlik yetmiyormuş gibi, mirasçılar da bulunamıyor. Bu açıklama tarihçi Osman Köker’in tepesini attırıyor: “Van’da herkes Hüsamettin Altaylı’nın sadece kilisenin değil bütün köyün sahibi olduğunu bilir. Hüsamettin Bey Fatih Altay-

lı'nın dedesiydi. Van'ın en ünlü kişilerinden biriydi. Ben de bunu uzun uzun yazdım.”

Eylül 2012'de *Taraf* gazetesi tarafından haberleştirilen bu bilgi küçük bir bomba etkisi yaratıyor. Fatih Altaylı, Ciner medya grubuna ait *Habertürk* gazetesinin yayın yönetmeni. Türk medya dünyasının göz ardı edilemeyecek simalarından biri. Ucuz milliyetçiliğe canı yürekten yatırım yapan “Teke Tek” adlı haber programı yaklaşık 20 yıldır yayında. Ermeni davası, bu programda olduğu gibi *Habertürk* gazetesinin sütunlarında da hüsnü kabul görmüyor. 2011'de Fransız milletvekilleri soykırımın inkârını cezalandıran yasayı oylarken, Altaylı canlı yayında şöyle demişti: “Biz Ermenileri öldürmüş olabiliriz, Ermeniler bizi öldürmüş olabilir... Ama dünyada hiç kimse Türkler soykırım yapmıştır diyemez, diyenin suratına tükürürüm. Bizim parlamento derse parlamentonun kapısına tükürürüm!”

Fatih Altaylı küfürbaz dilinden istediği kadar vazgeçmesin, Yedi Kilise can sıkıcı bir mesele. *Tarafa* çıkan yazı, tamamen kapatılmış bir konunun üzerine açık açık gidiyor: Ermeni mirasının yağmalanması. Tabii ki bunu bilmeyen yok, ama konuşulmadığı müddetçe namusa halel gelmiyor. Fatih Altaylı *Taraf* muhabirinin sorularını şöyle yanıtlıyor: “Evet, kilise bana ait. Kilisenin tapusu bende. [...] Dedemden babama kaldı, babam ölünce de bana kaldı.” Tepkiler yükseliyor. Radikal sol militanlar İstanbul'un göbeğindeki *Habertürk* binasının önünde protesto gösterisi yapıyor ve “Kiliseyi geri ver”, “Hani bu kilisenin ilk sahibi?”, “Bu miras soykırım ödülü” yazılı pankartlar taşıyor. Fatih Altaylı'nın e-mail kutusuna öfkeli mesajlar yağıyor. “Kendinizi rezil ediyorsunuz. Dürüst, akli başında ve uygar bir insanın yapacağı tek şey elindeki tapuyla Türkiye Ermeni Patrikhanesi'ne başvurup, kiliseyi ilgili vakfa devretmektir.” “Bir düşünün, siz bir Müslüman Türksünüz ve bir Ermeni kiliseniz var!”

Peki nasıl oldu da Müslüman ve Türk bir aile kendini bir kilisenin sahibi olarak buldu? “Bugün Van şehir merkezinin bulunduğu yerdeki geniş araziler devlet tarafından aileye verildi,” diye açıklıyor tarihçi Osman Köker. “1920’lerde otoriteler yeni kenti kurarken aileye ait arazilerde kamu binaları inşa ettiler ve karşılığında manastırın bulunduğu toprakları verdiler.” Birinci Dünya Savaşı sırasında Altaylılar da can kayıpları verdiler. “Hüsamettin’in babası ve amcası Ermeniler tarafından öldürüldü. Onlar da Ermenileri öldürmüş olabilirler. Van’da olaylar diğer şehirlerdekinden farklı gelişti. Ermeniler daha tehcir kararının alınmasından önce Osmanlı baskısına karşı ayaklandılar.”

Fatih Altaylı can çekişen bir imparatorluğun son çırpınılarından yıllar sonra Van’da doğdu. Fransızca eğitim veren İstanbul’daki Galatasaray Lisesi’ne girdikten sonra doğduğu kente nadiren gidecekti. Ve bu İstanbullu, 1950’lerde manastırın yıkıntıları üzerine inşa edilen Yedi Kilise köyüne “hayatında” adımını atmadığını ve ailesinin bu topraklardan en ufak bir gelir elde etmediğini belirtirken kuşkusuz yalan söylemiyor. Kilisenin restorasyonu konusunda hiçbir bürokratin kendisiyle temasa geçmediğini söylerken de büyük ihtimalle samimi. “Girip içinde dua edecek halim yok. Diskoya çevirecek halim yok, yıkacak halim hiç yok,” diyor. “Bakanlığa vermem gerekiyorsa Bakanlığa, Patrikhane’ye vermem gerekiyorsa Patrikhane’ye vermeye hazırım.” Kendisine miras kalan bu harap kiliseye zerre kadar değer vermeyen Fatih Altaylı, ilk gelene vererek ondan kurtulmaya hazır. Patrikhane bu tekliften memnunniyet duydu, ama kilisenin asıl sahibi olduğu halde, böyle bir devir işleminin kanunen yasak olduğunu hatırlattı. Basın patronu bir ay içinde tartışmayı kapatmayı başardı. Sekreteri aracılığıyla kiliseyle hiçbir ilgisi olmadığını, orayı Kültür Bakanlığı’na devrettiğini, bu nedenle de bilgi almak için bundan böyle bakanlı-

ğa başvurulması gerektiğini söylüyor. Medyada kopan partının hiç değilse bürokratik rüyaya son verdirmek gibi bir faydası olmuş olabilir: Van Valiliği restorasyon çalışmalarına başlanacağını açıkladı.

Bu son yıllarda, iyi kötü bir zihniyet değişimi olduğu gözleniyor. Belediyeler dinî yapıları restore etmeye başladı. Kayseri’de Surp Astvadzadzin Kilisesi spor salonuna dönüştürülmüştü. Spor faaliyetleri başka bir yere taşındı ve bina onarılacak. Aynı şekilde Antep’te, mahalle sakinlerinin çöplük olarak kullandıkları, çatısını yabani otların bürüdüğü Fevkanî Kilisesi eski parıltısına kavuştu. Ama bu kiliseler hâlâ devletin mülkü. Osman Köker’e göre, “Taşra bürokratları hükümetin ne kadar hoşgörölü olduğunu göstermek ve turizm geliri elde etmek amacıyla kilise ve manastırları restore etme eğilimindeler. Ama bu işe büyük bir heyecanla yaklaştıkları söylenemez.” Ve hâlâ yıkımlar oluyor. Vandallar adalet sisteminin bu konudaki ağırkanlılığına güvenebileceklerini biliyor. Örneğin, Temmuz 2012’de bir grup Ermeni Batman ilinin Sason ilçesinde bulunan Maruta Dağı’nın zirvesindeki Kutsal Bakire Kilisesi’ne bir hac ziyareti yaptı. Dua yeri bundan birkaç gün sonra kimliği bilinmeyen kişilerce yağmalandı.

Bölgeye sağladığı turizm geliri sayesinde Ahtamar’ın korunması artık teminat altında olsa bile, ortaçağdan kalma olağanüstü bir sit alanı olan Ani’ye ne demeli? Ani 1996’dan beri, Dünya Anıtlar Fonu’nun belirlediği en büyük tehdit altındaki 100 mimari şaheser arasında yer alıyor. Türk yetkililer burayı tamamen kaderine terk ettikten sonra, şimdilerde kurtarılacak olanı kurtarma yönünde cılız bir irade gösteriyor. UNESCO’dan mali yardım almak için girişimlerde bulunuldu. Tigran Honents Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ve eski bir kilise olan Menucehr Camii restore edildi. Ama diğer yapılar her geçen gün biraz daha göçüyor.

Türkiye’de hâlâ ayakta olan kiliseler ise sistemli biçimde soyuldu. Dinî eşyalar, biblolar, şamdanlar, tablolar, heykeller elbette ki çoktan çalınıp gitti. Ama Türkiye’de yağma hâlâ milli bir spor. Türkler ve Kürtler geride sadece duvarlar kaldığında bile kazdılar da kazdılar. Agos gazetesinin 12 Kasım 2010 tarihli sayısının manşeti “1915’ten beri kazıyorlar”dı. Bölgede gezenler tarafından çekilmiş bir fotoğrafta, Van Gölü’nün yükseklerindeki bir manastırın yakınına kurulmuş çadırlar görülüyor. Yağmacılar yerlerine yerleşmiş. Kısa bir süre önce kazılan toprak, böğrü yarılmış bir cephe duvarından dışarı akıyor. Yapının içine yığılan toprağı daha kolay boşaltmak için bir delik açılmış. Kiliselerin büyük çoğunluğu tarihî eser sayılmıyor, bu yüzden de korunmuyor. Ermeniler tehcirden önce bunun geri dönüşü olmayan bir gidiş olduğunu bilmiyorlardı. Bazıları kiliselerin duvarlarına gerçekten de değerli eşya ve paralarını sakladı, ama evlerin ahşap doğramalarının arasına, tarlalara, küplerin ve kuyuların içine de... Türkler ve Kürtler o gün bugündür akıllarını “Ermeni altınları”na takmış durumda.

İşte yolculuklarımızdan geri getirdiğimiz birkaç hikâye. Bu takıntıya ilk kez İran sınırı yakınında küçük bir Kürt şehri olan Yüksekova’da şahit olduk. Girdiğimiz bir bakkalda dükkân sahibi dosdoğru konuya giriyor: “Haritalarınız var mı?” Türkiye’de, ücra bir yere giden her yabancıнын mutlaka “haritaları” vardır, bu o kadar aşikâr bir şeydir ki, dükkâncı ne haritası olduğunu belirtmeye bile gerek duymuyor. Saf saf, karayolu haritası mı demek istediğini soruyoruz. Sorumuz adamın kanaatini daha da güçlendiriyor: Yabancı söylemek istemiyor, ama mutlaka “haritaları” vardır. Ermeni altınlarını bulmak için define haritaları yani. Halep-Antakya arasındaki bir takside, şoför bize manidar bir havayla haritalarımızın nerede olduğunu soruyor; sonra da, bir kayanın girintisine saklanmış parayı bulmak için elinde bir krokiyle

halasının köyünde bitiveren bir Avrupalının hikâyesini anlatmaya koyuluyor. Türklerin ve Kürtlerin muhayyilesinde vaktiyle bir Ermeni'ye ait olan her bir taşın, mezarın, kayısı ağacının altında çil çil para ve mücevherlerle dolu küçük bir kasa bulunuyor. Ermeni asıllı Türk vatandaşı Sevan Nişanyan İzmir yakınlarındaki Şirince'de pansiyona dönüştürmek için bina arıyordu. Bir tanesini gezdi. Ertesi gün, evin içinden dev bir köstebek geçmiş gibiydi. Gece ağır döşeme taşları sistemli bir şekilde yerlerinden sökülüyordu. Gayet iyi bilindiği gibi, bir Ermeni bir evle ancak orada bir definenin saklı olduğunu bildiği için ilgilenebilirdi. Yedi yüz seksen bin kilometrekare üzerinde yürütülen bu devasa define avcılığı insanı gülümsetebilir. Bu iş kırsal kesimlerde çocukların en gözde oyunu. Aynı zamanda, yağmaların bir uzantısı.

Ermeni kültür mirası kelimenin tam anlamıyla manzaradan silindi. Köylerin, akarsuların, dağların, geleneksel bir ismi olan her yerin adı Türkçeleştirildi. Yer isimlerinin değiştirilmesi Cumhuriyet'in öncelikli hedeflerinden biriydi, zira yeni ulus devletin kapladığı uzamın da Türk olması gerekiyordu. Böylece, bilimsel komisyonlar Ermeni, Arap, Kürt, Laz isimlerine ya da referanslarına karşı düzenli olarak süreklilik avına çıktılar. Sonuç: 1970'lerin sonunda üç köyden en az birinin adı değiştirilmiş ve Türkçe bir isimle gülünçleştirilmişti. "Güzelköy", "Taşköy", "Yeniköy", "Yeşilköy", "Güzelpınar", "Yeniköprü" ... saymakla bitmez. Bu dönüştürme girişimi coğrafi mekânları, dolayısıyla da sakinlerini geçmişlerinden ve köklerinden kopardı. Yeni isimleri abuk sabuktu ama Türkçeydi. Örneğin Ani i'nin üzerindeki noktasını kaybedip Anı oldu.

Türkleştirme bir takıntıya dönüştü. Tarihsel Ermenistan ismi önce coğrafi haritalardan silindi ve bu ismin yer aldığı haritaların ithalatı yasaklandı. 1934'te çıkarılan soyadı kanunuyla ülkede yaşayan herkese öztürkçe bir soyadı alma mecburiyeti getirildi. Ermenilere soyadlarına "oğlu" an-

lamına gelen -yan sonekini koyma hakkı tanınmadı. Daha 2005'te, sözlükleri arındırma fanatikleri Anadolu'da yaşayan hayvanların Latince isimlerine savaş açtılar. *Ovis armeniana* olarak bilinen koyun cinsinin adı *Ovis orientalis anatolicus* oldu, eskiden *Capreolus capreolus armenicus* diye anılan karaca ise *Capreolus capreolus capreolus* adıyla yeniden boy gösterdi. Kızıl tilki *Vulpes vulpes kurdistanica*'nın hissesine Ermeni soydaşlarından daha iyisi düşmedi ve Kürdistan'a referansını yitirdi. Çevre Bakanlığı bu temizliğe gerekçe olarak, büyük bir ciddiyetle dış tehdidi gösterdi: "Ne yazıktır ki ülkemizde bu şekilde kasıtlı olarak adlandırılma yapılmış daha pek çok türümüz bulunmaktadır. Buradaki kasıt o kadar barizdir ki yalnızca ülkemize özgü olup dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmayan endemik türlerimize dahi bu üniter yapıyı bozucu adlandırmalar yapılmıştır." Aynı şekilde, Türkler o kadar gurur duydukları Osmanlı yapılarının büyük bir kısmını Ermenilere borçlu olduklarından habersizler. 19. yüzyıl İstanbul'u, hassa mimarları olan ünlü Bal-yan kardeşlerin de aralarında bulunduğu Ermeniler tarafından şekillendirilmişti. Mimar Sinan'ın¹ mirasçıları olan bu mimarların gerçekleştirdikleri eserler arasında Dolmabahçe Sarayı, II. Mahmud Türbesi, Mekteb-i Harbiye, Beylerbeyi ve Çırağan sarayları, İhlamur Kasrı, çok sayıda cami, İstanbul Üniversitesi rektörlük binası ve daha nicesi sayılabilir.

Ama silinmiş olanı görünür hale getirmeyi kafaya koymuş tutkulu insanlar da var. Örneğin Houshamadyan projesi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni yaşamının belleğini canlandırmak ve korumak [...], zengin ama göz ardı edilmiş ve unutulmuş bir mirası yeniden oluşturmak" istiyor. Bir in-

1 (1489-1588). Osmanlı İmparatorluğu'nun baş mimarıydı. En ünlü eserleri İstanbul'daki Süleymaniye Camii ile Edirne'deki Selimiye Camii'dir. Dönme bir Hristiyan olan Sinan, bazılarına göre Ermeni kökenlidir.

ternet sitesi aracılığıyla Palu, Maraş, Yozgat, Zeytun, Harput ve Van şehirleriyle ilgili her tür belgeyi topluyor; amaç bu şehirlerin sakinlerinin soykırım öncesi günlük yaşamına tanıklık etmek. Tarihçi Osman Köker de sahibi olduğu Birzamanlar Yayıncılık'la bu alandaki çalışmalara öncülük eden isimlerden biri. 2005'te yayımlanan *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*'de 20. yüzyıl başında çekilmiş fotoğraflardan oluşan yüzlerce kartpostal yer alıyor. Sararmış ya da dönemin tekniklerine göre pastel tonlarda renklendirilmiş bu görüntülerde şık kıyafetler içinde kadınlar, çırçır fabrikaları, okullar, köy meydanları, kahvehaneler, küçük dükkânlar, tiyatrolar, dokuma tezgâhları, mezarlıklar ve çan kuleleri göze çarpıyor. Her kartpostalla Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'na sosyal, ekonomik ve kültürel katkısı yeniden vücut buluyor. "Türkiye'de ansiklopedilerde, ders kitaplarında tarih bu topraklarda Türklerden başka kimse yokmuş gibi anlatılır," diye açıklıyor Osman Köker. "Yeni kuşaklar başka halkların var olduğunu bilmiyorlar, geçmişin çok kültür-lülüğünden habersizler. Onlara göre Türk olmayanlar düşman. Bu barışçı bir anlayış değil, topluma zarar veriyor. Bu tarihsel yaklaşımla Müslüman olmayanlar ya görünmezdir ya da Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkmış düşmanlardır. Ben bu tarih anlayışını kırmak için bir kitap yapmaya karar verdim." Proje, yöreye göre modüllere ayrılabilen bir sergiyle devam ediyor. Sergi önce İstanbul'da açıldı ve 11 gün içinde 10.000 kişi tarafından ziyaret edildi. Bu Türkiye için rekor bir rakam. Bellek görevinde özellikle ileri bir kent olan Diyarbakır'da, şehrin çok etnili günlük yaşamını gösteren kartpostallar sergilendi. İzmir'deki sergi için eski Smyrna'nın çok kültürlü yaşamını ortaya koyan görüntüler seçildi. Kartpostallar temkinli, ağır ama kesin bir şekilde yola çıktılar ve henüz en muhafazakâr bölgelerden uzak dursalar bile Ermenileri Anadolu'ya geri getiriyorlar.

Türk'ten ve Türk olmaktan asla vazgeçmeyen bu ülkenin simgesi, Mustafa Kemal'in imzası "K. Atatürk". Yukarı doğru eğimli, kararlı bir yazıyla yazılmış bu kutsal harfler her yere basılıyor. Motosikletlerin benzin depolarını ve arabaların arka camlarını bezeyen sticker'lara. Ulusal bayram günlerinde gazetelerin dağıttığı, cep telefonlarını süsleyen çıkartmalara... İmza, kolye olarak boyunlarda, şövalye yüzüklerde, saat kadrانlarında da taşınıyor. En son moda ise, bir Türk Hava Yolları hostesinin yaptığı gibi ön kolun iç kısmına ya da boyna dövme ile yazdırmak. Ünlü imzanın Facebook'ta bir sayfası bile var. Ama hikâyesini kim biliyor? İmzanın yaratılması 1934'te soyadı kanununun benimsenmesiyle zamandaş. Cumhuriyet'in kurucusu kendisine "Türklerin babası" anlamına gelen Atatürk soyadını seçmişti. Bu adın tek eksiği bir imzaydı. Gazeteci Vercihan Ziflioğlu, Robert College'dan emekli bir hoca olan, imzanın tasarımcısı Hagop Vahram Çerçiyen'in oğlunu bulmuş. Doksan yaşındaki Dikran Çerçiyen olayı şöyle anlatıyor: "Saat sabah 8:30 sularıydı. Kapı çalındı, annem açtı. Endişeli bir suratla odaya dönüp, 'Vahram kapıdaki komiser ve b'ir sivil adam seni görmek istiyor,' dedi." Gelen polis, resmî siparişi getiren Bebek karakolunun komiseriydi. Hagop Vahram Çerçiyen'in milletvekili olmuş eski öğrencileri, bu ağır görevi yerine getirmek için onu düşünmüşlerdi. Yaşlı adam hemen masa başına geçti. "Bütün gün babamı seyretmekten yorulmuştum. Bir süre sonra uykuya daldım," diye devam ediyor oğul Çerçiyen. "Sabah uyanıp yanına gittiğimde masasında beş hazır imza numunesi gördüm, istenildiği üzere sabah saat 08:30'da numuneler bir gün önce kapımıza gelen komisere teslim edildi." Bu yaratıcının ismi unutulup gitti. Ama Türkler "K. Atatürk" dövmesi yaptırarak, bedenlerine silinmez mürekkeple bir Ermeni hikâyesi yazdırıyorlar.

ERMENİ DON KİŞOT'U

Son çılgınlıklarından biri de inşa ettirdiği bu taş kule. Bir gözetleme kulesini andıran yapı, Şirince köyünün eski Rum kiliselerinin çatılarına ve ovoidan köye çıkan tek asfalt yola bakan kesintisiz bir manzaraya sahip. Uzaktan düşmanın gelişini görmek için ideal bir gözetleme yeri. Ve işte, jandarma geliyor. Sevan Nişanyan Romalıları karşısında gören Obelisk'i andırıyor: Türkiyeli bu Ermeni entelektüel iştahla ellerini ovuşturuyor, gözleri parılıyor: "Harika, jandarmalar". İki asker tembel adımlarla mor kravatlı üç memura eşlik ediyor. Selçuk ilçesinden üç memur kim bilir kaçınıcı kez, ruhsat almadan inşa edilen on pansiyon için zabıt tutmaya geliyor. Kaç ev? Kaç oda? Amirleri bilgileri titizlikle plana işlerken, diğerleri bayılacak gibi esniyor. Sevan iç geçiriyor: "On iki yıldır kendileri tarafından ziyaret ediliyorum, haftada üç kez." Askerlerden biri muzipçe lafa karışıyor: "Siz olmasanız memurlar sıkıntıdan patlardı." Sevan onların oyalanmasını sağlıyor. Şövalyelere özgü bir inanmışlıkla idareyle kılıç tokuşturuyor, çünkü onun mücadelesi, kendi deyişiyle 1915 soykırımının üzerine inşa edilmiş "son faşist rejim"

olan Türk devletine karşı yürüttüğü daha büyük, topyekûn bir savaşın parçasını oluşturuyor.

Ev sahibimizin direnişini örgütlediği yer, Ege kıyısı ve antik Efes kenti yakınındaki Şirince. Nişanyan köyün tarihinin Anadolu'dan tehcir edilen Ermenilerin tarihiyle örtüştüğünü saptamış. Eşkıyanın kol gezdiği bölgeye nüfus iskân etmek ve vergi toplamak isteyen Osmanlı otoriteleri 18. yüzyılda buraya bir Rum kolonisi yerleştirmiş. Büyük yapıların mimarisi tipik Arnavut üslubunda: Bu da beldenin ilk sakinlerinin Yunanistan'ın kuzeybatısından ve Balkanlardan getirildiklerini düşündürüyor. Bu insanlar iki yüz yıl sonra geldiklere yere geri gönderildiler. İttihat Terakki Cemiyeti'nin Rumları bölgeden kaçırmak için 1913'ten itibaren uygulamaya koyduğu terör politikasına direnenler ya da hayatta kalanlar 1923-24'te Yunanistan'a postalandılar. Ankara ve Atina o tarihte karşılıklı bir anlaşmayla azınlıklarını mübadele ettiler. Böylece ırken ve dinen "saf" bir ulus devlet inşa etmek için geniş çaplı bir etnik temizliğe giriştiler. Şirince'nin bugünkü sakinlerinin ataları da, Müslüman oldukları için Girit ve Makedonya'dan kovuldular. "Ama bu yeni gelenler burayı bir türlü sahiplenemediler, üçüncü kuşak buraya hâlâ gâvur köyü diyor," diye anlatıyor Nişanyan. "Rumların ruhları hâlâ ortalıkta kol geziyor."

Bu mazlum azınlıklarla kader birliği eden Nişanyan, burada hiç yabancılık çekmemiş. Birkaç yıl içinde Şirince'yi gezi rehberlerine giren, görmeden geçilemeyecek bir belde haline getirmiş. Vadiye bakan bir salonda, fonda klasik müzik eşliğinde sunulan Türkiye'nin en güzel sabah kahvaltılarının cezbettiği İstanbul sosyetesini, bulaşıkhanesinden bacasına Nişanyan'ın tasarladığı pansiyonları dolduruyor. Başarı çabuk gelmiş. "İzinsiz inşaat" nedeniyle açılan davalar da. "Ama Türkiye'nin tamamını kaçak, yerle bir edilmesi gerekirdi!" diye gürliyor Nişanyan. Gerçekten de, ruhsatsız inşaat

yapmak bu ülkede milli bir spor. İstanbul'da yapıların yüzde 70'ini hoyratça dikilmiş binalar oluşturuyor. Bir ateşkes sürecinden sonra, üç yıl önce yıkım tebligatları yeniden zuhur etmeye başlamış. Sevan Nişanyan'ın mahkeme sicilinde bugün yedi dava, kaçak inşaat ve mahkeme kararlarına uymayı ret suçlarından 18 yıl hapis cezası, bir medeni haklarını kullanmaktan men cezası, bir siyasi parti kurma yasağı ve "iyi hal"den 200 liralık tuhaf bir para cezası bulunuyor.

Bundan birkaç ay önce, "Bu ülkede Ermenilere ancak boyun eğdikleri takdirde ve bir Atatürk posterini asarlarsa tahammül gösterilir," diye söyleniyordu. "Ben karşı çıkarak sözleşmeyi feshettim." Sevan Nişanyan yurttaşlarının sessiz kalmalarına da öfkeli. Otelin resepsiyonunda asılı duran 2004'te çekilmiş bir fotoğraf kişiliğinin bir özeti gibi: Nişanyan onca kilosuyla, jandarmaların güç bela taşıdıkları bir koltuğa kurulmuş, tahtında oturan bir hükümdar misali alaycı bir tebessümle poz veriyor. Jandarmalar bir tahliye kararını uygulatmak için onu bu şekilde dışarı çıkarmaktan başka çare bulamamış. Ama Sevan bu defa biraz geri adım atmak zorunda kaldı. Evlerini, sonunda buldozer altında kalmalarının önüne geçmek için dostu Profesör Ali Nesin'in yönettiği Nesin Vakfı'na bağışladı. Parlak bir matematikçi olan Nesin, Türkiye'de her türlü demokratik mücadelenin içinde yer alan bir başka düzen bozucu. Suç ortağı Sevan'la birlikte gene Şirince'de bir "matematik köyü" inşa etti. Bu eğitim kompleksi, Türkiye'den ve dünyadan, en gözde uğraşı denklem çözmek olan dâhileri ağırılıyor, ama Türklere matematik sevgisi aşılacak için açılmış sınıflar da var. Yazın dersler açık havada, küçük bir taş amfide, bir zeytin ağacının gölgesinde yapılıyor. Mekânın sahipleri Antikçağ'ın bilgi aktarma yöntemini canlandırmak istemişler. Peşinden, geçen yıl açılan bir tiyatro medresesi gelmiş. Gene biraz çılgın bir proje. Ama Sevan'ın gururunu

ona çılgın olduğunu söylemekten daha fazla okşayan başka bir şey yok.

Kaldı ki, bir televizyon programında tarihçi Yusuf Halaçoğlu'na zıt gitmek için biraz çılgın olmak gerektiği kesin. MHP'den milletvekili seçilen bu tarih profesörü devletin inkâr politikasının yılmaz bekçisi. Uzun süre, başlıca misyonu soykırımı yalanlamak ve aksini ispatlamak olan Türk Tarih Kurumu'nun başkanlığını yaptı. Kemalist ideolojinin sinir uçlarına değen *Taraf* gazetesinde Atatürk'n Gençliğe Hitabesi'yle dalga geçen bir yazı yazmak için de biraz kami-kaze olmak gerekiyor. Ülkedeki bütün dersliklerin duvarlarına asılı olan bu metin her kuşaktan öğrenciler tarafından ezberlenir. "Birinci vazifen, Türk istikllini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir" cmleri, bu doğuştan provokatrn kaleminde "Birinci vazifen, insan olmaktır"a dönüşmüş. Fransa'da olsa bu, otoriteye isyan eden bir yeniyetmenin elinden çıkma masum bir pastiş olarak görülürdü. Ulus kültünün Tanrı kültünün yerini aldığı Türkiye'de ise çok büyük bir hakaret. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusuna izafe edilen sözler Kuran ayetleri kadar kutsal. Bu olay fanatikleri galeyana getirdi. Tehdit mektupları yağdı: "Sana o yazıyı kendi kanınla baştan yazdıracağız, seni Hrant Dink köpeği gibi öldüreceğiz." Nişanyan'ın, hkimlerin pansiyonları için hakkında mahkûmiyet kararları alarak basında çıkan yazılarının bedelini dettiklerine dair en ufak bir kuşkusu yok.

Ev sahibi ikinci vakti fırından çıkan turtadan son lokmasını alıyor, hikâyesine ara veriyor ve abartısıyla orantılı bir cömertlikle ağırlanan konuklarından akşam yemeğine kadar müsaade istiyor. Türk eğitim sisteminde reform konulu bir yazı dizisini bitirmesi gerekiyor. Dışarıda yumuşak bir kiş güneşi günü uzatıyor. Toprak bir yolun ortasında bir köpek uyukluyor. Bir teke ağılından dışarı çıkmak için meliyor. Bacalardan mecalsiz dumanlar yükseliyor. Egemen d-

şünce akımlarının uzağındaki Şirince, toplumdaki hastalıklı yanları teşhis etmek için ideal bir gözlemevi. Ertesi gün, Sevan Nişanyan bize Şirince tepelerindeki kayalara oydurduğu Likya kaya mezarı kopyasını mutlaka göstermek istiyor. Kaya mezarının alınlığında klasik Yunanca ve eski Ermenice dillerinde yazılmış bir kitabe var: “Sevan Nişanyan tarafından 15 2012 yılında inşa edilmiştir”. Bürokrasiyle müstakbel bir çatışmanın habercisi olan bu girişim –zaten amacı da bu değil mi diye sormak gerekiyor– Nişanyan’ın abartılı, baş döndürücü, megaloman kişiliğine ayna tutuyor. Ama bu provokasyon aynı zamanda, Türklerden önce bu topraklarda yaşayan halkları haritadan silen resmî tarihe de meydan okuyor.

Nişanyan’ın entelektüel formasyonunun omurgasını milliyetçiliğe beslediği nefret oluşturuyor. Çocukken *Petit Larousse illustré*’yi ezberleyerek oyalanan, 17 yaşında Yale’e felsefe, sonra da Columbia’ya siyaset bilim okumaya giden, bilgiye doymayan bu çok dilli dâhi (Sevan Ermenice ve Türkçe’den başka İngilizce, Arapça, modern Yunanca konuşuyor, klasik Ermenice, Yunanca ve Latince biliyor, Fransızca, İbranice, Etiyopya dili ve Süriyanice’yi okuyup anlıyor) erken yaşta keskin bir siyasi görüş edinmiş: “Kolejden itibaren milliyetçilik, Kemalizm ve militarizmle ilişkili her şeyden nefret ettim, kısacası, Türk ırkının üstünlüğünü savunan bu siyasi sisteme karşı derin bir küçümseme hissi geliştirdim.” Eğitim sistemi tarafından zihinlere kazınan ideolojik propaganda bu asi ruhta beklenenin tam tersi bir etki yaratmış: Sistemli bir beyin yıkama işlevi görecekt yerde, doğanın ona “siyasi amaçlarla” bahşettiği norm dışı beynini “kullanmayı öğretmiş”.

İstanbullu olan ailesi tehciye gönderilmemiş. Babası mimar, annesi ev kadını olan Nişanyan’ın İstanbul’un burjuva semtlerinden Şişli’deki evinde Birinci Dünya Savaşı’ndaki

mezalim hakkında tek kelime edilmezmiş. Sadece büyükan-nesi arada sırada şakayla karışık imalarda bulunurmuş. Ama Nişanyan'ın çocukluk anıları gündelik ayrımcılıkların damgasını taşıyor. Radyo ve gazeteler üstü kapalı bir mesaj veriyor: "Azınlıklar Cumhuriyet'in düşmanlarıdır." Ve ABD'de öğrenciyken soykırımın bilincine varıyor; bu keşif "o zamanki Türk devletini yıkma takıntısı"nda ona güç veriyor: Sevan gençliğinde Marksist'miş. Elli dört yaşında artık uzun zamandır öyle olmasa da, kolejli isyanını entelektüel pusulası yapmış. "Bütün kitaplarımın amacı aynıdır: Bu ülkenin o çok zengin tarihini karartan ırkçı Türk ideolojisini yapısöküme uğratmak." İlk okumada en zararsız görünen kitaplarında bile... Zira Türkiye'de her şey ideolojik.

Örnek verecek olursak, Sevan Nişanyan 2006 yılında Karadeniz bölgesi hakkında bir rehber kitap çıkarıyor. Ülkenin kuzeyindeki Türk İsviçresi muhteşem dağları ve çok etnili tarihiyle keşfedilmeyi bekliyor. Ama ününe rağmen, bölge alternatif turizme yatırım yapmıyor. Burası Bozkurtların kalesi olarak biliniyor. Sevan Nişanyan Karadeniz kıyısındaki Giresun'a ayırdığı pasajda, Topal Osman'ın anısına dikilen bir anıtı alaya alıyor. Topal Osman milliyetçi edebiyatın kahramanlarından: 1915'te yerel Ermeni nüfusu imha eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emrindeki bir şaki çetesinin başındaydı. 1919'da, bu defa da Rumlara karşı aynı şeyi yapacaktı.

Heykelin dikilmesine ön ayak olan kişi, Hrant Dink cina-yetinin azmettiricilerinden biri olduğundan kuşkulanan ve ordu-mafya bağlantılı Ergenekon şebekesine üyelikten düne kadar demir parmaklıklar arkasında bulunan General Veli Küçük. Bu meşum şahsiyet 2006'da henüz hapiste değil ve Topal Osman'la uğraşmanın şakaya gelir yanı yok. Ülke aşırı gerilmiş durumda, soykırım tabusunun üzerine gidilmeye başlıyor. Atom Egoyan'ın filmi *Ararat* ilk kez televizyonlar-

da gösteriliyor. Tarihsel sorumluluğuyla yüzleşmeye zorlanan ülkeye ağır bir paranoya egemen. Karadeniz konulu turistik rehber tehlikeli bir yıkıcı kitap haline geliyor. İlin valisi yasaklanmasını talep ediyor. Sevan Nişanyan televizyonda misyoner faaliyetleri yürütmekle itham ediliyor. Binlerce ölüm tehdidi alıyor. Sevan, “Bugün yarın arkası kesilir, ki bu da bunların organize bir eylem olduğunun kanıtı,” diyor. Bundan birkaç ay sonra, 19 Ocak 2007’de Hrant Dink katledilecekti.

Sevan’a göre dostunun cenaze töreni Türkiye Cumhuriyeti’nin 1923’ten beri üzerinde boy verdiği o çürük toprağın, ırkçı ideolojinin ölüm çanlarını çalıyor. O 23 Ocak gününü 100.000’i aşkın Türkiyeli “Hepimiz Ermeni’yiz” diye bağırarak İstanbul sokaklarında cenaze arabasının arkasından yürüyor. “Bu kendiliğinden gösterinin bastırılmadığını görünce, bir Ermeni’yi öldürmekle rejimin yıkıldığını anladım.” Sevan Nişanyan, ihtiyat gereği 1994’ten beri çekmece-sinde bekletmekte olduğu, Cumhuriyet’in temellerine topyekûn bir saldırı olan *Yanlış Cumhuriyet*’i yayımlayarak rejime son darbeyi indirmeye karar veriyor. Bu defa da amaç kutsala saygısızlık: Atatürk’ün hiçbir zaman demokrasiye geçmek gibi bir niyeti olmadığını ve bir diktatörlük kurduğunu göstermek.

Nişanyan tarihi yapısöküme uğratma çalışmasını, evlerini inşa etmekte gösterdiği aynı kararlılıkla sürdürüyor. “Ermeni kimliği Türk devletini eleştirmek için bir artı, işleri karmaşıktırmaya yardımcı oluyor,” diyor. En büyük tutkusu olan etimoloji bile Nişanyan’ın siyasi hedefine hizmet ediyor. Devasa boyutlardaki bu ansiklopedik bilgi, *Adını Unutan Ülke* başlıklı bir kitap doğurmuş: Türkiye’nin çok kültürlü kimliğini yeniden ortaya çıkarmayı amaçlayan, Anadolu’daki Türkçeleştirilmiş yer adalarının eksiksiz sayılabilecek bir envanteri... Bu işin sonu yok. Dilbilimci Nişanyan Şi-

rince'den kitabın internetteki uzantısını yönetiyor. İsmi değiştirilen tüm yerlerin ve köylerin Ermenice, Süryanice, Osmanlıca, Kürtçe, Arapça ya da Rumca eski adlarının eksiksiz bir dökümünü vermeyi amaçlayan interaktif bir arama motoru olan *Index Anatolicus*'u yaratmış. 2012 sonbaharında sitede toplam yer adı sayısı 31.511'di. Yani, "Türklere ülkelelerini ve tarihlerini" bir Ermeni keşfettiriyor.

Nişanyan, Ekim 2012'de CNN Türk stüdyolarında prime time'da çıktığı bir programda gene "Türkçe'yi ve Türkiye'yi benden daha iyi bilen kimse yok," deme cesaretini gösteriyor. Ayırt edici özelliği olan o kendini beğenmiş ve patavatsız üslubuyla, İslâm dünyasında kanlı tepkilere yol açan İslâm karşıtı provokatif Amerikan filmi *Müslümanların Masumiyeti* hakkındaki görüşlerini savunmak için çıktı televizyona. Her zaman olduğu gibi, ezber bilgilere ve siyaseten doğru olana ters düştü. Blogunda Muhammed hakkında şunları yazmıştı: "Bundan yüzlerce yıl önce Allah'la kontak kurduğunu iddia edip bundan siyasi, mali ve cinsel menfaat temin etmiş bir Arap lideriyle dalga geçmek nefret suçu değildir. 'İfade özgürlüğü' denilen şeyin, adeta anaokulu seviyesindeki bir test örneğidir." Giderek bağnazlaşan Türkiye'nin yeni tabularını test etmek için küçük bir nabız yoklaması. "Ermeni köpeği": Nişanyan'ın Twitter hesabına hakaretler yağıyor. Başbakan Yardımcısı Bekir Bozdağ yapılanın "suç" olduğunu belirterek cezai kovuşturma açılmasını istiyor. İlahiyatçı bakan konuyu değerlendirirken, "Ancak hasta ruhlu insanlar bu tür hezeyanlarda bulunabilir," diyor. Sevan Nişanyan CNN Türk'te bu sözlerle "Akli başında olan herkes ateisttir," diyerek karşılık verdikten sonra, Türklerin hastalıkları üzerine abartılı ve parlak bir analize girişiyor. "Türkiye'de iki canavarla karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Bunların biri Kemalizmdir, diğeri İslamizmdir." Denetlenemez kibrinden bezen bir kısım Türk entelijansiyası

tarafından kendi haline bırakılan, bu polemiğin altında kalmaktan korkan Ermeni cemaatine eleştirilen Nişanyan, aslanların ağızına atılmaya gönüllü bir mahkûmu andırıyor. Sınır tanımaz bir düşünce özgürlükçüsü olarak, her tür dogmaya pes dedirtiyor. Sevan Nişanyan: katlanılmaz, ama kesinlikle vazgeçilmez.

SON KÖY VAKIFLI

Musa Dağ'a çıkmak üzere yükselen yol yolcu otobüsünün motorunu inletiyor. Konvoy, yolculuğun hedefi olan Vakıflı'ya doğru tırmanmaya başlayalı yarım saat oldu. Asfaltın solunda portakal bahçeleri hafif bir eğimle denize kadar iniyor. Vakıflı görüldüğünde, turizm bürosundan bir görevli elinde mikrofon canla başla izahata geçiyor: "Vakıflı Türkiye'de organik tarıma destek programından yararlanan ilk köydür. Gördüğünüz bütün bu portakal ağaçları organiktir." "Ya köyün tarihi? Özelliği nedir?" diye soruyor yolcular saf saf. Kadın dudaklarını büküyor: "Bir özelliği yok. Bu bölgedeki diğer köyler gibi bir köy işte." Otobüsün durmasıyla açıklama da noktalanıyor. Kapılar açılıyor. Günün ziyaretçileri, kilisenin avlusunda tek sıra halinde dizilmiş on kadar yerel ileri gelen tarafından heyecanla bekleniyor. Anayol boyunca her yüz metrede bir, otomatik silahlarını omuzlarına takmış bekleyen askerler vardı. Vakıflı hiç de diğerleri gibi bir köy değil. Türkiye'de resmen "son Ermeni köyü" olarak biliniyor. Haklı olarak, zira diğerlerinin tamamı haritadan silindi.

Sonuçta, delegasyon 2011 yılının ocak ayında, yeşillikler içine gizlenmiş bu 135 nüfuslu sessiz sakin köye büyük bir tantanayla ayak basıyor. Daha önce, üç bakan otobüsün önünde yerlerini aldılar: Orkestra şefi rolündeki Avrupa Birliği Bakanı Egemen Bağış. Bölgenin yerlisi olan Adalet Bakanı Sadullah Ergin kravatını gevşetip Ray-Ban gözlüklerini takarken, projeden sorumlu ketum Devlet Bakanı Cevdet Yılmaz şoför mahallinin arkasında uzun bacaklarını büküyor. Arkalarında 12 sıra danışman ve teknokrat, bir araba yükü Türk ve Avrupalı parlamenter ve birkaç gazeteci var. “Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu”nun¹ dönem toplantısı Antakya’da tamamlandı.

Bir otelin bodrum katında, Türkiye’nin Avrupa kulübüne entegrasyon koşulları üzerine genellikle pek yapıcı olmayan tartışmalarla geçen iki gün geride kaldı. Bu toplantılarda sık sık olduğu gibi, Kıbrıslı Avrupa parlamenterleri ve Hollanda aşırı sağının temsilcileri her tür müzakereye karşı olduklarını vurguladılar, süreci geciktirici girişimlerine ve provokasyonlarına yenilerini eklediler. Biraz hava almanın vakti geldi. Organizatörler havayı yumuşatmak için bu öğleden sonra, “Hatay mozaigini” keşif amaçlı küçük bir gezi planladılar. Türkiye’nin güney ucunda yer alan, Suriye sınırının yanı başındaki bölgede farklı köken ve inançlardan halklar iç içe geçmiş durumda. Türkçe karşısında yavaş yavaş gerilese de çoğunluğun hâlâ Arapça konuştuğu Hatay ilinde nüfusun önemli bir kısmı heterodoks bir Şii mezhebi olan Alevi inancından. Burası aynı zamanda, şehrin ilk piskoposu olan Aziz Paulus tarafından kurulan tarihin ilk Hristiyan cemaatinin merkezi ve günümüzde de bu geçmişin kalıntısı olan birkaç yüz Süryani ve Ermeni Hristiyan’ı barındırıyor. Hat-

---

1 Avrupalı ve Türkiyeli parlamenterleri yılda iki kez bir araya getiren komisyon, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne katılım süreciyle ilgili durum değerlendirmesi yapar.

ta, şehirdeki eski Fransız Konsolosluğu'nun güzel binası yakınlarda Protestan kilisesine dönüştürülmüş... Kiliseyi, kısa sürede Antakya'nın faal simalarından biri durumuna gelen Koreli dinamik bir rahip yönetiyor. Eski kentte yaklaşık 35 kişilik çok küçük bir Yahudi cemaati ve birkaç sinagog da varlığını sürdürüyor.

Delegasyon bu sabah bunların en eskisi olan Büyük Antakya Sinagogu'nu ziyaret etti. Bakanlara göstermek için, 13. yüzyıla ait çok kıymetli bir Tevrat'ın deri ruloları açıldı; sadece iki nüshası bulunan eserin diğer kopyası Kudüs'te bulunuyor. Egemen Bağış konuklarının önünde ülkesindeki dinî hoşgörüyü göklere çıkaran uzun bir söyleve başlıyor. "Hatay, şurada yanı başımızda, Anadolu hoşgörüsünün bir tezahürü olarak cami, kilise ve sinagogu bir arada barındırmakta. [...] Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, Anadolu, yıllarca farklı inanç ve kültürlere mensup insanların bir arada, iç içe ve karşılıklı anlayış ve hoşgörü içinde yaşadığı bir coğrafya olmuştur," diye anlatıyor gözünü bile kırpmadan. Yarı sinik yarı çığırtkan Bağış, gerçekleri güzelleyerek dışarıya kartpostal bir Türkiye imajı sunmaktan oluşan bu retorigi sık sık kullanıyor. Zaten bu küçük gezinin amacı da bu imajı pazarlamak.

Bütün bu zevat Vakıflı'ya organik portakal ve limon ağaçları için getirilmedi. Vakıflı nasıl olmuşsa camiye ya da ahıra dönüştürülmemiş kilisesi ve Ermeni muhtarıyla pek garip bir yer. Egemen Bağış'a göre, Cumhuriyet'in Müslüman olmayan azınlıklara nasıl da yumuşak başlı davrandığının canlı bir kanıtı. Türk devletinin onyıllardır değişmeyen klasik söylemi... Bakana da hükümetinin Ermenilere yönelik açılım jestlerini anımsatmak düşünüyor: Van Gölü'ndeki Ahtamar Kilisesi'nin yenilenmesi ve 2009'da "futbol diplomasisi"yle ilk adımı atılan Ermenistan'la yakınlaşma girişimi. Bağış küçücük bir yapı olan Surp Azvadzadzin

Kilisesi'ne girdikten sonra, el sanatı ürünleri ve yerel tarım ürünleri satan kadınlar kooperatifi üyeleriyle küçük bir tur atıyor. Her şey 20 dakikada bitiyor. Kilisede oyalanan Yunan ve Kıbrıslı AB parlamenterleri ise Vakıflı muhtarı Berç Kartun'u soru yağmuruna tutuyor; muhtar biraz rahatsız görünüyor. "Ne yaşadıklarını biliyoruz. Din özgürlüğü sadece kâğıt üstünde," diyor Yunanlı parlamenter, öfkeli ve bilgiç bir edayla. "Vakıflı'nın on yıldır papazı yok, çünkü devlet buna engel çıkarıyor." Gerçekten de, Türkiye yabancı uyruklu din adamlarının ülkede görev yapmasına izin vermiyor. Sadece yerli Hristiyanlar kabul ediliyor, ama bunların sayısı yıllar içinde büyük ölçüde azaldı. Vakıflı'nın son papazının 2000 yılında ölmesinden beri sorun çözülmedi. Portakal ağaçlarına rağmen köyün geleceği tehlikede. Ama konvoyun yola çıkma vakti geldi bile. Egemen Bağış otobüsün önündeki yerini alıyor. Askerler gitmek üzere toparlanıyor. Ve Vakıflı yeniden sükûnete kavuşuyor.

Köyü Türk bürokratların gözünden keşfettikten sonra, burayı daha iyi anlamak, köy yaşamına nüfuz etmek, hem trajik hem de romanesk bir tarihin mirasçısı olan sakinlerinin geçmişinin izini sürmek için Vakıflı'ya tekrar gelmek gerekiyordu. Vakıflı bugün "Türkiye'nin son Ermeni köyü" olsa da, 1915'te soykırımın başlamasından önce Kebusiye, Hıdırbey, Bityas, Yoğunoluk, Hablak ve Yezur'la birlikte Musa Dağ'ın yedi Ermeni köyünden birini oluşturuyordu. 1914'te bu köylerde 8.500 Ermeni yaşıyordu. Vakıflı'nın bugünkü 150 sakini, tarihçilerin yazgısını uzun uzun anlattıkları bu cemaatin son temsilcileri. İçlerinden tehcir emrine uymayı reddeden 4.000-5.000'i Türk ordusunun kuşatmasına direndi ve körfeze bakan dağın tepesinde bir aydan uzun süre kendilerini savunduktan sonra Fransız ve İngiliz gemileri tarafından bölgeden tahliye edildi. Olay tarihe geçecekti: *Musa*

Dağ'da Kırk Gün² Avusturyalı yazar Franz Werfel'in 1933'te yazdığı romanın başlığı oldu. Nazizmin tüm hızıyla yükseldiği bir dönemde, kitap muazzam bir uluslararası başarı elde etti ve Avrupalıların yüzyılın ilk soykırımının boyutlarını daha iyi kavramasını sağladı.

Osmanlı valisi 30 Temmuz 1915'te bölge köylüleri için tehcir emrini verdiğinde farklı görüşler ortaya çıktı. Tarihçi Raymond Kévorkian'ın aktardığı gibi³ pek çok köylü otoritelere teslim olmayı tercih etti. Neredeyse tamamı Kebusiye köyünden olan 332 aile bu şekilde Antakya'ya götürüldü ve Fırat yolu üzerinden Suriye çölündeki Der Zor'a⁴ doğru sürüldü. Bityas köyünün papazı Harutyun Nohudyan, bu şartlar altında direnişe geçme düşüncesini "çılgınlık" olarak değerlendirdi. Buna karşılık, Yoğunluk'ta çoktan savunmaya geçilmişti. Zeytun'da görev yapmakta olan papaz Dikran Andreasyan tehcir emrinin çıkarılmasından beş gün önce, 25 Temmuz'da, Protestan Amerikan misyonerlerinin yardımıyla köyüne döndü: Getirdiği haberler ürkütücüydü. Yoğunluklu ailelere aktardığı Zeytun'da yaşadıklarının hikâyesi, Musa Dağ isyanında belirleyici bir rol oynamış olsa gerekir.

Burada küçük bir parantez açıp bölge Ermenileri için bir diğer sembolik yerleşme olan ve bugün Ermeni varlığından tek bir iz bile bulunmayan Zeytun'dan bahsedelim. Zeytun 1914'te savaşın başlamasından önce, tamamı Ermenilerden oluşan 10.000 kişilik nüfusuyla müreffeh bir kasabaydı. Maraş yakınlarındaki bir dağın yamacında bulunan bu kartal yuvası, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı askerlerine kök söktüren boyun eğmez bir yurtluk oldu. 1895'teki Hamidiye kat-

2 Belge Yayınları, 1998.

3 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 757-58.

4 Christine Siméone, Bardig Kouyoumdjian, *Deir-es-Zor. Sur les traces du génocide arménien de 1915*, Actes Sud, 2005.

liamları döneminde Zeytunlular yiğitçe direnmişlerdi. Türk yetkilileri bu defa, çıkabilecek bir isyan girişimini bastırmak için önlem aldılar. 8 Mart 1915'te, 25 asker kaçağı silah sağlamak için bir tabur askere pusu kurdu ve kasabanın yukarı taraflarındaki bir manastıra çekilip savunmaya geçti. Böylece saldırı için aranan bahane bulunmuş oldu: Zeytun'un başını ezmek üzere 5.000 asker gönderildi. Arnold Toynbee'ye (Türklere düşman bir İngiliz diplomatı) bakılacak olursa, bu uzun zamandır planlanan bir harekâttı. Toynbee'ye göre bölgeye daha önceden, düzenli birliklere destek olacak pek çok milis gönderilmişti; bunlar Balkanlardan kovulan ve Türk yetkililer tarafından Hristiyanların yerlerine yerleştirilen Müslüman muhacirlerdi. Tehcir kabilelerinin peş peşe yola çıkarıldığı Zeytun üç ay içinde tamamen boşaldı. Ve kasabanın adı, manastır baskınında öldürülen Türk subaylardan birinin isminden hareketle Süleymanlı olarak değiştirildi. Kévorkian'a göre, Zeytun "Ermeni nüfusun yok edilmesi ve yer adlarının değiştirilmesi yoluyla Anadolu coğrafyasını Türkleştirme programının sembolik anlamda başlangıcını oluşturur".

Yoğunluklu papazın hikâyesi, sonunda Musa Dağ Ermenilerini ikna etti. Antakya yaylalarının tehdit altındaki Ermeni aileleri, 31 Temmuz'da yüzlerce kişilik gruplar halinde direnişe geçti. Erzakı ve cephanesi tükenen 8'i yaralı 4.092 kişi, 12-13 Eylül'de Amiral Gabriel Darrieus'un komuta ettiği, Akdeniz'deki Fransız donanmasına bağlı 3. filonun gemileriyle tahliye edildi: *Dessaix*, *Amiral Charner*, *Foudre*, *Guichen*, *D'Estrée* adlı gemilerin her birine yüzlerce mülteci bindi. Dumanla verilen işaretleri ilk *Guichen* fark etmişti. Kıyıya doğru yaklaşan geminin mürettebatı kumsala doğru inmiş olan insan gruplarını gördü. Köşeye kısılan Musa Dağ Ermenileri ateşler yakmış ve bir çarşafın üzerine "Hristiyanlar tehlikede" yazmışlardı. Denizden görülmek için beyaz

bir bezin üzerine dev bir haç çizmişlerdi. Bu “kutsal emanet” bugün Kudüs’te bulunuyor.

Türk bakanların izinde Vakıflı’ya yaptığım o kısa ziyaret sırasında, köyün belleği ihtiyar Avedis’in yanına uğramaya vakit bulamamıştım. Bürokratlar onu keyifli programlarına dahil etmeye gerek görmemişlerdi. Kendisini bir yaş büyütme meyilli olsa da, ihtiyar muhtemelen 1914 doğumlu. “1913’te doğmuşum, ama kimliğimde 1914 yazıyor” diye itiraz ediyor. O, Musa Dağ efsanesinin yaşayan son tanığı, Ermeni Soykırımı’nın bu benzersiz sayfasına ve Türkiye’de yaşanan yaklaşık bir yüzyıla doğrudan tanıklık etmiş son kişi. Nadide bir bellek. Altı ay sonra Vakıflı’ya tekrar geldiğimde, dosdoğru, hatıralarını dinlemek için sabırsızlandığım Avedis’in evine gidiyorum. Aklının hâlâ tamamen yerinde olduğu söyleniyor. Anayola bakan evinin taraçasında, bir divana uzanmış yatıyor. Bedenen zayıf düşmüş gibi görünüyor. Çok zayıf, yüzü kaşık kadar kalmış, benzi soluk. Yıllardır abonesi olduğu ve başkalarına okutup dinlediği, İstanbul’da yayımlanan Ermeni gazetesi Agos’un eski bir sayısıyla yelpazeleniyor. Çocukları ve torunları onu el üstünde tutuyor. Kendimizi tanıtıyoruz. Avedis ziyaretçilerini şöyle bir süzüyor, sonra, buyurun anlamında sedirinin yanındaki bir iskemleyi işaret ediyor. Zayıf sesi verdiği soluğa karışıyor. Onu can kulağıyla dinliyoruz.

Avedis 1915’te küçücük bir çocukmuş. O tarihte ailesi henüz Demirciyan soyadını taşıyormuş. Cumhuriyet döneminde Türkiye, soykırımdan sağ kurtulan Ermeni vatandaşlarına soyadlarını Türkçeleştirme mecburiyeti getirdi. İhtiyar, “Sonra, *yan*’ı bizden çaldılar; şimdi elimizde bir tek Demirci kaldı” diye şakalaşiyor. Yakınları “Espri yapmaya bayılır,” diyorlar. Türk askerleri Musa Dağ’a yaklaştıklarında Avedis daha yeni yürüyormuş. “Birkaç parça eşyayı alelacele denk edip dağa çıktık,” diye anlatıyor. Ermeniler karınla-

rını doyumak ve denizden görünebilmek için ağaçları kesiyor. Sonra, onları aramaya iki gemi geliyor. “Vakıflı’nın köylüleri bu gemilere bindiler ve ailemiz böylece Mısır’a doğru yola çıktı, ta Port-Said’e. Birkaç sene mülteci kampında kaldım, 5 yaşına kadar.” Sürgün geçici oluyor. İngiltere Ermenileri isteksizce ağırlıyor.

“1918’de savaş biter bitmez geri geldik,” diye anlatıyor Avedis. “Herkes açtı.” Yedi Ermeni köyünün sakinlerinin büyük bölümü korkuya meydan okuyor ve o sırada Fransız koruması altında olan Musa Dağ’a dönüyor. Bölge –İskenдерun Sancağı– Suriye’ye bağlanıyor. Birinci Dünya Savaşı’ndan ve 1918’de manda yönetiminin kurulmasından sonra da Fransızların kontrolüne geçiyor. “Köye gelip giden bir Fransız yüzbaşısı vardı,” diye anımsıyor Avedis. Hayat savaştan ve soykırımdan önceki gibi devam ediyor. “Ziraatta başladık. Babam portakal bahçelerine bakmaya başladı, şurada, evin arkasında,” diye gösteriyor cansız bir hareketle. “Ama artık kimse onlarla meşgul olmuyor.” Portakallarla geçinemeyen Avedis, 1930’larda gündüz çobanlık gece gazetecilik yapıyor. Üç çocuğundan Artin Demirci, “O zamanlar Bulgaristan’da basılan Ermeni gazetelerinden birine yazıyordu,” diye anlatıyor. “İki savaş arası dönemde köylü yaşamını anlattığı yazılarını yayımlıyorlardı.” Avedis, “Ben onların Vakıflı muhabiriydim,” diye ekliyor. Bu şekilde defterler dolduruyor, dönemin kırsal yaşamından ayrıntıları kaydediyor. “İnsanın böyle bir babası olması heyecanlandırıcı bir şey, bütün bu bilgileri, Vakıflı serüveninin o çok zengin tarihini bana aktardı. Defterine her köylüye takılan lakapları bile yazmış, mahalle mahalle...” diye anlatıyor oğlu hayranlıkla. İhtiyar adam, yavaş yavaş ölen köyün capcanlı bir belleği. “1938’de köyde 76 Ermeni aile ve Ermeni evi vardı. Bugün, taş çatlasa 20 tane kaldı,” diyor üzüntüyle.

1938'de Türkiye yeni bir dünya savaşına girmenin eşiğindediydi. Ulusun önderi Atatürk İstanbul'da hayata gözlerini yummuştu. Başkentin, İstanbul'a 1.500 kilometre mesafedeki İskenderun Sancağı üzerindeki milliyetçi hak talepleri giderek büyüyordu. Kemalist Türkiye bölgenin demografik yapısını değiştirmek için Türkleri bölgeye yerleşmeye özendiriyordu. 1918'de nüfusun üçte biri Türkçe, üçte ikisi Arapça konuşuyordu (bunların çoğunluğu Aleviydi, ama Arapça konuşan Sünniler ve Hristiyanlar da vardı). Türkiye bölgenin Suriye'den bağımsızlığını ilan etmesinden endişelendiğinden, sancaktaki Türk azınlığın ayrılıkçı taleplerini körükledi. Bayrağı ve meclisiyle, kısa ömürlü bir Hatay Cumhuriyeti bile kuruldu. Mayıs 1937'de yapılan bir sayıma göre sancaktaki seçmenlerin yüzde 47'si Türk'tü. Bu rakam yüzde 55'e kadar çıktı ve kasım ayında Paris nihayet İskenderun'u Suriye'den ayırmaya karar verdi. Eylül 1938'de sancağın adı Türkçe Hatay olarak değiştirildi ve Türkiye'nin son ili oldu. Fransa ve müttefikleri İngiltere, potansiyel bir çatışmanın arifesinde Türkiye'nin suyuna gitmeyi tercih ettiler. Hatay pazarlık kozu olarak kullanılacaktı. Ermeniler bu olayı bir ihanet olarak yaşadı. Mağdurlar kadar cezasız kalan cellatların belleklerinde de soykırımın anısı henüz tazeydi. Senaryonun her an tekrarlanabileceğinden kimsenin şüphesi yoktu.

Musa Dağ ikinci bir toplu göçe sahne oldu. Ailelerin çoğu Suriye ve Lübnan'a doğru indi. "Arap kültürüyle paylaştığımız çok şey var, böylesi daha kolaydı," diye anlatıyor Avedis. Cebel-i Lübnan eteğindeki Bekaa Vadisi'nde, Ancar köyünde yeni bir cemaat oluştu. Bu kasabada bugün de neredeyse sadece Musa Dağ kökenli Ermeniler yaşıyor ve Ermenice'nin bu bölgeye özgü bir lehçesi konuşuluyor. Parasızlıktan gidemeyip artık Türklerin elinde olan Musa Dağ'da kalan Ermeniler ise tek bir köyde, Vakıflı'da toplandı.

Diğer köylerde, hükümetin yeniden iskân için bölgeye sevk ettiği Türkler ya da Türkmenler boş kalan evlere yerleştiler, terk edilen yerleri sahiplendiler. 2012’de, Ermeniler daha dün gitmiş gibi. Yoğunluk’ta kesme taştan güzel evlere ve çamaşırhane olarak kullanılan çeşmeye neredeyse hiç dokunulmamış. İki-üç Ermeni aile olasılıkla, huzurlarını satın almak için dinlerinden dönme pahasına araziye uymuş. Bu konuda daha fazlasını bilmek mümkün değil, kimse temkini elden bırakmıyor. Ama Yoğunluk’taki en şaşırtıcı şey, yeni gelenlerin köyün ana meydanındaki kilisenin damına inşa ettikleri cami. Tarih, kelimenin gerçek anlamıyla üst üste bindirilen iki ibadethaneyi iç içe geçirmiş, tekleştirmiş. Beton duvarları açık yeşile boyalı küçük cami, sacdan çatısı ve beyaz minaresiyle, bir düğün pastasının son katı gibi kilisenin üzerine kondurulmuş. Eskiden çan kulesine çıkan taş merdivenler, camiye giriş rampası olarak kullanılıyor. 1896’da inşa edilen kilisenin alınlığındaki Ermenice harfli güzel kitabenin, bu çalkantılı geçmişten bir kanıt, bir iz bırakmak istercesine korunmuş olması şaşırtıcı. İçeride sadece taş kemerler, duvarlar ve çıplak bir zemin kalmış; bir de, yakınlarda ibadete gelen hacıların oraya buraya bıraktıkları oymalı birkaç haç. Köyün eski sakinlerinin soyundan gelen küçük Ermeni grupları düzenli olarak burayı ziyarete geliyor. Türk köylüler onlara düşmanlık göstermiyor.

Hatay yerel gazetesi, “1915-20 arasında Ermenilerin terk ettikleri Yoğunluk köyüne 1940 yılında Türkmenlerin yerleşmesiyle başlayan süreçte cami eksikliği duyulunca Türkmenler ilk olarak kiliseyi bir süre cami olarak kullandılar,” diye yazıyor. “Uzun yıllar kiliseyi cami olarak kullanan Yoğunluk köylüleri rutubetten rahatsız olunca kilisenin hemen üzerine betonarme bir cami inşa ettiler. Ama yıllardır tarihî kilisenin restorasyonu gündemde; bunun için de caminin yıkılması gerekecek.” 800 nüfuslu köy zor durumda.

Muhtar Osman Gücük, “Köydeki yer darlığı nedeniyle kilisenin üzerine cami yaptık. Bize arsa bulmamız söyleniyor. Ama köyün yeri dar, alanı belli. Arsayı bulsak da camiyi yaptıracak paramız yok,” diyor. “Köy halkı yeni bir cami yapılmadan bu caminin yıkılmasına asla izin vermez. Bir Müslüman köyü camisiz olur mu?” diyerek tepkisini dile getiriyor. Köyde yaşayan Mustafa Arık da aynı telden çalıyor, devlet tarafından kendilerine yeni bir cami yaptırılana kadar caminin yıkılmasına izin vermeyeceklerini söylüyor.

Hatay Vakıflar Bölge Müdürü Ali Kaya'nın da belirttiği gibi Yoğunluk kilisesinin restorasyonu turizmin gelişmesini sağlayabilir ve köylüler için önemli bir gelir kaynağı olabilir. Türkiye’de Ermeni kültür varlıklarını canlandırmanın ardındaki temel saik çoğu durumda bu oluyor. Vakıflı’da ise durum farklı. Kilise binası modern ve bakımlı. Ama resmen atanmış bir papaz olmadığından burası bir ibadethaneden çok yaşam alanı işlevi görüyordu. Kilisenin son papazı 2000 yılında vefat etmişti. Ve Patrikhane 11 yıl boyunca neredeyse her Pazar, ayini yönetmesi için İstanbul’dan köye Ermeni bir papaz gönderdi. Türk bürokrasisi 2000’den 2011’e kadar geçen bu 11 yıl içinde Vakıflı kilise bölgesi için yeni bir papaz atanmasına karşı koydu. 2011 Paskalya’sına kadar. Bu Pazar köy bayram yeri, ağaçlar çiçek açmış. Aileler kilisenin küçük avlusunda toplandı, öğrenciler hafta sonu için köye döndü. Sabah ayini için küçük kilisenin sıralarında herkese yetecek kadar yer olmadığından, katlanır sandalyeler getirildi. Yeni papaz Peder Avedis kısa süre önce geldi. Ve köy hayata döndü. “Bu neredeyse tarihî bir an, nerden baksanız 11 yıl geçti,” diyor papaz. “Bu önemli, din bizim kültürümüzün parçasıdır.” Otuz bir yaşındaki Peder Avedis 1980’de, geriye küçük bir Hristiyan cemaatinin kaldığı Iskenderun’da doğmuş. İnce gözlükleriyle yaşından daha genç gösteren na-

zik bir papaz. Bölgenin yerlisi olan Ermeni kilise adamlarının klasik güzergâhını izlemiş. İstanbul'da, ardından, soykırımdan sonra Adana yakınlarındaki Sis'ten Lübnan'a taşınan Kilikya Patrikliği'nin merkezi Antelias'taki papaz okulunda, son olarak da Kudüs'te eğitim görmüş. "Kilisenin müminlere yeniden açılması için buraya gelip papazlık yapmak istiyordum. Vakıflı bütün Musa Dağ köylerinin sonuncusu ve nüfusunun tamamı Ermeni," diye hatırlatıyor. "Kültürümüzü, benzersiz olan dilimizi korumak gerekiyor. Bu köyün tarihi çok önemli. Bugün, alçak sesle de olsa bundan konuşulabiliyor." Genç papaz köye ihtiyacı olan taze kanı veriyor.

Çocuklar, yakında 100 yaşını dolduracak olan yaşlı Avedis'in yanına sadece tatillerde dönüyor. Ressam olan oğlu Artin bütün yıl İstanbul'da yaşıyor. *Musadagtsi*'nin genç kuşakları kendilerine köyde bir gelecek göremiyor. "Organik tarım iyi güzel de, sertifika var pazar yok," diyor Artin iç geçirerek. "Köy artık kimlikle ilgili nedenlerle tehlike altında değil," diye özetliyor Papaz Avedis. "Bugün, gençler artık burada kalmak istemiyor, ekonomik nedenlerle İstanbul'a göç etmeyi tercih ediyor. Nihayetinde, gerçek tehlike bu."

FUTBOL DİPLOMASİSİNDE KAÇAN GOL

“Demek Ermenistan burası? Bu kadar yakın?” Gerçekten şaşırان Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, sınırın bu noktasında Türkiye’yi Ermenistan’dan ayıran Arpaçay kanyonunun tepesinde bir an duruyor. Ermenistan, o kadar yakın ve bir o kadar uzak komşu ülke yaklaşık 100 metre ötede. Şimdiye kadar hiçbir cumhurbaşkanı Ermenistan’a bu kadar yaklaşmamıştı. Kars bölgesinden geçmekte olan Abdullah Gül, 2008 Temmuz ayının bu sabah vakti sınırın Türkiye tarafında kalan eski Ermeni başkenti Ani’deki harabeleri ziyaret etmek istedi. Kızıl taşlarla örölü kalın surların çevrelediği bin bir kiliseli Ani antik kenti, hiçbir panoda bundan bahsedilmiyor olsa da Ortaçağ Ermenistan’ının geçmiş görkemini temsil ediyor. En parlak dönemini yaşadığı 11. yüzyılda şehrin nüfusu 100.000’in üzerindeydi. Bugün ise, şurada burada birkaç kilise yıkıntısının göze çarptığı, uçsuz bucaksız, çıplak bir arazi. Gün doğumunda, harabelerin ortasında yalnız başına duran kişi, böğrü deşilmiş bu yapıların haykırırcasına dile getirdiği o muazzam acının altında eziliyor. Yöredeki yüzlerce kiliseden bugün en fazla 10-15 tanesi ayak-

ta. 2004'ten beri turistler gelip buraları ziyaret edebiliyor, mucize eseri sağlam kalmış freskleri seyredebiliyor, kubbesi göçmüş de olsa tüm haşmetini koruyan katedralin içine girebiliyor. 2004'ten önce, Ani askerlere ayrılmış bir yasak bölgeydi ve kilise iskeletleri atış talimi yapan askerler tarafından nişangâh olarak kullanılıyordu.

Bu kederli manzaranın ortasında, Abdullah Gül gözünü önce yıkık bir köprünün kalıntılarına, sonra nehrin öteki yakasına diyor; karşıda, Batı dünyası ile Sovyet bloğunun eski ayrım çizgisi olan bu lanetli sınırı koruyan Rus ve Ermeni askerlerinin beklediği birkaç askerî baraka ve gözetleme kulesi seçiliyor. "Demek Ermenistan burası? Bu kadar yakın?" Cumhurbaşkanı, danışmanlarının ve sıkı bir güvenlikçi çemberinin ortasında konuşmadan duruyor, bakışlarını etrafta gezdiriyor, bir an için kendini mekânın görkemine teslim ediyor. Norveç hükûmetiyle birlikte başlatılan restorasyon çalışmaları hakkında bilgi alıyor. Bakire Meryem Manastırı'nın kalıntılarını seyretmek için birkaç adım aşağı iniyor. Katedrale giriyor. Zaman durmuş gibi. Yakılmış fundalığı örten yoğun sabah sisi, bu sahnenin neredeyse gerçekdışı karakterini güçlendiriyor.

Birbirine bu kadar yakın ve uzak olan Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, Dağlık Karabağ'ın kontrolünü ele geçirmek için savaşın başladığı 1993'ten beri kopuk. Kadim çağlardan beri Ermenilerin çoğunlukta olduğu, ama SSCB'nin yıkılmasından bu yana hem Azerilerin hem de Ermenilerin üzerinde hak iddia ettiği Dağlık Karabağ, genç Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı bir bölge. Türkiye çatışmaya müdahil olmakla, ister istemez 1915'in anısını canlandırdı. Ankara, halkı Türk soyundan gelen ve Türkçe konuşan kardeş ülke Azerbaycan'la dayanışmak için Bakü'den yana taraf oldu. Kafkasların kara bahçesi Karabağ, 1994'te-

ki ateşkesten beri Ermeni yanlısı güçlerin işgali altında. Üstelik, BM'nin 2008'de tekrar aldığı, "İşgal altındaki Azerbaycan topraklarından tüm Ermeni güçlerinin kayıtsız şartsız çekilmesi" yönündeki kararına rağmen. Bu çok sert bir coğrafyaya sahip ve bir o kadar da yalıtılmış toprak parçasında, sadece Ermenistan'ın tanıdığı ve savunduğu, özerk bir devlet ilan edilmiş durumda: Kendi cumhurbaşkanı ve parlamentosu olan Artsah Cumhuriyeti. Şu anki Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ile selefi Rober Koçaryan da Karabağ Savaşı'nın eski komutanlarından. Yirmi yıllık statüko ve sonuçsuz diplomatik girişimlerden sonra, geçici olan kalıcılaştı. Mülteciler Bakü banliyölerinde görülebilen o berbat binalarda hâlâ üst üste yaşıyor ve Karabağ Güney Kafkasya'da gri bir alan olarak duruyor: cephe hattının iki yanında zaman zaman ölümlere neden olan, şimdilik durmuş olsa bile bir kıvılcımla bütün bölgeyi yangın yerine çevirebilecek bir çatışma bölgesi.

Türkiye'yle ilişkiler koptuğunda, Ermenistan Cumhuriyeti kurulalı sadece üç yıl olmuştu. Diğer sosyalist cumhuriyetler gibi Ermenistan da bağımsızlığına SSCB'nin yıkılmasından sonra kavuşmuştu. Dolayısıyla, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı çerçevesinde büyükelçiler arasında gerçekleşen birkaç buluşma dışında komşusuyla hiçbir zaman gerçek anlamda diplomatik bir ilişkisi olmamıştı. 1918'de kurulan kısa ömürlü cumhuriyetin torunu olan bugünkü Ermenistan, SSCB dönemindeki sınırlarını koruyan genç bir ülke. Ermenilerin büyük çoğunluğu diasporada yaşıyor; diasporanın ağırlığını, eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve Ermenilerin özlemle "tarihi Ermenistan" olarak adlandırdıkları bugünkü Türkiye'nin doğu bölgelerinden gelenler oluşturuyor. Tıpkı Ani antik kenti gibi, Ermenilerin ulusal simgesi olan Ararat (Ağrı) Dağı da bugün Türkiye topraklarında bulunuyor. Dünyanın dört bir tarafına dağılmış olan

Ermenilerin çoğuna göre, hayalini ya da düşünüyordukları tarihsel vatanlarının ortasından kapalı bir sınır geçmekte.

Bu bağlamda, Abdullah Gül'ün Ani'ye yaptığı ziyaret, sınırı oluşturan nehrin iki yanında büyük umutlar uyandırmıştı. Abdullah Gül Kars'tayken Surp Arakelots Kilisesi'ni de sessizce gezi programına dahil etmişti. Duvarlarındaki haçlar ve fresklerle bu iyi korunmuş, gururlu 10. yüzyıl yapısı, Kars şehrindeki eski Ermeni varlığını temsil ediyor. Cumhurbaşkanı kiliseye ilk olarak yanında gazeteciler ve kameralar olmadan gitmişti. 1897 Kars doğumlu Ermeni şair Yeğişe Çarents 1921'de, "Parisliler için Notre-Dame ne ise, bu şehrin sakinlerinin gözünde de Arakelots Kilisesi odur" diye yazıyordu. "On İki Havari Kilisesi" olarak da anılan ibadethane, başka pek çokları gibi tarihi boyunca istilalara bağlı olarak defalarca camiye çevrildi. 1975'te kısa bir süre için müze yapıldı, sonra benzin deposu olarak kullanıldı. Müslümanlarca son kez 1994'te, Kümbet Camii adıyla ibadete açıldı. Türk hükümeti bu girişimiyle, Karabağ çatışmasının o en civcivli günlerinde Ermenistan'a hodri meydan diyordu.

Coğrafi bakımdan çıkmaz bir sokak olan nasipsiz bölgeye ve Ermeni tarihine gösterilen bu ilgi, tarihin tuzağından yüz akıyla çıkma yönünde gerçek bir siyasi irade umudu doğurmuştu. Cumhurbaşkanı Gül, Kars Belediye Başkanı Naif Ali-beyoğlu'nun bir tür yakınlaşma başlatma girişimlerini olumlu karşıladığını belli etmişti. Çok geçmeden, şehrin karşısındaki dağa, halkların dostluğuna ithaf edilen "İnsanlık Anıtı" adlı dev bir heykel dikilecekti. Belediye ayrıca, karşı taraftan sanatçı, entelektüel ve iş adamlarının davet edildiği büyük bir Kafkas Kùltürleri Festivali düzenlemişti. Belediye başkanı 2000'de, Kars ile 1988'deki depremde ağır hasar gören ve o tarihten beri harap durumda olan Ermenistan'ın ikinci büyük kenti Gümrü arasındaki tarihsel bağları canlandır-

mak üzere sınırın açılmasını talep eden 50.000 imzalı bir dilekçe sunmuştu. 2007’de düzenlenen bir iş forumundan da ilk sınır ötesi proje doğmuştu. Türk, Gürcü ve Ermeni üreticiler “Kafkas” peynirlerinin lansmanını yapmışlardı. Kars kaşar ve gravyer peyniriyle ünlü bir şehirdi. Projeyi geliştiren İlhan Koçulu, “Ortak kültürümüz olan Kafkas kültürünü korumak istiyoruz,” diye açıklıyordu. “Toprak ayrının gözetmez. Bölgemizdeki bu çatışmalar beni çok üzüyor. Biz siyasetçilere ve halklara bir mesaj gönderiyoruz: Hepimiz Kafkas toprağının çocuklarıyız.”

Sınırın iki yanında ticaret neredeyse durmuş. Ermeni tarafında, kırların arasında kaybolan Akhurian’da, kullanılmaz olmuş tren raylarının üzerinde koyunlar otluyor. Marşandiz Garı ve eski antrepolar boyunca dizili duran paslanmış vagonlar 20 yıldır tren yüzü görmemiş. Bir zamanlar aralarında işlek bir demiryolu bağlantısı olan, birbirine 60 kilometre mesafedeki Kars ve Gümrü kardeş şehirleri arasındaki eski ticaret platformu burada bulunuyor. Sınırın yeniden kapanmasından beri, bu şehirlerin birinden ötekine gitmek için Gürcistan üzerinden 12 saat yol yapmak gerekiyor. En girişimci mizaçlar için bile caydırıcı bir mesafe. Diyaloğa öncülük eden küçük bir grubun üyesi olan Karslı bir girişimci, “Yapılması gereken öyle aman aman bir şey de yok!” diye isyan ediyor. “Bu sınırı yeniden açmak kaç paraya mal olur ki? Eski kavgalarımızı neden bir türlü geride bırakamıyoruz?” Ve kendisine bu durumun ister istemez 1915 soykırımının acı hatıralarını canlandırdığını hatırlattığımızda, “Elbette,” diye cevap veriyor. “O zaman biz de soykırımı kesin olarak tanıyalım, kurbanların zararlarını karşılayalım. Hatalarımızı onaralım ve yola devam edelim.”

ABD Dışişleri Bakanlığı’nın 2001’den beri çeşitli fonlarla desteklediği Türkiye-Ermenistan diyalogunda o güne dek

pek bir ilerleme sağlanamamıştı. Abdullah Gül 2003'te dışişleri bakanıyken, "Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıması" ve bu şekilde, sembolik olarak bile olsa, "tarihsel Ermenistan"ın batı toprakları üzerinde hak iddiasından vazgeçmesi koşuluyla bir uzlaşının gündeme gelebileceğine işaret ederek dikkat çekmişti. Bu defa ise yakınlaşmayı meşin yuvarlak başlatacak. Kasım 2007'de, Güney Afrika'nın Durban kentinde yapılan 2010 Avrupa Kupası eleme kuralarında Ermenistan ve Türkiye beşinci gruba düştü. Ermenistan futbolda küçük bir ülke olduğundan, spor açısından bakıldığında karşılaşmanın fazla bir önemi yoktu. Gene de, aşikâr nedenlerle bu en çok merak edilen maçlardan biri oldu. Organizatörler beterinden korkuyordu: Bundan birkaç ay önce, Ermenistan Azerbaycan'la aynı gruba düşmüştü. İki tarafın da karşılaşma için rakip sahaya gitmeyi reddetmesi üzerine, Euro 2008 elemeleri için yapılacak iki maç Haziran 2007'de, Michel Plati'nin başkanlık ettiği UEFA tarafından siyasi nedenlerle iptal edilmişti. BU UEFA tarihinde bir ilkti. Bu defa, Ankara ve Erivan benzer bir durumun önüne geçmek istiyordu. Temmuz 2008 başında Bern'de, iki ülke arasında İsviçre'nin önderliğinde gizli müzakereler başlatıldı. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan buzları kırdı ve Türk mevkidaşına davette bulunarak, eylüldeki ilk maç için Ermenistan'a gelmesini teklif etti. Abdullah Gül bundan iki hafta sonra Kars ve Ani'ye gittiğinde henüz cevabını vermemişti, zira Türk kamuoyu buna pek taraftar görünmüyordu. Milliyetçi basın küplere binmiş, hesap sormak için fırsat kolluyordu. Gene de cumhurbaşkanı çoktan kararını vermişti. Bir danışmanın basın sızdırdığına göre, "Oraya gitmeyi gerçekten istiyor"du.

6 Eylül sabahı, Ankara Esenboğa Havalimanı'nın VIP terminalinde hava tarih kokuyor. Abdullah Gül'ün Ermenis-

tan'a havalanmadan önce yaptığı basın toplantısında kalana-
lık bir gazeteci grubu izdiham yaratıyor. Cumhurbaşkanı'nın
uçacağı Erivan'a gitmek üzere havalanmaya hazır. Seyahatin-
de kendisine bir grup bürokrat ve Dışişleri Bakanı Ali Baba-
can eşlik edecek. Uçakta bulunan bir düzine yerli ve yaban-
cı köşe yazarından bazıları olayın diplomatik boyutundan
çok maç nedeniyle heyecanlı. Türk cumhurbaşkanı, Fran-
sa'daki Ermeni diasporasına iyi niyet mesajını iletmelerini
sağlamak için Fransız gazetecileri de davet etti. Uçuş bir bu-
çuk saat bile sürmüyor. Uçak Van Gölü'nün, hemen ardın-
dan da meşhur sınırın üzerinden geçerken, karısı Hayrunni-
sa Gül'le ön tarafta oturmakta olan Abdullah Gül, elinde bir
kitap, bu kısa sükûnet anının tadını çıkarıyor. Cumhurbaş-
kanı, 18 ay önce katledilen Hrant Dink'in ölümünden son-
ra yayımlanan kitabına dalmış: *İki Yakın Halk İki Uzak Kom-
şu*¹ başlıklı kitap Dink'in çeşitli tarihlerde kaleme aldığı ya-
zılarından oluşuyor.

Uçağın tekerlekleri Erivan havalimanının iniş pistine de-
ğer değmez, herkesi bir telaştır alıyor. Delegasyonun do-
luştugu araçlar sirenlerini öttürerek derhal şehir merkezi-
ne doğru harekete geçiyor. Korteje tuhaf bir karşılama töre-
ni düzenlemek için bekleyen çok sayıda kişi var. "Ermeni-
ler Adalet İstiyor", "Vanlıyım", "Muşluyum", "Erzurumlu-
yum", "1915 Soykırımını Tanıyın"... Yol boyunca, güven-
lik bariyerlerinin arkasında, Ermeni Devrimci Federasyonu
Taşnaksutyun'a mensup göstericiler Türk cumhurbaşkanı-
na ve refakatçilerinin suratına pankartlarını sallıyor. Bir fut-
bol maçı vesilesiyle ve iki ülke arasında diplomatik ilişkile-
rin yeniden başlamasını özendirmek için yapılan bu ziyare-
tin, tek başına 1915'in yaralarını kapatamayacağını ve Tür-
kiye'yi bellek görevini yerine getirme zorunluluğundan kur-
taramayacağını hatırlatmanın bir yolu... Bu barışçı ve kon-

1 Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2010.

trollü protestolar dışında, Ermenistan kamuoyunda ağır basan görüş Türk cumhurbaşkanının nazik bir şekilde ağırlanması yönünde.

Hrazdan stadyumunun girişinde tam bir curcuna yaşanıyor. Ermenistan'ın ulusal renkleri olan kırmızı, mavi ve turunculara bürünmüş rengârenk bir kalabalık sahanın çevresinde birikiyor ya da Türk stadyumlarını saran aynı ızgara ve kızartma kokularının arasına karışıyor. Şehir merkezinin ve Hrazdan Nehri'nin yanında yer alan Sovyet döneminden kalma bu eski stadyum, 58.000 kişilik dev bir çanak. Sahaya tepeden bakan ana tribünden, 1915 soykırımının kurbanlarının anısını yaşatan, Ermenilerin Yad Vaşem'i Tsitsernakaberd'in şehrin en yüksek tepesindeki gri kulesi seçiliyor. Soykırımın 50. yıldönümünden sonra dikilen 44 metre yüksekliğindeki bu dikilitaş, Ermeni ulusunun yeniden doğuşunu simgeliyor. Türk oyuncular seyircilerin keskin ışıkları altında yeşil sahaya girerken kuşkusuz buna dikkat etmiyor, ama bir yüzyıllık acılı tarihin altında kalıyor, eziliyorlar. Bu 6 Eylül 2008 günü, ev sahibi takım Türkiye karşısında ulusal onuru korumak gibi ağır bir görevle karşı karşıya. Tribünlerde ağır ve gergin bir hava var, ama aşırı bir saldırganlık hissedilmiyor. "Halklar arasında dostluğu" özendirmek için birkaç Türk taraftar ve Türkiyeli Ermeni de kente geldi. Siyasi pankartlar teorik olarak yasak, ama soykırımın ve inkâr edilişinin vicdanlar üzerindeki ağırlığını hatırlatmak için tribünlere birkaç pankart gerilmiş. İstiklal Marşı stadyumda yankılanmaya başlar başlamaz seyirciler "Tanı", "Tazminat", "İade" yazılı pankartları havaya kaldırıyor. İki cumhurbaşkanı Gül ve Serkisyan kurşun geçirmez kalın camın arkasındaki localarında, biraz gergin ayakta duruyor. Karşılaşma başlayabilir.

Sıkıcı geçen maçın bitiş düdüğüyle, Türkiye sahadan 2-0'lık kolay bir galibiyetle ayrılıyor. Şeref tribününün bir

köşesinde oturan Türk diplomatlar ve kabine mensupları birbirlerini yüksek sesle kutluyor, sırtlara şaplaklar iniyor. İyi birer futbol taraftarı olarak, esas meseleyi neredeyse unutmuş gibiler. Cumhurbaşkanı gözden kaybolurken, dışişleri bakanları bu ilk başarının ardından diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması konusunu tartışmaya devam etmek üzere tribünlerden ayrılıyor. Eduard Nalbandyan ve Ali Babacan stadyumun otoparkına giden bodrum katında ayaküstü yaptıkları açıklamada, siyasi bir anlaşma imzalama ve hızla büyükelçilikler açma arzusunda olduklarını belirtiyorlar. İki başdiplomat arasındaki müzakereler gecenin ilerleyen saatlerine kadar sürüyor. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'ndaki işi nedeniyle İstanbul'da elçi olarak görev yapan Karen Mirzoyan, Erdoğan'ın diplomatik danışmanı Ahmet Davutoğlu'nu Dışişleri Bakanlığı kütüphanesine götürüyor... Amacı bakana *Stratejik Derinlik* başlıklı kitabının kütüphane raflarında yer aldığını göstermek. Türk cumhurbaşkanı ve beraberindeki heyet Ermenistan'daki bu birkaç saatlik kaçamağın ardından, çifte bir galibiyetle Ankara'ya dönüyor. Gül dönüş uçağında gazetecilere, "Sanırım ziyaretim Kafkasya'da psikolojik bir engeli yıktı," diye açıklamada bulunuyor. Ertesi gün uluslararası planda coşku hâkim. Paris gibi Washington da "futbol diplomasisi"nin başarısını selamlıyor. Ama Türkiye'de üslup daha ölçülü. "Gül'ün ziyareti cesur bir hareket, ama bundan fazla bir şey beklememek de lazım," diye uyarıyor Türk entelektüeli Cengiz Aktar. "Birincisi, Ermenistan'la barış yapma yönünde gerçek bir arzu yok, ikincisi, ortam devrimci kararlar almaya müsait değil."

Bu diplomatik-sportif karşılaşmanın ilk yarısında Türkiye ve Ermenistan birbirlerine doğru birer adım attılar. Güzel ve centilmence bir oyun izledik. Ama işin en zor kısmı bundan sonra. Gelecek yıl yapılması planlanan ikinci karşılaşmanın Türkiye'de, Cumhurbaşkanı Gül'ün doğum ye-

ri olan Kayseri’de yeni açılan stadyumda gerçekleşmesi öngörülüyor. İki delegasyonun yolları Münih’te toplanan NATO güvenlik konferansında ve Davos’ta karşılaşıyor. Nisan 2009’da, Bern Deklarasyonu’yla sınırı yeniden açma niyeti teyit ediliyor. Ve iki ülke 31 Ağustos’ta, iki yıldır İsviçre’nin gözetiminde yürütülmekte olan müzakerelerin ürünü olan, diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması ve karşılıklı işbirliği konulu protokolleri açıklıyor. İki başdiplomat Ahmet Davutoğlu ve Edvard Nalbandyan 10 Ekim’de Zürih’te, ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton ve Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner’in hayır dualarıyla metni parafe ediyor. İmzacı iki devlet “ikili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacağını” taahhüt ediyor. “Tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunmak için iki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturma ve güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etme kararlılıkları” vurgulanıyor. “İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığı” teyit ediliyor. Bu sonuncu nokta Türk tarafınca şart koşulmuştu. Toprak meselesi artık gerçek anlamda bir mesele olmadığı ve Levon Ter Petrosyan’dan sonraki Ermenistan cumhurbaşkanları mevcut sınırların tanındığını açıkladıkları halde, Ankara toprak bütünlüğü konusundaki bu takıntısını, 1920 tarihli Sevr Antlaşması’nın öngördüğü şekliyle “Büyük Ermenistan” düşlerinin canlanmasından duyduğu paranoyakça korkuyu –“Sevr sendromu”– koruyordu. Bu nedenle, protokoller 13 Ekim 1921’de Rusya ile Türkiye arasında imzalanan Kars Antlaşması’nın fiilen tanınmasını öngörüyor. Ayrıca iki ülkenin “ortak sınırı açma konusunda aldıkları karar” anımsatılıyor ve “iki halk arasında karşılıklı güven te-

sis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması” hususunda anlaşmaya varıldığı belirtiliyor. Bu son bölüm elbette ki çatışmanın “tarihî boyutu” olan 1915 soykırımına gönderme yapıyor. Bu durum, “arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesi”ni tehlikeli olduğu kadar gereksiz de bulan pek çok Ermeni’de hoşnutsuzluk yaratıyor. “Mevcut sorunlar”ın gerçekten de “tanımlanma”ya ihtiyacı var mı? Bu, Türkiye’nin yeni bir savsaklama manevrası değil mi?

Protokollerin yürürlüğe girmesi için iki ülkenin parlamentoları tarafından onaylanması gerekiyor. Ama bu onay hiçbir zaman gelmeyecek. Metinlerde üstü kapalı olarak anılan Karabağ sorunu hâlâ askıda. Ve Türkiye, bu defa Recep Tayyip Erdoğan ve Ahmet Davutoğlu’nun hamlesiy-le bunu uzlaşî için yeni bir şart haline getiriyor. Ankara’ya göre metinde sözü edilen “toprak bütünlüğü” ve “bölgesel istikrar”ın, Azerbaycan’la olan bu teritoryal çatışmada Ermenistan’ı taviz vermeye mecbur eden ibareler olarak yorumlanması gerekiyor. Daha 2009 başında, Türk hükümeti açık bir şekilde, sınırın yeniden açılmasını Yukarı Karabağ konusundaki ihtilafın giderilmesi ve Ermenilerin işgal altındaki topraklardan çekilmesi şartına bağlıyor. Erivan’ın hamlesine ilişkin üslup değişiyor. Ardından, Türkiye sembolleri pazarlık konusu yapıyor. Resmî amblemlerde Ağrı Dağı’nın görüntüsünün kullanılması toprak bütünlüğünü ihlal girişimi olarak sunuluyor. Hepsinden önemlisi, “Osmanlı Türkiye’si ve Batı Ermenistan’daki 1915 Ermeni Soykırımı”na atıfta bulunan Ermenistan Anayasası’nın Türkler tarafından hoş görülmesinin mümkün olmadığına hükmediliyor. 1 Mayıs 2009’da dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu, Erivan Anayasa Mahkemesi’nin protokollerin anayasayla çelişmediğini

açıklaması üzerine, Ermenistan'ın "protokollerin lafzına ve ruhuna uymadığı" değerlendirmesinde bulunuyor. Çok geçmeden de yakınlaşma sürecinde üçüncü bir taraf boy gösteriyor: Türkiye'nin yakın müttefiki ve başlıca doğalgaz ve petrol tedarikçilerinden biri olan Azerbaycan. Protokoller, bunları "ulusal çıkarlarına aykırı" bulan Bakü tarafından bir ihanet olarak görülüyor. İlham Aliyev rejimiyle Türk ağabey arasında bir soğukluk oluşuyor. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan sınırın ancak Karabağ sorununda bir ilerleme kaydedilmesi durumunda açılacağına dair güvence vererek Aliyev'i rahatlatmaya çalışsa da, bu bir işe yaramıyor. İki tarafın milliyetçilerinin gözde sloganı "tek millet, iki devlet" güncelliğini yitiriyor. Bakü'de rejimin el altından desteklediği gösteriler düzenleniyor. Azerbaycan Ankara'yı, o tarihe kadar indirimli tarifieden ihraç ettiği petrol ve doğalgazın fiyatını yükselterek cüzdanından vurmakla tehdit ediyor. Türkiye 24 Nisan gösterileriyle aynı tarihe denk getirmek istediği sınırı açma kararını erteleyerek ilk geri adımı atıyor.

Futbol diplomasisinin rövanş maçı, tarihi protokollerin imzalanmasından sadece dört gün sonraya denk geliyor. Siyasi bir anlaşma yolu bulunmuş olduğu halde, bu defa ilk maçtaki heyecandan eser yok. Karşılaşma pek de bilinmeyen bir nedenle Kayseri'den Bursa'ya alındı; imparatorluğun eski başkentlerinden Bursa, İstanbul'un doğusunda, Marmara Denizi kıyısında, önemli bir Azeri topluluğun yaşadığı ve milliyetçiliğiyle tanınan bir bölgede bulunuyor. Bu kesinlikle hayra alâmet değil. 1912'de Bursa vilayeti önemli bir Ermeni topluluğunun merkeziydi: Patrikhane'ye göre Ermeni nüfus 82.000 kişiydi. Ermeniler Kurtoğlu ya da Emirsultan mahallelerinde yaşıyorlardı. Bugün bütün bunlardan geriye kalan tek bir iz bile yok. Şehre gelen Cumhurbaşkanı Sarkisyan'a gösterilen karşılama pek de sıcak sayılmaz. Stadyumu milliyetçi bir zırh kuşatıyor. Binlerce polisin yerleştirildiği

saha çevresinde, taraftarlardan Ermeni karşıtı sloganlar yükseliyor. Azerbaycan bayrakları açılıyor ve stada sokulmaları resmen yasaklanmış olduğu halde –polis onlarcasına el koydu– tribünlerde çok sayıda Azeri bayrağı göze çarpıyor. Demokrasi yanlısı bir aktivist grubu olan Genç Siviller bir köşede Türkçe ve Ermenice bir pankart açıyor: “Hrant’ın Ülkesine Hoş Geldiniz”. Yapılan anonsla taraftarlar “geleneksel Türk misafirperverliği”ne uygun davranmaya davet ediliyor. Başlama vuruşundan önce havaya barış güvercinleri uçuruluyor. Ama 90 dakika boyunca kitle Ermeni oyuncularını ısıklayacak, yuhalayacak, hakaretler yağdıracak. Sonunda, ilk karşılaşmada olduğu gibi Türkiye maçı 2-0 kazanıyor.

Bursa’da yaşanan olay, bayrak tapınmasının zirve yaptığı Bakü’de –Cumhurbaşkanı Aliyev Hazar Denizi kıyısına dünyanın en yüksek bayrağını (165 m) diktirdi– hazmedilmiyor: Yerel basın köpürüyor, Türk polislerinin Azeri bayraklarına el koyduğu ve çöpe attığı bildiriliyor. Azerbaycan’ın başkentinde, Türk büyükelçiliğinin karşısında, 1918’de Bakü’nün kurtuluşu sırasında ölen Türk askerlerinin yattığı Türk şehitliğinde ay-yıldızlı Türk bayrakları yarıya indiriliyor. Bu ters hareket Ankara’da infial uyandırıyor. Müttefik Azerbaycan’la krizi çözmek için Ahmet Davutoğlu’nun Bakü’ye bir ziyaret yapması ve birçok parlamenter heyetinin gönderilmesi gerekecek. Şantaj işe yarıyor. İlham Aliyev’in Azerbaycan’ı, Türkiye’ye baskı uygulayarak ve diplomasiye yüklenerek protokolleri alaşağı ettirmeyi başarıyor. Bakü, doğal zenginliklerinin kendisine sağladığı güçten ve Batılı devletlerin kendisine tepsi içinde sunduğu rolden yararlanıyor. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı projeleri Ermenistan’ı kasten güzergâh dışında bıraktı. Bu enerji hattının geçiş yolu belirlenirken Ermenistan topraklarının etrafından dolaşılması, büyük oyunculara dayatılan olmazsa olmaz bir şarttı.

Maçın üçüncü bir devresi olmayacak. Protokoller mezara gömülmüş gibi duruyor: Yabancı ülke diplomatlarının onca umut bağladıkları metnin önüne ciddi engeller dikildiği çok geçmeden açıklık kazanıyor. 9 Şubat 2010'da Sarkisyan Gül'e şöyle yazıyor: "Söylenen sözlerle yapılan işler birbirleriyle ters düşmeye başladığında bir güvensizlik ortamı oluşacak ve böylece sürece karşı çıkan çevreler için hareket alanı açılacaktır." Ertesi gün yaptığı açıklamada ise, "Türk Parlamentosu da aynısını yaparsa Ermeni Parlamentosu protokolleri onaylayacaktır," diye belirtiyor. Ama hiçbir hareket olmuyor ve Ermenistan bir çıkış yolu arıyor. Abdullah Gül ve Ali Babacan'ın başlattığı açılım politikasından sonra, daha milliyetçi bir çizgiye tutunan Erdoğan-Davutoğlu ikilisi, komşu Ermenistan'la yakınlaşma düşüncesinde net bir tutukluk sergiliyor. Ermeni sorununda iki ayrı devlet söylemi, iki farklı vizyon şekilleniyor. Biri 1915'in soykırım mirasından kurtulma zorunluluğunun bilincinde olan, gerçekçi ve kompleksiz bir duruş. Türk cumhurbaşkanı 2012'de "Riskli olsa da Erivan'ı ziyaretim doğru bir hareketti," diye düşünmeyi sürdürüyor. Daha klasik ve müdafî olan diğer duruş, Türk merkezli bir tarih vizyonunu zor yoluyla dayatmaya öncelik tanıyor. Bu görüş Mart 2010 ortalarında nihayet yüksek sesle ifadesini buluyor. Ermenistan'ın protokollerle ilgili tartışmaya Anayasa Mahkemesi'ni de dahil etmesi Başbakan Erdoğan'ın gazabını çekiyor: Alâmet-i farikası olan o öfke nöbetlerinden biri sırasında, "Bunların 100.000'ini biz ülkemizde şu anda idare ediyoruz. E ne yapacağım ben yarın, gerekirse bu 100.000'ine hadi siz de memleketinize diyeceğim; bunu yapacağım," tehdidini savuruyor. Erdoğan'ın ağzından kaçan bu sözler İstanbul Ermenilerinin kanını donduruyor ve ister istemez 1915 sürgünlerini anımsatıyor. Edvard Nalbandyan derhal tepki gösteriyor: "Bu açıklama bütün dünya için bir şok oldu. Ermeni Soykırımı tam

da bu şekilde başladı [...]. Modern Türkiye liderlerinin Osmanlı döneminin ırkçı ve ayrımcı yaklaşımlarını terk etmemiş olmaları esef vericidir.” Ahmet Davutoğlu gafı düzeltmeye çalışırken, AB Bakanı Egemen Bağış tam tersine yanına körükle gidiyor: “70.000 kadar Ermeni vatandaşı ülkemizde kaçak olarak çalışıyor ve biz buna göz yumuyoruz.”

Aslında sayıları 100.000 değil 50.000 civarında olan bu Ermenistan Ermenilerinin yüzde 90’ı, İstanbul sosyetesinin evlerinde yatılı çocuk ya da yaşlı bakıcısı olarak çalışmaya gelen, 30-60 yaş arası kadınlardan oluşuyor. Laleli ya da Kumkapı semtlerindeki deri ve ayakkabı fabrikalarında çalışan az sayıda erkek de var. Bu ekonomik göç, komşu ülkelerin pek çoğunda da görüldüğü gibi, Türkiye’deki baş döndürücü ekonomik büyüme ve havayolu hatlarının açılmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni bir gelişme.

İstanbul-Erivan uçağına binerken bagajı hafif tutmakta fayda var. Yerler haftalar önceden rezerve ediliyor, zira çalışan Ermenilerin turistik vizalarının tanıdığı yasal ikamet süresini aşmamak için her üç ayda bir ülkeden çıkış yapmaları gerekiyor. Yolculuk masraflarını çıkarmak için ülkelerine patlayacak kadar dolu valizlerle dönüyorlar. Kabin bagaj dolapları İstanbul’da toptancılardan satın alınıp Ermenistan’da satılan leopar desenli mantolar, ucuz jean’ler ve yüksek topuklu ayakkabılarla dolup taşıyor.

Başbakanının yabancı düşmanı gafı ve Türkiye’ye çalışmaya gelen Ermenilerin yaftalanması, sonunda Türk kamuoyunu Erivan’la imzalanan protokollerin zararlı olduğuna ikna ediyor. Bundan böyle, protokollerden neredeyse hiç söz edilmeyecek. Daha kötüsü, İstanbul’da Ermenilerin sık sık gittiği mahallelere yeniden korku yerleşiyor. Bir mağazada deri manto satan Şuşa, “Endişeliyiz,” diyerek yüzünü buruşturuyor. “Ailem Gümrü’den. 1988’deki depremde evimizi kaybettik. Ben filoloji okudum, 2004’e kadar ayda 50 dola-

ra öğretmen olarak çalışıyordum. Sonra buraya gelmeye karar verdim,” diye anlatıyor. “Soykırım? Bunu unutmak tabii ki mümkün değil. Ailem Muş ve Kars kökenli. Hep bu tarihi düşünüyoruz,” diyor 53 yaşındaki Donara. Bir sonraki Pazar, Ermeni mahallesi Kumkapı’daki Gedikpaşa Kilisesi’nin çevresinde gerginlik somut bir şekilde hissediliyor. Bu Protestan kilisesinin önünde Incil satan Recep, “Dün bir televizyon ekibi bizi filme çekerken mahallenin gençleri geldi, biri çıkmak fırlattı. Bazıları ‘Sizi yakacağız! Sizi bombalayacağız!’ diye bağırdı,” diye anlatıyor. Pencereelerde daha yeni takılmış demirler var. “Cam değiştirmekten bıkmıştık. Devamlı taş ve şişe atıyorlardı.” Çok sayıda Ermeni, Türkçe, Ermenice, Rusça ve İran’dan gelenler için Farsça olarak dört dilde yapılan ayine katılmak üzere Pazar günleri burada buluşuyor. “Buradaki Ermeniler kendilerini tehlikede hissediyor. İşe gidip evlerine dönüyorlar, dışarıda dolaşmıyorlar, hayatta kalma mücadelesi veriyorlar,” diye vurguluyor yaşlı adam. “Ama bir Ermenistan vatandaşı buraya iş aramaya gelebilmeli, öyle değil mi? Türkler nasıl yaptı? Almanya ‘Türklerin tamamını kapı dışarı edeceğiz,’ deseydi, ne hissederdilerdi?” Kilisenin bodrum katındaki çalışma odasında güvende olan Rahip Krikor, hükümetin bu kampanyasına isyan ediyor: “Devlet kendi vatandaşı olan Türkiyeli Ermenilere zaten yeterince sıkıntı yaşıyor. Vakıfların ve kiliselerin tüm mallarına el kondu. Kendi vatandaşlarını soyan bir devlet Ermenistan Ermenilerini koruduğunu nasıl iddia edebilirdi? Bu durumdan biz de rahatsızız: Acı çekiyorlar, horlanıyorlar, kötü muamele görüyorlar, hayvan gibi çalışıyorlar... Böyle yardım olmaz olsun.” Ona göre, her zaman olduğu gibi, sorunun temelinde soykırımın hatırası ve bunun inkârı yatıyor. Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin tarihe yaptığı gönderme çok sert bir tepkiye neden oldu. “Tehditlerinin nedeni korku. Türkiye soykırımın gerçek olduğunu bal gibi

biliyor, ama nasıl yaparın da hak taleplerini sustururum diye kafa patlatıyor. Mahallenin büyükleriyle dövüşmeye gücü yetmeyip de kardeşini döven bir çocuk gibi. Türk devleti 1915'ten beri değişmedi...”

Gerçekten de, önyargılar hâlâ çok güçlü ve siyasilere en klasik Ermeni karşıtı söylemi durmadan tekrarlıyor. “Ermeni dölü” ve “Ermeni tohumu” sözleri hâlâ “vatan hainleri” demek için kullanılıyor. Sözgelimi, Ağustos 2012’de Kürdistan İşçi Partisi’nin (PKK) silahlı saldırılarının tartışıldığı bir meclis oturumunda AKP Erzurum milletvekili Muhyettin Aksak şöyle diyordu: “PKK’lılarla Kürt kardeşlerimiz eşit tutulmalıdır. Kürt kardeşlerimizi bunlardan ayırıyoruz. Bunlara baktığınız zaman ya satılmış beyinler ya da Ermeni dönmesi çocukları...” İçişleri Bakanı İdris Naim Şahin’in beyanatları da aynı yönde. Yakınlaşma girişimi ve futbol diplomasisi, başta başbakan olmak üzere Türk yöneticilerinin neredeyse kalıtsal milliyetçi ve Ermeni karşıtı reflekslerini yok etmedi. Recep Tayyip Erdoğan Ocak 2011’de Kars’a yaptığı bir ziyaret sırasında, Abdullah Gül’ün üç yıl önceki söylemiyle taban tabana zıt beyanlarda bulundu. Uzlaşma çağrısında bulunmak bir yana, şehre tepeden bakan tamamlanmamış İnsanlık Anıtı’nı “ucube” olarak niteledi. 2006’da eski Kars belediye başkanı tarafından sanatçı Mehmet Aksoy’a sipariş edilmiş olan, ortadan ikiye bölünmüş bir insan silüeti biçimindeki heykel, Türkiye ile Ermenistan arasındaki uzlaşmayı simgeliyordu. Erdoğan 10. yüzyıla ait İslâmî kalıntıların yanı başında yer almakla kutsala büyük bir saygısızlık eden bu “ucube”nin derhal yıkılmasını buyurdu: “Bir dahaki gelişimde bunu burada görmeyeceğim.” Yerel idare gözünü kırpmadan harekete geçti. Nihayet, bu meşum görevi yerine getirmeleri için buldozerleri gönderdi. 24 Nisan günü.

DEVLETİN İNKÂR SAPLANTISI

Basamaklarla çıkılan bir platformun üstünde, Çin granitinden beş adet devasa kılıcın kıvrık uçları birbirine kavuşarak İğdır semalarına doğru yükseliyor. Uzaktan bakıldığında, bu savaşçı yapıyı komşu Ermenistan topraklarını nişan almış bir füzeye benzetmek mümkün. Fonda Ararat (Ağrı) Dağı'nın karlı yamaçları seçiliyor. Türkiye'nin 1993'ten beri kapalı tuttuğu sınır en çok 10 kilometre öteden geçiyor. Çevresinde güneşten solmuş birkaç Türk bayrağının dalgalandığı, 40 küsur metre yüksekliğindeki bu tuhaf anıt düşman topraklarından görülebilmesi için dikilmiş. 1999'da Devlet Bakanı Ramazan Mirzaoglu tarafından açılan İğdır Anıtı, soykırım kurbanlarının anısını yaşıyor. Ama 1915 soykırımınınkini değil. Ermeni Soykırımı'nın değil, "Ermenilerin Türklere uyguladığı soykırımın anısı," diye açıklıyor eski bir Bozkurt lideri olan, Asılsız Ermeni İddialarıyla Mücadele Derneği başkanı Göksel Gülbey. Resmî tarihe göre Ermenilerin 1918-21 arasında Türklere ve Azerilere karşı bir soykırım gerçekleştirdikleri tezi, toplu mezarları ve parçalanmış cesetleri gösteren sararmış fotoğraflar ve rutubetten çürüyen propaganda kitaplarıyla destekleniyor.

Anıtın yapım kararı 1965'te, 1915'in ellinci yıldönümünde Iğdır'da Ermeni iddialarına karşı düzenlenen ilk "tarih" sempozyumu sırasında alındı. Sempozyumun sonuç bildirisinde, "Doğu Anadolu'da geçmişte kaybettiğimiz bir milyondan fazla şehidimizin aziz hatırasını gelecek kuşaklara aktaracak ve 24 Nisan'ı Katliam günü olarak kabul edenlere ve onlarcası dünyanın pek çok yerinde açılan sözde soykırım anıtlarına cevap verecek bir Şehitler Anıtı'nın Iğdır'da açılması kararlaştırılmıştır," deniyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Ermenilerin misillemelerinden kaçan önemli bir Azeri azınlığın yerleştiği, Türkiye'nin bu en doğu ilinde anılar hâlâ capcanlı. Bölge, ünlü Bozkurtların bağlı olduğu aşırı milliyetçi MHP'nin kalesi durumunda.

Anıt, bir avuç uykulu Türk askerinin yabancı otların ortasında nöbet beklediği Alican sınır kapısına giden yolun üzerinde yer alıyor. Türkiye ile Ermenistan'ın yakınlaşma girişimlerinin sürdüğü 2009'da açılması gündemde olan geçiş noktası da burasıydı. Erivan'dan gelen Ermeniler bu şekilde, Türkiye'ye girdiklerinde bu inkâr abidesinin önünden geçmek zorunda kalacaklardı. Yakınlaşma yönünde adım atmak için tuhaf bir yaklaşım.

Iğdır anıtı, Türk devletinin o çok iyi bilenen tarihi tersine çevirme mekanizmasını kullanarak kurbanları suçlulara dönüştüren, 1915 soykırımını inkâr politikasının mükemmel bir karikatürü. Ama Türk devletinin inkârcılığı başka biçimler de alıyor. Bunların başında, katliamların fikir babalarının yüceltilmesi geliyor; her an her yerde bunların isimleriyle karşılaşmak mümkün. Yer adları bu karanlık geçmişe referanslarla dolu. 1915 soykırımının failleri olan, çoğu Cumhuriyet yönetimince geri kazanılmış onlarca üst düzey bürokratin adı sokaklarda, havalimanlarında, stadyumlarda yaşıyor. İttihat Terakki Cemiyeti'nin dahiliye nazırı, cü-

r m n baş tertipçisi Talât Paşa'yı alalım. Evine kurdurttu-
đu "telgrafhane"den imparatorluğun dört bir yanındaki va-
lilerine ve mutasarrıflarına tehcir emirlerini gönderen Talât
Paşa, Cumhuriyet tarafından bugün de onurlandırılmak-
ta. Başkent Ankara'nın göbeğindeki adını taşıyan bulvar bu-
nun kanıtı. İstanbul'da bir caddeye, bütün ülkede mahallele-
re, okullara, parklara, milliyetçi dalganın yükseldiği her d -
nemde onun adı verildi. Özellikle de 1971 ve 1980 darbele-
rinden sonra. Paşanın anısı her yerde yaşıyor. İttihat ve Te-
rakki Cemiyeti savaş sırasında ülkenin en büyük ve en eski
yüksek öğrenim kurumu olan İstanbul  niversitesi'nin bi-
nalarında  slenmişti. Bugün  ğrencilerin giriş yaptığı anıt-
sal ana kapının arkasında yer alan, 19. yüzyıl sonuna ait k -
 k bir kasa, burayı kendisine çalışma mekânı yapan Talât
yerleşmişti. Resimli yüksek tavanları ve cilalı parkeleriyle bu
görkemli mek nda, bugün  niversite hocalarına ve konuk-
larına ayrılmış bir yemekhane hizmet veriyor. Böylece her
Öğlen, celladın masasına kurulup, yılanmış bir atmosferde
beyaz gömlekli şef garsonlarca servis edilen leziz Türk ye-
mekleri tadılabiliyor.

Talât'ın naaşı İstanbul'un göbeğindeki Abide-i Hürriyet
Tepesi'nde gömülü. Söz konusu tepecik iki otoyol bağlantı-
sı, bir hastane ve uçan daire şeklinde dev bir bina olan  ağ-
layan Adliyesi'nin arasına sıkışmış durumda. Parkın gıcırda-
yarak açılan kapısı, girişteki kulübede televizyon karşısında
pineklemekte olan saçı sakalı birbirine karşmış bek iyi uy-
kusundan uyandırıyor. Bir kuzgun sürüsü uğursuz çığlıklar
atarak d ne d ne havalanıyor. Tüyleri dökülmüş iki köpek,
kavruk servilerin arkasında gözden kayboluyor.

Mezarlık, Türk modernizminin kahramanı birkaç y k-
sek devlet görevlisi ve İsl mcıların 31 Mart 1909'da Heyet-i
Mebusan'a düzenledikleri baskında öldürülen 74 asker için

açılmıştı. Olay, Aydınlanma ve Bonapartizm'den etkilenen modernist Tanzimat hareketinin vârisleri ile sultanın mutlak egemenliğini savunanlar arasındaki kavganın bir perde-siydi. Dev bir top namlusu şeklindeki anıtın hâkim olduğu Abide-i Hürriyet Tepesi, modernite, pozitivizm ve laisizm ile irticai güçlere direnişi simgeliyor. Nisan 2007'de, İslâmcı Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığına seçilmesini engellemek amacıyla, askerlerin el altından desteğiyle düzenlenen Kemalist Cumhuriyet mitinglerinin İstanbul ayağında, buluşma noktası olarak bu sembolik mekân seçilmişti.

Kemalist iktidar Talât Paşa'yı 1943'te büyük bir debdebeyle işte burada toprağa verdirdi. Paşanın kemikleri Nazi Almanyası tarafından Türkiye'ye "iade" edilmişti. Türkiye'nin teveccühüne mazhar olmak için, kahramanının kemiklerini İstanbul'a geri göndermeye karar veren kişi Hitler'di. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Jön Türk ileri gelenlerinin çoğu müttefikleri olan Almanya'ya sığınmıştı. Bunlardan bazı-
larının peşine "soykırım avcıları" düştü. Ve kendini emniyette sanan Talât, 1921'de, birkaç yıl önce ailesinin tamamı katledilmiş olan Soğomon Tehliryan adlı genç bir Ermeni tarafından öldürüldü. Bu intikam eylemi Nemesis Operasyonu'nun¹ en çok ses getiren suikastı oldu.

Talât'ı Hürriyet Tepesi'ne gömme tercihi ideolojik bakımdan manidardı. Her şey bir yana, Ermeni Soykırımı belli bir modernite düşüncesi adına gerçekleştirilmişti. Eski Harp Nazırı Enver Paşa'yı buraya gömme kararı ise daha yakınlar-da alındı. Paşanın naşı Ağustos 1996'da, o sırada başında İs-

---

1 Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun tarafından planlanan ve adını Yunan intikam tanrıçasından alan Nemesis Operasyonu çerçevesinde 1920-22 arasında düzenlenen suikastlarda, 1919'da İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesince giyaplarında idama mahkûm edilmiş ve yurtdışına kaçmış üst düzey sekiz ITC yöneticisi ile üç "Ermeni hain" öldürüldü. Böylece, 1915'te işlenen suçların bir kısmını yargılayan mahkemenin verdiği karar "adalet komandoları" tarafından yerine getirilmiş oldu.

lâmcı Necmettin Erbakan'ın bulunduğu hükümet tarafından Tacikistan'dan ülkeye getirildi. Turancılığı yücelten Enver, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda tüm Orta Asya Türklerini birleştirmeyi kafasına koymuştu. 1922'de cephede, riva-yete göre Ermeni askerlerden oluşan bir Kızıl Ordu taburuy-la çarpışırken öldü. Sonunda birbirine kavuşan iki suçlunun artık pek fazla ziyaretçisi yok. Kuru yapraklarla kaplı gri mezarları kentin kaosunun ortasında boğulmuş gibi. Hürriyet Tepesi bugün bakımsız bir halde ve bekçinin üzüntüyle belirttiğine göre artık resmî törenlere sahne olmuyor.

Talât Paşa kültü gene de, en milliyetçi devlet çevrelerinde hâlâ varlığını sürdürüyor. İslâmcı muhafazakâr Recep Tayyip Erdoğan hükümeti 2006 yılında, Ermeni Soykırımı'nın sadrazamı şerefine bir Talât Paşa Komitesi kurulmasına karşı çıkmadı. Bu komitede pek çok kez başbakanlık da yapan eski cumhurbaşkanı ve Türk siyasetinin duayeni Süleyman Demirel gibi üst düzey isimlerin yanı sıra Ocak 2012'de ölen, kendinden menkul Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin eski "cumhurbaşkanı" Rauf Denктаş ile koyu bir milliyetçiliği benimsemiş olan eski Maocu İşçi Partisi lideri Doğu Perinçek de yer alıyor. Devletin çarkları arasına yuvalanmış askeri-mafyöz bir grup olan Ergenekon çetesinin sac ayaklarından biri olmakla suçlanan Perinçek, 2007 yılından beri hapiste bulunuyor. Bütün bu isimler İsviçre'nin Lozan kentinde düzenlenen soykırımı inkâr gösterilerini desteklediler. Doğu Perinçek 2007'de gene İsviçre'de, Ermeni Soykırımı'nı açıkça inkâr suçundan mahkûm edildi. Fransa'da da inkâr amaçlı eylemler gerçekleşti: Mayıs 2011'de Talât Paşa Komitesi'nin Bastille Meydanı'nda bir gösteri düzenlemesine izin verildi. Türk siyasi oluşumları ve dernekleriyle sıkı bağlantıları olan aynı komite, Boyer yasasının oylanmasından önce Paris'te Ulusal Meclis ve Senato önünde düzenlenen inkârcı

gösterilere alenen katıldı ve valilik bunda bir sakınca görmedi. Dahası, Berlin’de ölümünden 90 yıl sonra Talât Paşa anısına meşaleli bir tören gerçekleştirildi.

Soykırımcıların baş tacı edilmesi Türk inkârcılığının sadece bir yüzünü oluşturuyor. Inkârcılık yıllar içinde giderek rafineleşerek Ermeni topluluklarının adalet taleplerine tek tek cevap verir oldu. Yaşananlardan neredeyse bir yüzyıl sonra, Türkiye 1-1,5 milyon Ermeni’nin örgütlü tehcirini ve katlini “soykırım” olarak nitelemeyi kesinlikle reddediyor. Şimdilerde, utangaçça, bu son yıllarda ortaya çıkan bir tabirle “1915 olayları”ndan söz ediliyor. Ankara “nüfus nakilleri” ve karşılıklı kıtaller olduğunu, 300.000-500.000 Ermeni’nin öldüğünü kabul ediyor, ama bunu Birinci Dünya Savaşı bağlamındaki karışıklıklarla açıklıyor. Türkiye Ermenilerin tehcirini düşman Ruslara destek sağladıklarını ileri sürerek haklı göstermeye çalışıyor, halbuki Ermenilerin çoğunluğu Osmanlı ordusu saflarında çarpışıyordu. Fransız yasasıyla ilgili tartışmanın en hararetli günlerinde, “Bizim tarihimizde soykırım yoktur,” diye açıklama yapan Recep Tayyip Erdoğan, bu bakımdan seleflerinin geliştirdiği öğretiyeye bağlılığını ortaya koyuyordu. Başbakanın danışmanı İbrahim Kalın ise bu amaçla özel olarak kurulmuş meclis komisyonunun bir toplantısında haklı çıkmak için “Ya Balkanlarda kaç Müslüman öldürüldü?” diye soruyordu. Değişmez bir karşı tez üretme mantığı. Devlet patentli bir tarihyazımı.

Bu inkâr mekanizmasının şifresini çözmek için gene Pierre Vidal-Naquet’in *Assassins de la mémoire*’ına başvuralım: “Bütün tarihyazımları içinde en kötüsü hiç kuşkusuz devlettinkidir ve devletler birer cani oldukları gerçeğini nadiren kabul ederler. Bu konudaki belki de en acı örnek 1915 Ermeni Soykırımı konusundaki Türk tarihyazımıdır. Türkler

istedikleri kadar savaş halini, pek çok Ermeni'nin Rus işgalinin gerçekleşmesi için tuttuğu dilekleri, Ermeniler ile komşuları arasındaki, berikilerin her zaman masaldaki kuzular gibi davranmadıkları yerel çatışmaları vurgulayıp dursun: Bundan daha normal ne olabilirdi? Ama Türklerin derdi başka; onlar inkâr örneğinin ta kendisini veriyor. Kendimizi dünyanın hemen her yerine dağılmış olan Ermeni azınlıklarının yerine koyalım. Faurrisson'u² bakan, Faurrisson'u general, Faurrisson'u büyükelçi, Faurrisson'u etkili bir BM mensubu, Faurrisson'u Yahudi Soykırımı ne zaman söz konusu olsa basına cevap yetiştiren biri, uzun lafın kısası, uluslararası bir kopyası da olan bir devlet Faurrisson'u olarak hayal edelim."³ 1987'de Henri Russo tarafından Şoa'nın inkârını nitelemek için yaratılan yeni bir terim olan inkârcılık, sonradan Vidal-Naquet tarafından Ermeni Soykırımı'yla ilgili olarak kullanılacaktı.⁴

Türk devletinin ve onun resmî görüşünü savunanların soykırım reddiyesi, Vidal-Naquet'nin ayrıntılarıyla analiz ettiği Şoa inkârcılığının şablonlarını olduğu gibi tekrarlıyor. Metodoloji ve retorik açısından aralarında mükemmel bir benzerlik var: Hayatta kalanların doğrudan tanıklıkları sistemli biçimde itibarsızlaştırılıyor ya da alaya alınıyor. Yabancıların ya da Türklerin tanıklıklarının mutlaka Türk düşmanı uluslararası bir komplonun ajanları tarafından yayıldığı savunuluyor. Döneme ait belgelerin ve delillerin elbette ki baştan sona sahte olduğu ileri sürülüyor. Faurrisson'un gaz odaları için yaptığı gibi, Ermeni Soykırımı'nı inkâr edenler de, Ermenilerin 1915'te sistemli biçimde tehcir edilip katledilmesini tarihî bir olgu olarak değil, bir "tez", bir "görüş" olarak görüyor. Birincilere göre Auschwitz'de-

2 Holokost inkârcısı ünlü Fransız militan – ç.n.

3 A.g.y., s. 161.

4 *Le Nouvel Observateur*, 24 Ocak 2005.

ki Yahudileri öldüren tifüstü. İkincilere göre ise Der Zor yolunda Ermenilerin işini açlık ve susuzluk bitirdi. Şoa inkârcılığı gibi 1915 soykırımı konusundaki inkârcılık da çok az öğretilen bir tarih konusundaki yaygın cehaleti sömürüyor. Fransa'da seçilmişler, ünlü hukukçular veya tarihçiler dahil pek çokları inkârcılığı haklı göstermek ya da minimize etmek için neler dememişti? Pierre Vidal-Naquet'nin söylediği gibi, inkârcılara ve yaptıkları çoğu kaba tahrifata “kâğıt üzerinde” yanıt vermek, konu hakkında asgari bir bilgi sahibi olunduğunu varsayar. Bu tür tartışmalarda iddianın gücü ve sunulma biçimi içerikten daha önemlidir.

Ocak 2012'de görüştüğümüz Türk akademisyen Taner Akçam, “Ermeni Soykırımı'nın inkârı bir endüstridir,” diyor. ABD'de Clarke Üniversitesi'nde profesör olan *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*⁵ kitabının yazarı Akçam, 1990'ların başından beri resmî tarih versiyonunu reddeden ilk Türk entelektüellerinden biri. “Türkiye 1915'te olanları reddeder, 1915 soykırımına götüren toplumsal ilişkileri, kurumları ve ideolojiyi yeniden üretiyor. Inkâr, ideolojisi geçmişte soykırıma neden olan bir eski rejimin savunmanın ötesine geçiyor. Gerek ülke içinde gerek dışında, bu inkârcı ideolojiye karşı çıkan herkese karşı sürekli bir saldırganlık politikasını besliyor. Hrant Dink'in gerçek katilleri işte bu yüzden hâlâ firarda. Avrupa'da Ermenilere ve Ermeni anıtlarına karşı işte bu yüzden saldırılar düzenleniyor. ABD'de bana ve başka entelektüellere karşı nefret ve düşmanlık kampanyaları işte bu yüzden örgütleniyor.” Tarihçi, Fransa'da tartışılan inkârın cezalandırılmasını öngören yasayı da destekliyor. “Bunu herkes açıkça görmeli: Türkiye'de soykırımın inkârı bir endüstridir. Bu aynı zamanda birinci dereceden bir devlet politikasıdır. Türkiye'deki en yüksek kurumsal

5 Imge Kitabevi Yayınları, 2001.

otorite olan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) 2001’de ‘Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu’ diye bir birim oluşturdu. Tekrar ediyorum: Soykırımı inkâr etmek Türk devletinin siyasi önceliklerinden biridir. Basit bir reddiyeyle karşı karşıya olmadığınızı görmek zorundasınız: Karşınızda inkârcı bir rejim var.”

Türk devleti gerçekten de, kendi tabiriyle “sözde Ermeni soykırımı iddiaları”yla mücadele için muazzam kaynaklar seferber ediyor. Bu konuda bir fikir edinmek için hükümet kurumlarının internet sitelerinde gezinmek yeterli. Sözde soykırım ve Ermeni yalanları hakkındaki o zorunlu küçük söylev neredeyse hiçbirinde unutulmamış. Kültür Bakanlığı’nın sitesi bu konuda en geveze olanı: Tarih dosyalarının yarısından fazlası bu konuya ayrılmış. Dışişleri Bakanlığı da ondan geri kalmıyor. Bakanlığın sitesinde ASALA üyesi Ermeni teröristlerce öldürülen “şehit diplomatlar” a da özel bir yer ayrılmış; ama ASALA hareketinin, soykırımdan ayrı tutulması mümkün olmayan doğuş nedeni ve amaçları konusunda en ufak bir açıklama yok. Milli İstihbarat Teşkilâtı’na (MIT) gelince, 1914’te kurulan ve katliamlarda belirleyici rol oynayan Teşkilât-ı Mahsusa’yla doğrudan akraba olduğunu bizzat kendisi beyan ediyor. Türkiye büyük masraflarla hazırlanan broşürler, kitapçıklar ya da CD’lerle, uluslararası fuarlarda ve turizm büroları aracılığıyla kendi tarih vizyonunu yaymaya çalışıyor. 2010’da Fransa’daki Türk Mevsimi’nde de böyle oldu. Türkiye Tanıtma Fonu bu tür etkinliklere büyük katkılarda bulunuyor. Gerçek bir inkâr saplantısı.

Taner Akçam’ın anımsattığı gibi, başbakan yardımcısının başkanlık ettiği Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu’nda (ASİMCK) en büyük bakanlıkların (Savunma, Adalet, İçişleri, Dışişleri, Eğitim, Kültür) temsilcileri, Yüksek Öğrenim Kurulu (YÖK) başkanı, Mil-

li İstihbarat Teşkilâtı (MIT) müdürü, Devlet Arşivleri müdürü, Türkiye Tanıtma Fonu başkanı ve Türk Tarih Kurumu (TTK) başkanı yer alıyor. Tabii, askerler de. İnkârcılığın kurumsallaşmasının vardığı son nokta. Bu kurulun temeli, Fransa'da Ermeni Soykırımı'nı tanıyan yasanın oylan-đı tarihinde, Bülent Ecevit'in Kemalist solu ile Devlet Bahçeli'nin Bozkurtlarını bir araya getiren bir hükümet tarafından atılmıştı. Türkiye'de bütün siyasi partilerin –Kürt partisi hariç– görüş birliğı içinde olduğu bir konu varsa o da inkârcılık. ASİMKK birkaç yıldır uykudaydı. Fransa'daki son yasa tartışmaları gündeme yerleşince yeniden aktive edildi. Bu arada 2007'de, Türk-Ermeni ilişkileri üzerine altı bölümlük bir belgesel hazırlamak üzere yine bu kurul seferber edilmişti. Adını popüler bir Ermeni türküsünden alan *Sarı Gelin* adlı bu propaganda filminin DVD'leri, ertesi yıl Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, çocuklara gösterilmek ve gösterimden sonra öğretmenler tarafından zorunlu bir rapor tutulmak üzere Türkiye'deki bütün ilkokullara dağıtıldı... Bunlara Ermeni okulları da dahildi.

Bu devlet inkârcılığının en iyi örneğini Kemal Atatürk döneminde kurulan ve resmî tarih söylemini beslemekle görevli bir kurum olan Türk Tarih Kurumu (TTK) veriyor. Bugün aşırı milliyetçi MHP'den milletvekili olan inkârcı başı Yusuf Halaçoğlu'nun uzun yıllar başkanlığını yaptığı kurumun iyi donanımlı bir "Ermeni araştırmaları masası" da var. Bu masayı, Ermeniler söz konusu olduğu an gazetelerde ve televizyon stüdyolarında boy gösteren tarihçi Kemal Çiçek yönetiyor. Bu siyasi tarih biriminin yayımladığı raporlarda ve belgelerde, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin tamamı, Rus birlikleriyle ittifak kurmuş "hainler" ya da "teröristler" olarak gösteriliyor. Bugün de bütün ders kitaplarında yer alan ve anaokulundan üniversiteye her Türk öğrencisinin beynine işlenen tarih versiyonu bu. "Türkiye bi-

linçli bir unutturma ve savsaklama politikası izledi. Konuyu halının altına süpürdü, yokmuş gibi yaptı ve herkesin hafızasının zayıf olacağını umut etti. Fransa'ya bu yüzden bu kadar büyük bir öfke var: Türkiye, başkaları tarafından hafızasının tazelenmesinden hoşlanmıyor,” diyor Taner Akçam.

Ama soykırımın yüzüncü yılı olan 2015 yaklaşıyor ve Türkiye hazırlanmakta olan uluslararası kampanyadan büyük endişe duyuyor. Fransa ve 20 kadar ülkeden sonra başkaları da 1915 soykırımını resmen tanıyabilir; bu ülkelere başında da ABD geliyor. Uluslararası planda Türkiye'nin başlıca müttefiki olan Washington'da sorun her seçimden önce gündeme getiriliyor. Temsilciler Meclisi ya da Senato'da çoğunluk Cumhuriyetçi olduğunda Demokratlar tarafından. Çoğunluk Demokratlarda olduğunda Cumhuriyetçiler tarafından. Barack Obama başkan seçilmeden önce Ermeni Soykırımı gerçekliğini tanıyacağına ant içmişti. Ama seçildikten sonra bu vaat unutuldu. Beyaz Saray her 24 Nisan'da geleneksel olarak kurbanların anısına bir mesaj yayınlıyor. Her defasında kelimeler özenle tartılıyor. Bir milyonun üzerinde bir nüfusa sahip olan Amerikan Ermeni toplumu, her yıl başkanın “soykırım” sözcüğünü telaffuz etmesini bekliyor. Ama Barack Obama 2008'den beri “büyük felâket” terimini kullanıyor.

“Her yıl, 24 Nisan'dan sonra, gazetelerin çoğunda üç aşağı beş yukarı aynı yorumu okuyabilirsiniz: ‘Üf! Neyse gene atlattık. Bir yıl daha kazandık,’” diyor Taner Akçam, ironi yaparak. “2015 yaklaşırken de taktik değişmeyecek. Türk yöneticileri bilhassa yurtdışında konunun gündeme geleceğini biliyor. Bu nedenle, 2015'i olabilecek en az hasarla atlatmak için her şey seferber edildi. Bu hatıra, onlara musallat olmuş bir hayalet gibi.” Türkiye, kalabalık Ermeni topluluklarının yaşadığı ülkelerdeki taleplere karşı koymak için hiçbir masraftan kaçınmıyor. Strasbourg Üniversitesi Türk

Etüdleri Enstitüsü'nde profesör olan tarihçi Samim Akgönül'e göre, "Devlet, Türkiye'nin soykırımla suçlanmaması için haddi hesabı olmayan kaynaklar seferber ediyor". Fransa'da, Türk devletinin resmî tarih tezlerini ve inkârcı görüşlerini yaymak için baskı grupları ve internet siteleri kuruldu. Türkiye Tanıtma Fonu'nun elinde bunun için neredeyse sınırsız bütçeler var. Daha da çarpıcı olan, ABD'deki güçlü Amerika Türk Koalisyonu'nun (Turkish Coalition of America) milyonlarca dolarlık yıllık bütçesiyle, Temsilciler Meclisi ve Senato üyeleri nezdinde yürütülen lobicilik faaliyetlerine mali kaynak sağlaması; bu kişilerden bazılarının seçim kampanyalarını Türkiye finanse ediyor. Ankara, üniversitelerde kürsüler açıyor ve medyadaki reklam kampanyalarının giderlerini karşılıyor. Bu şekilde, *Time* dergisi 6 Haziran 2005 tarihli sayısının yanında inkârcı bir Türk propaganda CD'si dağıttı.

Ama Türk hükümeti 2015'i göz önünde bulundurarak taktik değiştiriyor. İnce bir stratejist olan Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, aşırı inkârcılığın nasıl da amaçlananın tam tersi bir sonuç verdiğini biliyor. Türkiye, 2012 baharında, Fransız yasası dosyası kapandıktan sonra, "asılsız soykırım iddiaları"yla mücadele etmekle görevli tüm kurumları Başbakanlığa bağlamaya karar verdi. Tarihi konularda uzman olan köşe yazarı Murat Bardakçı, Haziran 2012'de *Habertürk* gazetesinde şu müjdeyi veriyordu: "Soykırım iddialarına karşı bundan böyle tek bir merkezden karşılık verilecekmiş." Başta Talât Paşa'nın defterleriyle ilgili bir inceleme⁶ olmak üzere bu konuda pek çok kitabı da olan gazeteci, "Türkiye'de bugün Ermeni iddialarına cevap yetiştirmekle uğraşan dünya kadar kurum, kuruluş, merkez, vesaire var," diye yazıyor.

---

6 Tarihçi Ara Sarafian 2012'de yayımlanan *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide, 1917* (Gomidas Enstitüsü) başlıklı çalışmasında, Talât Paşa'nın defterlerine dayanarak tamamen farklı bir sonuca varmaktadır.

“Bu çalışmadan alınan netice? Diasporanın Avrupa ile Amerika’nın önde gelen merkezleri ile üniversitelerindeki ağırlıklı etkisine, konuyu bilmeyen bir kişinin bile ilk gördüğünde dikkatini çekmeyi başaran gayet güzel dizayn edilmiş yayınlarına ve aynı çekiciliğe sahip olduğu için bol bol tıklanan yüzlerce internet sitesine karşı koskoca bir hiç!” Türk stratejisini sorgulayan yazar, şöyle devam ediyor: “Bizdeki yayınların çoğu vatandaşımıza yönelik, yani kendimizi yine kendimize reklam etme çabasından ibaret olduğu için dışarıda öyle pek rağbet görmezler. [...] Elçiliklerimizin dağıtmaya çalıştığı kitaplarla broşürler 1960’lı senelerin sıkıcı propaganda üslûbu ile yazılmıştır.” Son zamanlarda bazı düşünce çevrelerinde yabancı, özellikle de Fransız inkârcılar kiralamak için harcanan çabalara rağmen, Murat Bardakçı yüzüncü yılın şafağında resmî üretimin inandırıcılıktan yoksun olmasına esef ediyor: “Yurtdışındaki akademik çevreler tarafından ciddiye alınmış tek bir yayını olmayan, [...] 1915 olaylarını ‘ceset sayma’ seviyesine indirmenin sıradan bir ucuzluk [...] olduğunu fark edemeyen bu zihniyet devre dışı bırakılmadığı takdirde, Türkiye’nin başı [...] şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla ağrıyacaktır!”

SEVAG BALIKÇI: "1.500.000 + 2"

Balıkçı ailesinin evinde bundan böyle Paskalya kutlanmayacak. Aslında, başka bir kutlama da olmayacak. Garabet Balıkçı gri göğün altında, ceketinin yakalarını kaldırmış, bakışları rıhtımı döven dalgalara dikili, sigaranın birini söndürüp ötekini yakıyor. Diğer elinde sıkıca tuttuğu bir demet beyaz çiçek var. İstanbul Ermenilerinin İsa'nın dirilişini ailecek yenen bir yemekle kutladıkları, çocukların yumurtalarını rengârenk boyadıkları bu Paskalya Pazarında, o, oğlunun Şişli Ermeni Mezarlığı'ndaki kabrine çiçek koymak için Boğaz'ın karşı yakasına geçiyor. Kabrin karşısına, mezar taşıyla aynı mermerden küçük bir tabure yerleştirtmiş. "Bunu oturup onunla konuşabilmem için koydular," diyor acıdan yıkılmış baba. "Ama artık sesi gelmiyor. O öldü," diye ekliyor mezarı göstererek. Bir tanecik Sevag'ı geri gelmeyecek. Trajedinin yaşandığı günden beri her Pazar, solmuş çiçekleri temizlemek, bir parça günlük yaktırmak ve oturup bir yıl önce öldürülen oğluyla birkaç dakika konuşmak için buraya geliyor.

1985 doğumlu Sevag Balıkçı 24 Nisan 2011'de, Paskalya'dan önceki perşembe günü öldü. 24 Nisan'da... Karısı ve

çocuklarıyla Sevag'ın mezarını ziyarete gelmiş olan bir aile dostu, "Bütün Ermeniler bunun ne anlama geldiğini gayet iyi biliyor," diyor. 24 Nisan 1915, soykırımın başlangıç tarihi. O gün İstanbullu yüzlerce Ermeni ileri geleni, siyaset adamları, hekimler, avukatlar ve gazeteciler tutuklandı, Sultanahmet cezaevine kapatıldı ve Haydarpasha Garı'ndan trenle Anadolu'ya sürüldü. Türkiye Ermenileri 24 Nisan'ı uzun süre sessiz sedasız andılar. Ama bugün, Balıkçı ailesinin susması için hiçbir neden kalmadı. "Hrant Dink'le, 1,5 milyon + 1 kurban oldu denmişti. Oğlumla 1,5 milyon + 2 oldu," diyor, çifte yas içindeki anne Ani.

Sevag'ın vahşice öldürölme haberi Ermeni cemaatinde ilk başta şüpheyle karşılandı. Sonra, gün gibi ortada olan gerçeği kabullenmek gerekti. Sevag Ermeni Soykırımı gününde verilen son kurban. O, 24 Nisan'ın son kurbanı. Genç adam PKK gerillalarının nüfuz alanında olan, Kürt bölgesinin göbeğindeki Batman ilinde, Kozluk karakolunda görevli bir jandarma taburunda askerlik hizmetini yapıyordu. Türk ordusuna ve askerliğini yapmakta olanlara düşman bir bölge. Er Balıkçı'nın terhis olmasına sadece 23 gün kalmıştı. Bir aya kalmadan anne babasına, ablasına ve ailenin Moda'da daha yeni taşındığı apartman dairesindeki küçük odasına kavuşacaktı. "Dönüp bir an önce benimle çalışmak için sabırsızlanıyordu," diyor, İstanbul'da Kapalıçarşı yakınlarında bir kuyumcu atölyesi işleten zanaatkâr baba Garabet. Gerçekten de, Sevag için kış yakınlarından uzakta zor geçmişti. Ordu, şiddet, İstanbul'a 1.600 km mesafedeki bir jandarma karakolundaki inziva... Bu ağır sınav onu sarsmıştı. Gene de ailesine kalan son fotoğraflarında, kazanmış saçları yuvarlak ve güleç yüzünü fazla sertleştirmemiş. Türkiye'de askerlik "gayrimüslim azınlıklar" da dahil bütün erkek vatandaşlar için zorunlu. Sevag da kaderine razı olmuştu.

Bütün iyi Türk aileleri gibi Balıkçılar da askerdeki oğullarının hatıra fotoğraflarından küçük bir albüm yapmışlardı. Salonda, bir etajerin üzerinde sakladıkları bir albüm. Baba Garabet'in çevirdiği sayfalarda, Sevag hâki üniforması ve tişörtüyle, dağda ya da karakolun çevresinde hep gülümseyerek poz veriyor. Fotoğrafların hiçbirinde askerlerin çoğunlukla yaptıkları gibi silahlı ya da savaşçı bir pozda görülüyor. Pek çok grup fotoğrafında, bölüğündeki bir düzine gençlerin ortasında duruyor. Bütün bunlar samimi bir arkadaşlık duygusu veriyor. Halbuki... Garabet bir yüze işaret ediyor. "İşte, katil bu," diyor. Gösterdiği oğlan, Kıvanç Ağaoğlu, fotoğraflarda diğerleri gibi bir asker. Bir tanesinde, grubun ortasında bir hücum tüfeğiyle havalı bir şekilde poz veriyor. Bir başkasında, patlak gözlerini objektife dikmiş, müstakbel kurbanıyla kol kola poz veriyor.

24 Nisan sabahı, Kozluk jandarma karakolunun komutanı askerlerin bir bölümünü çitleri tamir etmeye gönderiyor. Her yıl bahar geldiğinde, karlar eriyip de askerî operasyonlar ve PKK'ye bağlı isyancıların pusu kurma eylemleri yeniden başladığında hep olduğu gibi, bölge alarm durumunda. Bazen askerî karakollara baskınlar düzenleniyor. Bu nedenle karakolun çevresinde güvenliği artırmak, birkaç rulo jiletli tel daha germek gerekiyor. İçlerinde Sevag'ın da bulunduğu yarın düzine asker aslında o gün açık havada saatlerce kazma kürek sallayacakları için mutlular. Gruba göz kulak olan silahlı bir nöbetçi var. Kıvanç Ağaoğlu. Sonra, bir el ateş ediyor. Kurşun, karnından vurulan Sevag'ın tişörtünü delip geçiyor. Genç adam hemen oracıkta can veriyor.

Bu trajik olay, o yıl 24 Nisan anmalarını kasvete boğuyor. "Bütün Ermeniler bunun ne anlama geldiğini gayet iyi biliyor." İstanbul Ermeni cemaati taş kesmiş durumda. Cenaze töreni 27 Nisan'da Feriköy Ermeni Kilisesi'nde, öfkenin

korku ve azap içinde boğulduğu kurşun gibi ağır bir havada gerçekleşiyor. Sevag'ın tabutu kiliseye, silahlı kuvvetler "şehitleri" için geçerli geleneğe uygun olarak, üzerine Müslüman hilali basılı bir Türk bayrağına sarılı olarak getiriliyor. Subaylar kalabalık bir grup halinde gelmiş. En ön sıradaki Avrupa Birliği Bakanı Egemen Bağış, cemaatin yarasını bıçakla kanırtıyor. Bakana göre, Sevag'ın ordu saflarında ölümünün Ermeni cemaatinin Türk toplumuna uyumlu entegrasyonunun kanıtı olarak görülmesi gerekiyor.

Silahlı Kuvvetler törende Kolordu Komutanı Korgeneral Hulusi Akar ve Jandarma Bölge Komutanı Tümgeneral İbrahim Yaşar tarafından temsil ediliyor. Bu ikincisi Türk bayrağını Garabet Balıkcı'ya uzatıyor, o da eğilip bayrağı öpüyor. Cumhuriyet'in simgelerinin böyle kutsallaştırılmasına alışmış olan Türk toplumu, hatta Sevag'ın ana babası, bir bakıma kurbanların cellatlarına boyun eğdiklerini gösteren bu hareketin sembolik şiddetini algılamıyor. Cenaze ayinine, Sevag Balıkcı'nın ölümünün derinden sarstığı yüzlerce aile yakını, tanıdık, Ermeni asıllı sade vatandaş katılıyor ve başsağlığı dileklerini sunuyor. Dört yıl önce, gene Ermeni olduğu için öldürülen Hrant Dink'in dul eşi Rakel Dink de aralarında. Törenden sonra cenaze arabası Şişli mezarlığına doğru harekete geçiyor. Çanlar Sevag'a eşlik ederken, oğlunun ölümünü hâlâ idrak edememiş olan perişan haldeki baba Garabet aracın ön koltuğuna geçiyor.

Genç askerin ölümünü takip eden ilk günlerde, ordu kaza tezini kabul ettirmek için yoğun çaba harcıyor. Daha soruşturma tamamlanmadan, varılan sonuçlar açıklanıyor: "Bir askerî heyet eve gelip bize bir kazanın söz konusu olduğunu, Sevag ile Kıvanç'ın aslında dost olduklarını açıkladı," diye anlatıyor Garabet. Kurbanın anne babası bu sözlerin tek kelimesine bile inanmıyor. Bir hafta sonra, ordu yas-

larını tutmaları için dramın yaşandığı yere gidip Kozluk karakolunu ziyaret etmelerini öneriyor. Ani ve Garabet Diyarbakır uçağına biniyor. Oradan helikopterle karakola ulaşıyorlar. Cinayet mahalline varıyor, karakol subayları tarafından karşılanıyor, hatta Sevag'ın ölümüne tanık olan erlerle tanıştırılıyorlar. Ani Balıkçı'nın infial içinde anlattığı gibi Kıvanç Ağaoğlu hâlâ orada, sanki hiçbir şey olmamış gibi silahlı ve serbest dolaşıyor. Oğullarının katili onlara, "silahını dolduruşa getirirken kendiliğinden ateş aldığını" söylüyor. Anne baba ölüm kurşununun sıkıldığı gün orada bulunan altı erle de görüşüyor. "İçlerinde tir tir titreyen biri vardı," diye anlatıyor Ani. "Sessizce yanına yaklaştım ve nesi olduğunu sordum." Altüst olduğu görülen delikanlı ona, Sevag'ın cesedini, klinik ölümünün tespit edildiği hastaneye kadar kendisinin taşıdığını söylüyor. Ve en önemlisi, tüfeğin hiçbir şekilde kazayla ateşlenmediğini. Genç adam, Kıvanç'ın Sevag'a nişan aldığını ve kasten öldürdüğünü belirtiyor. Ama daha mahkemede verdiği ilk ifadede sözlerini geri alacak.

Gerçekten de, Diyarbakır 2 No.lu Askeri Mahkemesi'nde Sevag'ın ölüm koşullarını aydınlatmak amacıyla bir dava açıldı. Ya da kaza olduğu yönünde bir karar çıkarıp dosyayı kapatmak için. Anne baba ile abla Lena'nın büyük Kürt kentinde katıldıkları her duruşma bir işkence oluyor. Katil tutuksuz yargılanıyor ve yüzlerine bakıyor. Her defasında bunun bir kaza olduğunu tekrarlıyor. "Kaza değildi," diye iç geçiriyor Garabet, başını iki yana sallayarak. Ani ise "24 Nisan tarihiyle bağlantılı olduğu açık," diye ekliyor. "Bunu mahkemede söyledim. Arkadaşları Ermeni olduğunu biliyorlardı. Paskalya için geleneksel çörebizden bile hazırlamış, duruşmada öğrendik," diye iç geçiriyor. "Oğlum Ermeni olduğu için öldürüldü. Kurban edilmek için seçildi. Be-

nim bütün istediğim bu cinayetin ırkçı bir cinayet olarak tanınması ve katilin 20 yıl hapis yatması.”

Adli sürecin başlamasından beri kafa bulandırıcı sayısız ayrıntı ortaya çıktı. Anlaşıldığı kadarıyla, ölüm günü Sevag'ın üzerinde olan ve en önemli suç delilini oluşturan bordo rengi tişört dosyadan kaybolmuş durumda. “Bize Sevag'ın boyuna uymayan başka bir tişört gösterdiler,” diyor Ani Balıkçı. “Sıkılan kurşunun güzergâhıyla ilgili bir tutarsızlık da var.” Avukat İsmail Alavut suç mahallinin makyajlandığı, delillerin yok edilmesi için bol bol zaman olduğu kanaatinde. Kozluk'taki askerlerin tanıklıklarının tamamı, üstlerinin resmî ifadelerini aşağı yukarı destekliyor. Ama ayrıntılarda pek çok tutarsızlık var. “Hepsi korkudan yalan söylüyor. Hiçbir hikâye inandırıcı gelmiyor. Tanıklara baskı uygulandığı açık,” diye belirtiyor avukat. Bizzat kurşunu sıkan Kıvanç Ağaoğlu'nun ailesi, bir tanığı misillemede bulunmakla tehdit etmiş. “Gözünü korkutmak için ona telefon ettiler ve aynı şehirde oturan bir posta memuru aracılığıyla temas kurdular,” diye anlatıyor avukat, başını yeniden kalın dosyaya gömerek. “Genç askerlerden biri, subayların, ifadelerini yönlendirmek için onlara nasıl baskı yaptıklarını bile anlatıyor.” Tatbikatın yapılacağı gün tüm tanıklar mazeret göstermiş. Hepsi mahkemeye neredeyse virgülüne kadar aynı olan bir mektup göndermiş.

Ama cinayet şüphesini güçlendiren unsurların başında katilin kimliği geliyor. Elazığ (milliyetçi bir Türk kalesi haline gelen eski Ermeni kenti Harput) doğumlu Ağaoğlu, aşırı sağcı bir hareket olan Alperen Ocakları'na sempati beslediğini gizlemiyor. Alperen Ocakları, MHP'den ayrılan milliyetçi ve İslâmcı Büyük Birlik Partisi'ne bağlı bir gençlik grubu. Babası örgütün yerel şubesinin başkanı. Kıvanç, Facebook sayfasında bu ırkçı ve azınlıklara düşman örgüte olan aşkını ilan etmiş. “Tanıklık etmeye cesaret edemeyen genç-

ler bu ideolojiden ve muhtemelen arka plandaki şebekeden korkuyor,” diye ekliyor avukat İsmail Alavut.

Ordunun bu Ermeni düşmanı cinayeti gizlemek için harcadığı çabalara rağmen, sonunda diller çözülüyor. İlk önce, Sevag'ın gene Ermeni olan nişanlısı Melani'ninki. Dramdan haftalar sonra, nihayet baklayı ağzından çıkarıyor. Sevag askerdeyken onu telefonla arıyor ve korku ya da yalnızlık hissettğinde, anne babasından çok ona içini döküyordu. Tehditler almıştı. Birliğinden bir asker bir gün pek çok tanıgın önünde ona saldırmıştı: Melani'ye göre, “Ermenistan'la savaş çıksa ilk seni vururum,” demişti. Sevag bu tehditlerden derinden etkilenmiş, dehşete kapılmıştı. Ani ve Garabet oğullarının içini kemiren bu büyük korkudan tamamen habersizdi.

Olaydan bir yıl sonra, Balıkçıların acısı farazi bir mahkeme kararına bağlanmış durumda. Mahkeme çok ağır ilerliyor. Sevag'ın otopsi raporu hâlâ dosyaya eklenmedi. Ani, “Bana öyle geliyor ki hâkim çok iyi niyetli,” diyor, buna inanmak istiyor. “Bize ‘İki ailenin de gözünün içine bakabileceğim bir karar vermek gerekiyor,’ dedi. Ama Türkçe bir atasözünün dediği gibi, burada sağ gözle bakarlar sol gözle vururlar.” Aileye destek olmak için, Rakel Dink ve oğlu Arat, koreograf Zeynep Tanbay, Ermeni cemaatinin genç liderleri Hayko Bağdat ve Garo Paylan gibi isimleri bir araya getiren bir “Sevag için Adalet” komitesi oluşturuldu. Ama 1915'ten beri suçun cezasız kalması kuralı işliyor. Türkiye'deki demokratların seferber olmasına, uluslararası baskılara ve medyanın ilgisine rağmen Hrant Dink'in katillerinin davası da Ocak 2012'de, sadece Ogün Samast ve Yasin Hayal'in mahkûm edilmesiyle sonuçlandı; bunlar, Türkiye Ermenilerinin sözcüsü olan gazetecinin ortadan kaldırılmasını planlayan uzun zincirin sadece son halkları. Trabzon ve İstanbul'da katillerle temasta olan üst düzey polislerin sade-

ce görev yerleri değiştirildi. Devlet her türlü şaibeden aklan-
dı. İki dava üzerinde de çalışan avukat Alavut, “Ağaoğlu’nun
profili Samast’inkine çok benziyor,” diye belirtiyor.

Bu cezasızlık hali sürdükçe, küçük Ermeni cemaati suçun tekrarlanması tehdidi altında, korkudan kaskatı kesilmiş, kendi içine kapalı yaşıyor. Nisan 2012 başında Ani, Garabet ve birkaç yakın dost, Sevag’ın sergisinin açılışı için Beyoğlu’ndaki Jash restoranda buluşuyor. Kapıda hiçbir yerde belirtilmemiş olsa da, Jash İstanbul’un ender Ermeni lokantalarından biri. Adı Ermenice’de “aş” anlamına geliyor, “İnsanların hayatta kalmak için ihtiyacı olan bir şey,” diyor tesisin sahibi Dayk Miricanyan, mizah yollu. 1915 katliamlarından bir kısmı sağ kurtulmuş, yüzde yüz İstanbullu bir aileden gelen Miricanyan’ın dedesinin Kurtuluş’ta bir şarküteri dükkânı varmış. Jash’ın giriş katında, masaları kenara itip üzerlerine Sevag’ın heykellerini yerleştirmiş. Genç kuyumcunun elleri çok ustaydı ve hayallerini şekle dökmek için kil yoğurmayı seviyordu. Bu şekilde sergilenen çocuksu eserler karşısında gözyaşları boşanıyor, rimeller akıyor. Lisede resim iş hocası olan Ani Setyan, “Onu neden öldürdüler? Neden onu?” diye soruyor kendine. “O kadar nazikti ki. O bir çocuktı,” diye mırıldanıyor heykellere bakarken. Küçük salonda, anne babanın ciddi ifadeli dostları, Sevag’ın okul arkadaşları var; sanki sevgilileriyle ilk randevularına gidiyor-muş gibi süslenip gelmiş olan, gözyaşları içindeki şu üç kız gibi. Mahallede oturan eski milletvekili Ufuk Uras da uğradı. Girişte, oğlunun ölümünden beri hep olduğu gibi simsiyah giyinmiş anne Ani duruyor, başı dik, hıçkırıklarını tutmak için yutkunarak, başsağlığı dileklerini kabul ediyor. Taş gibi sağlam ayakta duruyor, herkese bir tebessümle ve tütünden kalınlaşmış sesiyle teşekkür ediyor. Arkasında, Garabet çökmüş halde duruyor. Kalp sorunlarına rağmen o da siga-

raya yeniden başlamış. Yüzünden, bedeninin her noktasından artık sadece acı akıyor. Sessizliğe gömülmüş, çoğu soruya sadece bir iç çekişle ya da omuz silkerek cevap veriyor. Aylardır keder içini kemiriyor, özellikle de dükkânında yalnız olduğunda. Garabet'in yanında duran Sevag'ın ablası Lena, yüzünü iri gözlerin aydınlattığı, esmer bir genç kadın; o da mücadeleciliği ve kararlılığıyla şaşırtıyor.

Sevag'ın ölümünden bir yıl sonra, Ermeni Soykırımı'nın 97. yıldönümü olan 24 Nisan 2012'de mezarlıkta söz alan da o. "Biz birbirine düşkün, bağlı bir aileydik. Dört kişiydik. Bugün sadece üç kişiyiz. Sevag'ın hasretini çekiyoruz," diye bağıyor, mezarın mermer bordürüne ilişmiş otururken. "Onu askerliğini yapmaya gönderdik. Bu ülke için her şeyi verdik. Ya siz? Bizi korumak için siz ne yaptınız?" diye sesleniyor, töreni filme çekmeye gelmiş olan bir Türk televizyonunun kamerasına. Bu çiçek açmış mezarın üzerinde, Türkler ile Ermenilerin hep birlikte güzel bir uyum içinde yaşadıkları efsanelerine ve yatıştırıcı söylevlere yer yok. Lena on dakika boyunca soğuk ve kuru bir dille öfkesini boşaltıyor. Bugün Şişli mezarlığına dua etmeye gelenler sayıca pek kalabalık değil; bir avuç tanıdık yüz ve birkaç isimsiz Ermeni. Medya sahnesinde Ermeni cemaatinin savunucusu kesilen Türk entelektüel ve demokratları yokluklarıyla dikkat çekiyor. Sadece İnsan Hakları Derneği (IHD) İstanbul Şubesi'nin militanları gelmiş, avukat Eren Keskin'in arkasında ailenin elini sıkamak için sıralarını bekliyor. "Her halükârda, bu ülkede anlamayı, 'acınızı paylaşıyoruz' gibi hazır formülleri aşmayı başaramıyorlar," diyor Ani Balıkçı. "Ashında, biz kendimizi hep farklı hissettik."

Bu 24 Nisan'da anma etkinlikleri birbirine karışıyor. Bir yanda, Ermeni Soykırımı'nın yıldönümünü anma etkinliği,

öte yanda, cezasızlık ve inkâr sürdükçe devam eden bir suçun son kurbanı olan Sevag'ın ölüm yıldönümü anması. Balıkçı ailesine göre, adaletin gerçekleşmemesi Türk toplumunun en milliyetçi kesimleri için bir teşvik, bir tahrik işlevi görüyor; bunlar sürekli olarak “iş bitirme”, Ermenilerin imhasını tamamlama tehditleri savuruyor. Bu bellek gününün ilk etkinliği, saat 13.00'e doğru, eski Bizans hipodromunun bulunduğu meydanda, ünlü Sultanahmet Camii'ne birkaç adım mesafede başlıyor. IHD, İstanbullu Ermeni illeri gelenlerin ve entelektüellerin 24 Nisan 1915'te sürgüne gönderilmeden önce kapatıldıkları eski hapishane binasının –bugünkü İslâm Eserleri Müzesi– önünde bir pankart açıyor ve mumlar yakılıyor. Göstericiler bu ilk soykırım kurbanlarının portrelerini taşıyor: Örneğin, esareti sırasında Ermeni edebiyatının en büyük eserlerinden biri olan *Ekmegın Şarkısı*'nı yazmaya devam eden büyük şair Taniel Varujan'ın portresini. Varujan sonunda bir ağaca bağlandı, işkenceden geçirildi ve birkaç ay sonra, 31 yaşında öldürüldü. Sararmış eski fotoğraflardan üretilen bu portrelerin ortasında, son kurban Sevag'ın renkli yüzü göze çarpıyor. Bu destek, anmaya ilk kez gelen baba Garabet Balıkçı için bir teselli kaynağı.

Her gün mekânın tarihinden habersiz yüzlerce turist tarafından ziyaret edilen eski hapishane binasının önünde, Eren Keskin bir mesaj okuyor: Selefinin 1915'te Adana yakınındaki Sis'ten kovulmasından beri Antelias'ta mülteci olan Kilikya Katolikosu I. Aram'a hitaben yazılmış sembolik bir mektup bu. “Soykırım sürecinde katledilen, tüm mal varlıklarına, her anlamdaki zenginliklerine el konulan, geçmişteki izleri bile silinmek için büyük çabalar harcanan Osmanlı Ermenilerinin anısı önünde utanç ve saygıyla eğiliyoruz. [...] 24 Nisan 2011'de, Soykırım'ın 96. yıldönümünde, bizler Soykırım'ın başlangıcını simgeleyen 24 Nisan tutuklamalarını İstanbul'da anarken, er Sevag Şahin Balıkçı Batman'da Türk or-

dusu saflarında zorunlu olarak askerlik yaptığı sırada, aynı gün, 24 Nisan 2011 tarihinde vurularak öldürüldü. Yetkililer yanıltıcı bilgiler vererek, tanıkları yönlendirerek bu ölümün kaza olduğunu ilan ettiler. Soruşturma ve incelemeler ise cinayetin kasıtlı olduğuna işaret ediyor. Sevag Şahin Balıkcı'nın katli, 1915'ten bu yana Türkiye'de Ermenilerin can güvenliğinin olmadığını, Soykırım sürecinin devam ettiğinin, 97 yıldır süren inkârcılığın soykırımı kalıcılaştırdığının kanıtıdır." İnkâr duvarı hâlâ yıkılmaktan çok uzak.

CUMHURİYET'İN İLK GÜNAHI: ÇANKAYA KÖŞKÜ

Türkiye cumhurbaşkanının ikametgâhı olan Ankara'daki Çankaya Köşkü'nün şu anki konuğu Abdullah Gül, 2007'de buraya yerleştğinde mekânı kendi zevkine göre yeniden döşetti. Ünlü ressam İvan Ayvazovski'nin tablolarını bodrumdan çıkartıp çalışma odasının duvarlarına astı. Devlet, 19. yüzyılın sonundan beri Rus üstada ait güzel bir deniz ve fırtınalı manzara resimleri koleksiyonunun sahibi: Sultan Abdülaziz 1874'te sanatçıya 40 kadar tablo sipariş etmiş ve onursal bir Osmanlı madalyası olan Osmaniye nişanını sunmak için onu İstanbul'a davet etmişti. Ama sanatçının İmparatorluk döneminde gördüğü itibar Cumhuriyet döneminde silindi. İvan Ayvazovski Ermeni kökenliydi. Kimliğinin, Abdullah Gül'den önceki koyu Kemalist cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'le bağdaşması ideolojik olarak imkânsızdı. Sonuçsuz kalan Ermenistan'la uzlaşma girişimine kişisel olarak yatırım yapan Abdullah Gül ise eserleri memnuniyetle konuklarına izlettiriyor. Estetik tercihleri "Ermeni meselesi" konusundaki duyarlılığıyla tamamen uyuyor, ama durmasını da bilmek gerekiyor. İnkârcı bir devle-

tin başında olan cumhurbaşkanı, konutunun bir başka yüzünü gizli tutuyor.

Mustafa Kemal'den beri cumhurbaşkanlarının resmî konutu olan Çankaya Köşkü, başkent'in göbeğinde, bir tepenin üzerinde yer alıyor. Cumhuriyet'in bu simgesi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce zengin Ermeni ailesi Kasapyanlara ait olan gasp edilmiş bir mülk. Büyük ölçüde Ermeni ve diğer gayrimüslim azınlık mallarının müsadereci üzerine inşa edilmiş bir devlet için ne büyük bir gaf! Bunu bir suç itirafı olarak görmemek zor... Ama bu mutlak bir masuniyet duygusunun da işareti. Gene de, bu rahatsız edici hikâyenin çevresini saran gayet iyi anlaşılabilir bir sessizlik duvarı var. Köşkün hikâyesi çok sınırlı bir çevrede biliniyor. Sanki ulus katında sessiz bir anlaşma gün ışığına çıkmasına engel oluyor. Bununla birlikte, zaman zaman kamuoyunda gündeme geliyor, ama hep bir tehdit gibi sunuluyor. Ağustos 2010'da Türk gazeteci Nevzat Onaran'ın el koyulan Rum ve Ermeni mallarıyla ilgili kitabının yayımlaması üzerine, köşkün geçmiş kısa bir süre için medyanın dikkatini çekti. Vatan gazetesi "Ermenilerin gözü Çankaya Köşkü'nde" başlığını attı. Pek çok gazetede "Ermeniler Çankaya'yı istiyor!" başlıklı haberler çıktı. Bu göz korkutucu ifadeler okurların zihninde, Türklerin varlığını tehdit eden Ermeni figürünü yeniden canlandırıyor. Ama gündeme gelir gelmez ulusal bilincin kara deliğinde yitip giden bu nadir hatırlama çıkışları dışında, egemen olan gene resmî tarih. Açık fay hatlarıyla.

Cumhurbaşkanlığı'nın internet sitesi bunun mükemmel bir örneği. Sitede Çankaya Köşkü'nün tarihine uzun bir yer ayrılmış. Hikâye 1921'de, "Kurtuluş Savaşı"nın ilk yıllarında başlıyor. Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sona ermiş. Mağlup tarafta yer alan, ölüm döşegindeki Osmanlı İmparator-

luğunda ise devam ediyor. İstanbul İngiliz ve Fransız birliklerince işgal edilmiş. Müttefikler imparatorluktan geriye kalan toprakları parçalamak ve aralarında paylaşmak için gizli hesaplar yapıyor. Cumhuriyet'in müstakbel başkenti Ankara tarımla geçinen, 15.000 nüfuslu iri bir kasaba. Anadolu'da Mustafa Kemal adında bir komutan Batılı güçlerin açgözlülüğünden hâlâ kurtarılabilecek olanı kurtarmak için Türk milliyetçisi bir hareketin başına geçmiş. Siteden öğrendiğimize göre: "27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen Mustafa Kemal, önce Ziraat Okulu'nu, daha sonra da İstasyon Şefi Köşkü'nü hem konut hem de çalışma yeri olarak kullanmıştır. Bu binaların Ata'nın çalışma ve dinlenmesi için yetersiz olmaları nedeniyle uygun bir konut arayışı içine girilmiş, daha sakın ve huzurlu bir ortamda yaşamasını sağlamak amacıyla bağlar bölgesi Çankaya'daki bağ evi Ankara Şehremaneti (Belediyesi) tarafından 30 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'e armağan edilmiştir." Yapının önceki sahipleri Kasapyanlardan ve gidiş koşullarından hiçbir yerde bahsedilmiyor.

Zira Türk devletinin kuruluş anlatısı, Agos gazetesinde yayımlanan siyah-beyaz bir fotoğrafta görüldüğü gibi ağaçların arasına yuvalanmış, bu iki katlı, hımsı cepheli kır evine el koydu. Ermeni Soykırımını diye bir şeyin olmadığı bir milli tarih burada yazıldı. Resmî versiyona göre "Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok önemli olaylara tanıklık eden, Mustafa Kemal Atatürk'ün, Cumhuriyet'in kurulması dahil, devrimleri planladığı" bu mütevazı yapı yıllar içinde defalarca genişletildikten sonra, modern bir konutun konforunu buraya tercih eden Atatürk'ün haleflerince kaderine terk edildi. 1950'de müzeye dönüştürülen Çankaya Köşkü, Cumhurbaşkanlığı yerleşkesinin ruhu olma özelliğini koruyor. Ziyaretçiler bir salondan ötekine kutsal bir mekâna girer gibi huşu içinde geçiyorlar. "Yeşil salon"da Atatürk'ün ilk karısı Latife Hanım'ın verdiği çay davetlerini hayal edi-

yorlar; sigara salonunda ise fonda radyodan gelen cızırtılar, maroken koltuklardan yükselen ülkenin geleceği hakkındaki tartışmaların seslerini.

Kasapyanlar 2007’de, o tarihte *Hürriyet* gazetesinde köşe yazarı olan Soner Yalçın’ın bir yazısıyla, kısa bir süre için anonimlikten çıktılar. Gazeteci, “Çankaya Köşkü’nün ilk sahibi Ermeni’ydi” diye yazıyor. Kusursuz bir örtmece ve atlama sanatıyla, bu “zengin kuyumcu [...], savaş sırasında kenti terk ederken, bağ evini de eşyalarıyla birlikte Ankara’nın tanınmış ailelerinden Bulgurluzadeler’e satmıştı,” diye anlatıyor. Ev daha sonra Rıfat Börekçi’nin eline geçmiş. Ankara müftüsü ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı olan Rıfat Efendi tarafından da, bir at gezisi sırasında burayı çok beğenen Atatürk’e hediye edilmiş.

Buradaki tarihsel puzzle’da eksik parçalar olduğunu sadece konu hakkında bilgi sahibi bir okur anlayabilirdi. Yazıyı *Hürriyet*’in internet sitesinden okumuş ve merak edip okur yorumlarına göz atmış olanlar hariç... Normalde, “Ermeniler”den söz eden yazılar okurları öfkeliendirir ve “bu vatan hainleri”ne bir araba küfür yağdırmalarına vesile olur. Ama bu defa bir mucize olmuş ve sayfanın en altında, 1957’den beri Kanada’nın Ottawa şehrinde mimarlık yapan Edward J. Cuhaci (Çuhacı) diye biri “şu açıklamalarda bulunmak” istemiş: “Annemin kızlık ismi: Roz Kasapyan. Doğum yeri: Ankara. 1896-2001. Babasının (yani dedemin) ismi Ohannes KASAPYAN. Doğum yeri: Ankara. 1857-1944. Çankaya köşkünü Kasapyan ailesi hiçbir kimseye satmamıştır. Devrin hükümeti yalnız o köşkü değil, bütün mallarını ve mülklerini ellerinden alıp Ağustos 1915 yılında tüm aileyi sürgüne sevk etmişlerdir. Benim babam (Ankara doğumlu 1887-1930) o tarihlerde ecnebi bir şirketin sahibi olduğu

demiryolunda çalışması yardımıyla tüm aileyi Ankara'dan (Konya yoluyla) İstanbul'a kaçırmıştır.”

İngiltere'ye angora denen Ankara keçisi yünü ihraç eden dede ve kardeşleri bu başarılı işi geride bırakıp gitseler de, en azından hayatlarını kurtarmışlardı. Tarihçi R. Kévorkian'a göre, 14-20 Ağustos tarihleri arasında, ikişer ikişer birbirine bağlanan 1.200 Ermeni erkeği şehrin dışına götürülüp katledildi.¹ 29 Ağustos'ta, 1.500 kişi Suriye'ye doğru sürgüne çıkarıldı. “Episkopos dahil, sadece 200'ü Halep'e ulaşabildi.” Bugün Suriye'nin kuzeybatısına düşen Fırat kıyısındaki Meskene düzlüğünde bulunan bu açık hava mezarı kampta 34 kişi sağ kalacaktı.

Edward Cuhaci, Çankaya'daki bağ evinin ve buranın ilk sakinlerinin, Birinci Dünya Savaşı'nın fırtınasına yakalanıp savrulmuş Katolik Ermeni cemaatine mensup o burjuvaların tarihinin sıra dışı bir tanığı. Kendisi soykırım sonrası birinci kuşaktan. Kuşkusuz yaşlı, ama Soner Yalçın'a cevap verişindeki isabet hafızasının tamamen yerinde olduğunu düşündürüyor. Biz de bütün umudumuzu Ottawa'ya bağlayıp Edward Cuhaci'yle temas kuruyoruz. Sert olduğu kadar nazik ve bitkin. Ona göre soykırımın izlerini sürme projemizin “gelecek kuşaklara getirebileceği hiçbir olumlu katkı yok” ve “bir yüzyıl önce meydana gelen bu acı olayları kurcalamak” Türk ve Ermeni halklarının barışmasına yardımcı olmaz. Kanada penceresi açıldığı kadar hızlı kapanıyor. Sonunda, bize tutulması gereken doğru yolu gösteren Sevan Nişanyan oluyor. Bunu çok az kişi biliyor ama Kasapyanların torunlarından biri hâlâ İstanbul'da yaşıyor. Söz konusu kişi, bir zamanlar beyaz Cadillac'ının direksiyonunda sosyetik Türk gençleriyle birlikte şehirde gösteriş yapan eksantrik bir burjuva, Nişanyan'ın gençlik arkadaşı olan Verkin Kasapoğlu.

1 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 621.

O tasasız yıllarda, ailenin hususiyeti İsviçre’de lüks bir yatılı okulda kozmopolit bir eğitim almış olan genç kadının üzerinde ağırlık yapmıyordu: Durumdan habersizdi. Telefonumuza şaşırsa da, bizi gene de büyük bir samimiyetle, babasından miras kalan kâşanesinde çaya davet ediyor. Bina eski Pera mahallesinin aşağı tarafındadır. İmparatorluğun mali kalbi burada, azınlıkların ve yabancı güçlerin elleri arasında atıyordu. Verkin Kasapoğlu’nun salonunun, Haliç’in karşı yakasındaki tarihî yarımadanın minarelerine bakan muhteşem bir manzarası var. Duvarı bir Andy Warhol tablosu ve John Lennon’a ait bir pipo asılı; Verkin Hanım’ın işveyle anlattığına göre, bunlar ona “Sam Green’den (Philadelphia Çağdaş Sanat Müzesi’nin eski direktörü) hediye”. Pop-art’ın piri ile ex-Beatle’in arasında, eski bir aile fotoğrafı. Ortada keskin bakışlı, heybetli bir kadın görülüyor. Bu, Verkin’in adını miras aldığı büyükannesi. Kadın efendinin yanında ufak tefek, bıyıklı bir adam duruyor. O da dede Rokos. Çankaya’daki ev aileye onun üzerinden geçmiş. “Büyükanнем 14-15 yaşındayken ikinci oğullarıyla evlenmek üzere Ankara’ya, kendi ailesi gibi Katolik olan Kasapyanların evine gönderilmiş,” diye anlatıyor torun Verkin. Ama damat adayı asi ruhlu genç kıza kendini beğendirememiş ve beriki İstanbul’a dönmek üzere evden kaçmış. Gön-lünü kıza kaptırmış olan delikanlı onu bulmak için yollara düşmüş. Nihayet nikâh kıyılmış. Verkin Kasapoğlu uzun süre Ankara’nın adını sadece dedesi ile büyükannesi arasındaki bu tuhaf kaçma-kovalamaca hikâyesinde işitmiş.

Çankaya Köşkü’nün menşeiyle ilgili milli tabu öylesine güçlüydü ki, köşkün eski sahiplerini bile susturmuştu. “2001 senesinde patrik bana ailemin hikâyesini anlattı ve o sırada ‘Çankaya size aitti,’ dedi. Bu benim için bir şok oldu.” Babası Antuan’ın Birinci Dünya Savaşı sırasında iç edilmiş olan aileye ait gayrimenkul hakkında kızına verdiği tek

ve zayıf ipucu, işte o zaman sisler arasından belirmiş. “Dört yaşında olmalıydım, babam beni trenle Ankara’ya götürmüştü. Bir eve gitmiştik. Bahçede koşuyordum. Çankaya Köşkü değildi, başka bir sayfiye eviydi. Bana burasının eskiden bir kuzene ait olduğunu söylemişti, sadece o kadar.” Antuan Kasapoğlu ölürken sırrını da beraberinde götürmüştü. “Benim Türkiye’de kalmamı ve mücadele etmemi istiyordu. Şimdi dönüp geçmişe baktığımda, herhalde Çankaya’nın taşınması çok ağır bir yük olduğunu düşünmüştü, diyorum.” Katliamlardan kurtulan ve tehcir edilmeyen gayrimüslimler, 20. yüzyıl boyunca resmen laik olan Türkiye Cumhuriyeti’nin düşmanlığı karşısında boyun eğmek zorunda kaldılar. Antuan Kasapoğlu 1942’de Varlık Vergisi’ni ödeyememişti. Ankara bu servet vergisini azınlık cemaatlerine koymuştu. Rakamlar o kadar astronomikti ki, mükellefler çoğu durumda borçlarını ödeyemiyorlardı. Zaten amaç da onları mallarını mülklerini yok pahasına satmaya mecbur etmekti. Aslında buvergi kılığına sokulmuş bir soygundan başka bir şey değildi. Devlete ve Türk vatandaşlarına o tarihe kadar el koyamadıkları mülkleri ele geçirme olanağını sağladı. Antuan gayrimenkullerini satmak zorunda kaldı. Bu da yetmedi. Ülkenin doğusundaki Erzurum bölgesinde bir çalışma kampına gönderildi. Bu sağlıksız koşullarda, Cumhurbaşkanlığı köşkü hikâyesiyle kızının geleceğini karartmama kararını anlayabiliyoruz. Verkin hayatının büyük kısmını Türkiye’de geçirmiş ve hiçbir zaman doğduğu ülkeden uzun süre uzak kalmak istememiş. Bununla birlikte, “her ihtimale karşılık” iki çocuğunun ikinci bir ülkenin daha vatandaşı olmasını sağlamış. Gene geleceklerini garantiye almak için. Çocukları Türk ve Amerikan vatandaşı. “Belli mi olur?”

Bütün bu hikâyenin belki de en çok bunalttığı kişi Verkin’in oğlu. Rokos’un torununun oğlu, İstanbul Ermeni Pat-

rikhanesi'nin tarihi üzerine yazdığı doktora tezini tamamlamak üzere. Kütüphanesinde İmparatorluk ve Cumhuriyet döneminde el konulan azınlık malları konusunda yayımlanmış tüm çalışmalar mevcut. 20. yüzyılda gayrimüslimlerin haklarını gasp etmek için çıkarılan bütün kanunları biliyor. Çankaya'yı ziyaret etme fırsatı da olmuş. "Mihmandar grubumuza evin eskiden Bulgar bir vatandaşa ait olduğunu söyledi." Genç adam onu yalanlamamak için kendini zor tutmuş. Bu konuyu arkadaşlarının yanında da açmıyor. "Bana inanmazlar, övünmeye çalıştığımı söylerler." Azınlık mallarının Türkleştirilmesi konusundaki araştırmaları bu alanda otorite olduğu halde, hocası sosyolog Ayhan Aktar'a da konuyu açmamış. Türkiye "Ermeni meselesi" konusunda eskiye göre ne kadar gevşemiş olursa olsun temkini elden bırakmamakta fayda var. Korunma refleksleri kuşaktan kuşağa aktarılıyor. Otomatik olarak.

Büyük dedesinin suskunluğu üzerinde o da düşünmüş. "Makul bir karardı" diyor, düşünceli bir ifadeyle. "Haberdar olmak ne işe yarardı? Nasılsa hiçbir şeyi değiştiremezdik. Bilmek Türkiye'ye karşı hınç beslemeye yol açabilirdi, daha da kötüsü bizi tehlikeye sokabilirdi. Oysa bilmeyince insan hayatını yeni baştan kurabiliyor." Geçmişin esiri olmadan. Genç adam, annesinin kendisine aile sırrını açmasından beri Çankaya'nın onda "giderek daha duygusal bir tepki"ye neden olduğunu da kabul ediyor.

Kasapyanlar onyıllar içinde yurtdışında kök salmışlar. 1922'den itibaren "çoğunluk yabancı bir pasaportla ülkeyi terk etti, bir daha da geri dönmelerine izin verilmedi," diye anlatıyor genç adam. "Vatandaşlıklarını kaybetmekle mahkemeye başvurma hakkını da kaybettiler." Aileden sadece annesi ve dayısı Türkiye'de kalmış. Bu nedenle, ailenin hukuken Çankaya üzerinde belki hâlâ hak sahibi olan tek üyesi onlar. Ama 1923'te imzalanan Lozan Antlaşma-

sisinin 65. Maddesi el konulan mülklerin sahiplerine “derhal iade edilmesi”ni şart koşsa da, Ermenileri soymak için kurulmuş bir yasal düzenekle cebelleşmeleri gerekecekti. Peki ya o, maddi ya da manevi tazminat, hatta iade talebinde bulunmayı hiç düşündü mü? Soru onu gülümsetiyor. Yaptığı araştırmalara göre, “Çankaya’nın yönetimi Cumhurbaşkanlığı’nda, ama mülk sahibi Türkiye Büyük Millet Meclisi. Yargıya gitmek, halkın temsilcisi olan parlamentoya karşı bir dava açmak anlamına gelirdi”. Kamikaze olmadıkça, Türkiye’de yaşayan hiçbir Ermeni böyle bir girişimde bulunmayı göze alamaz.

"YUVA BOZANIN YUVASI OLMAZ"

"Şimdi önünüze iki tane harita alın, birine Ermenilerin geçmişte en yoğun yaşadığı ve göçertildikleri illeri not edin. Diğer haritada Türkiye'nin en zenginlerinin kökenlerine bakın. Herhalde şu iller üst üste gelecektir: Adana, Kayseri, Malatya. Demek ki, Ermeniler Anadolu'nun sathından yok olurken, aynı zamanda 'yeni bir Türk burjuvazi' de ortaya çıkıyordu. Ermenilerin yok oluşu bu hikâyenin başlangıcından başka bir şey değildi." Orhan Kemal Cengiz, Eylül 2012'de, *Today's Zaman* gazetesinde yayımlanan yazısında lafı dolandırıp arkasına saklanmıyor. İnsan hakları savunucusu avukat, kalemini Türklerin Aşil topuğuna saplıyor: Mücrimler kurbanlarını öldürmekle yetinmediler, aynı zamanda soydular, yağmaladılar, mallarından mülklerinden ettiler. Devlet, ITC'nin yerel sorumluları, kolluk kuvvetleri, ileri gelenler, komşular... Herkes "terk edilmiş" malların üzerine üşüştü. Aç gözlülük elbette ki bu yağmanın temel saiklerinden biriydi. Ama devletin en üst kademesinde tasarlanmış bir planın gerçekleşmesini sağlıyordu. Dahiliye Nezareti tarafından örgütlenen operasyonun hedefi eko-

nominin el değiştirmesini sağlamaktı. Böylece, Ermenilerin elindeki sanayi, ticaret ve zanaat birkaç ay içinde, geleneksel olarak memur, asker ya da köylü olan Türklerin eline geçti.

Türkiye'nin güneyinde, Akdeniz'e 30 kilometre mesafedeki Adana, Türkiye'de akıllara şehrin iki spesiyalitesi olan kebab ve şalgamı getirir. Ama bu folklorik imaja bağlı kalmamak ve rutubetli yaz havasında beli bükülen palmiyelerden birinin gölgesinde uyuklamamak lazım. Türkiye'nin beşinci büyük kenti bir "Anadolu kaplanı"; ekonomik başarısını ihracata dayandıran dinamik Anadolu şehirlerinden biri. Tekstil, makine imalatı ve tarım bu 1,5 milyon nüfuslu kentin ana dinamoları. Adana'nın sanayi bölgesi, tozlu bir ggn altında, Anadolu'nun yoksul köylülerinin yazarı Yaşar Kemal'in esin kaynağı olan bereketli Çukurova'nın (eski Kilikya) ilerine doğru uzanıyor. Bu cömert topraklar bir zamanlar buralarda pamuk ve tahıl üreten Ermenilerin kanıyla yıkanmış. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Adana bölgenin ekonomik akciğeriydi. Pamuk retimi ve Avrupa'ya yapılan tekstil ürünleri ihracatı sayesinde sanayi gelişmeye başlamıştı. Bölgede yaşayan 80.000 Ermeni bu yeni Osmanlı girişimci sınıfının temelini oluşturuyordu. Ama ticarete ve zanaat içlerinde de vazgeçilmez bir yere sahiptiler.

Bugün bu varlıktan geriye bir avuç gizli Ermeni kalmış; eskiden atalarına ait olan şehir merkezindeki birkaç binanın duvar diplerinden sürünerek geçen, görünmez silueller. Yerel tarihe meraklı Adanalı bir avukat, tematik bir gezi için bizi ara sokaklara sürüklerken, bu binalardan, manidar bir şekilde "geleneksel 19. yüzyıl evi" olarak betimlenen en bygnn Atatürk Müzesi olarak kullanıldığını anlatıyor. Cumhuriyet'in kurucusu 1923'te burada birkaç gün geçirmiş. Biraz ileride, her an yıkılacak gibi duran hımış cepheli evler var. Lanetlenme korkusundan sanki kimse suçun

dilsiz tanığı olan bu duvarlara dokunmaya cesaret edememiş, öylece kaderlerine terk edilmişler. Duvarlardan birinde, ucuz bir kahramanlık gösterisi olan öfkeli bir grafiti göze çarpıyor: “Ne mutlu Türküm diyene”. Buradan geçen hiç kimse Mustafa Kemal’e atfedilen bu özdeyişi silmeyi düşünmemiş. Nedeni açık: Türklerin diğer halklar ve tabii ki Ermeniler karşısında üstünlüğünü kutsayan bu ırkçı sloganı sorgulayan yok. Ülkedeki bütün öğrenciler tarafından düzenli olarak tekrarlanıyor. Biraz ötedeki “Gazipaşa” ilkokulunun öğrencileri gibi. Bu heybetli yapıda, bir zamanlar cemaatin 25 okulundan biri hizmet veriyordu. Ermeni konakları hâlâ Adanalı zengin Türk ailelerinin elinde. Biri Kuran kursuna dönüştürülmüş. Rehberimiz bir başkasının *Hanımın Çiftliği* adlı başarılı televizyon dizisinde set olarak kullanıldığını anlatıyor.

Bu genel talan, Anadolu’nun kalan kısmında olduğu gibi burada da 1915’te tehcirle birlikte başladı. Kurulan “Emval-i Metruke Komisyonları” kâğıt üzerinde, Ermenilere döndüklerinde mallarını mülklerini bulacakları ve evlerinin korunacağı güvencesini veriyordu... Büyük bir riya. Yağmalar yaygınlaştı. Talât Paşa’nın nezaret ettiği talan bir dizi talimatname, emirname ve kanunla örgütlendi ve “meşrulaştırıldı”. Tehcir edilenlerin yok pahasına dahi olsa evlerini satmalarına, tarlalarını kiralamalarına, dükkânlarını korumak için yurtdışında yaşayan bir akrabalarının üzerine geçirmelerine yasak getirildi. Banka hesapları bloke edildi, sonra da hepsine el kondu. Yerel “Emval-i Metruke Komisyonu” şubeleri Ermeni mallarını koruyacak yerde kıymetlerini takdir edip hepsini tasfiye etti. Boşaltılan evler Anadolu’ya iskân edilen binlerce Balkan ve Kafkas muhacirine tahsis edildi.¹ Şehirlerde Müslüman elitler, Jön Türk ileri gelenleri ve

1 Balkan Savaşları 1876’dan itibaren dalga dalga Müslüman göçlerine yol açtı. Bir buçuk milyondan fazla muhacir Türkiye’ye kaçtı. 19. yüzyılın sonundan

bürokratlar en güzel evlere el koydular ya da üç kuruşa satın aldılar. Ağustos 1915'te Dahiliye Nezareti'nden vilayetlere gönderilen bir telgrafta Ermeni mallarının satışı için düzenlenecek açık artırmalara sadece Türklerin katılacağı bildiriliyordu. Satışlardan elde edilen parayı devlet hazineye devretti ve Osmanlı Bankası'na yatırdı. Hayatta kalanlar bu paradan bir kuruş bile alamayacaklardı.

Talât Paşa'nın defterlerine özenle kaydettiği hesaplara göre, Adana'da 696 binaya el kondu. Bunların arasında kiliseler, okullar, evler, çiftlikler, depolar, dükkânlar, fabrikalar vardı. Hükümet bu savaş ganimetini, Türklerin faaliyetlerini desteklemek için kullandı. Cumhuriyet de aynı politikayı izleyecekti. Tek bir parça malın bile iadesi söz konusu olmayacaktı. Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel'in *Confiscation and Destruction* başlıklı kitaplarında belirttikleri gibi, Mustafa Kemal 1923'te Adana'ya uğradığında Esnaf Cemiyeti mensuplarına yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır [...] Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir."²

Bu bereketli yerler o günden beri semeresini veriyor. 2011'de Türkiye dünyanın yedinci büyük pamuk üreticisiydi. Çukurova'da beyaz kozalarla kaplı tarlalar, nemden seçilmeyen ufuk çizgisine kadar göz alabildiğine uzanıyor. Bir zamanların çırçır fabrikaları gitmiş, yerlerini ovanın ortasından Karataş'a kadar uzanan büyük karayolunun kenarına dizili modern fabrikalar almış. Pamuk Araştırma Enstitüsü'nün merkezi bu tarihsel aksta yer alıyor. Ama bölgenin

---

1914'e kadar, 500.000'in üzerinde Kafkas ve Orta Asya Müslümanı da Anadolu'ya sığınacaktı.

2 Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction*, Continuum, 2011, s. 125.

tarihi enstitü müdürünü pek konuşkanlaştırmıyor. Konuyu birkaç kelimeyle geçiştiriyor: “Bölgede yüz yıldan uzun zamandır pamuk üretiliyor.” Halbuki başında bulunduğu kurumun ilginç bir kuruluş nedeni var. Savaş ertesinde tarımsal verimde muazzam bir düşüş olmuştu. Adana’da 1914’te 135.000 balya pamuk üretilirken 1921’de bu rakam 15.000’e düşmüştü. Toprağın yeni “sahipleri” teknik konulardan anlamıyordu ve işgücü kıtlığı yaşanıyordu. Fabrikalar ya terk edilmişti ya da oralarda da aynı dezorganizasyon hâkimdi. 1924’te Pamuk Araştırma Enstitüsü’nün kuruluşu, hükümetin bu ekonomik yıkımdan kurtulmak için aldığı pek çok önlemden biriydi. Uğur Ümit Üngör, “Devlet emval-i metrukeyi kullandı. Topraklar ve ambarlar öncelikle pamuk üreticilerine tahsis edildi” diye yazıyor.³

Soykırımın kırıp geçirdiği bu topraklar, bugün ülkenin en büyük şirketler grubunun başında bulunan Sabancı ailesini servet sahibi yaptı. Holdingin kurucusu Hacı Ömer 1921’de, henüz 14 yaşındayken 450 kilometre güneydeki Adana’ya gitmek üzere Kayseri’deki köyü Akçakaya’dan yaya olarak yola çıktı. Ekonomist Ayşe Buğra *Devlet ve İşadamları*’nda hikâyenin ayrıntılarına giriyor: O dönemde “Hacı Ömer gibi pamuk üretimi ve dokumacılığın sağlayabileceği olanaklara bel bağlayıp, Kayseri’den Adana’ya çalışmaya giden bir sürü işçi vardır. Bunların arasında, Yunanlıların ve Ermenilerin ülkeden ayrılmak zorunda kaldıklarında terk ettikleri gayrimenkuller ile ticari ve sanayi faaliyetiyle ilgili yapıları ele geçirme ihtimalini değerlendiren Kayseri’nin zengin tüccarları da vardır. Böylesi el koymaları hükümet de desteklemekteydi; yetkililerle iyi ilişkisi bulunanlar bundan fazlasıyla yararlanabildiler.”⁴ Yarı okur-yazar olan yetim Hacı Ömer’in böyle bağlantıları bulunmamaktaydı, “ancak Türki-

3 A.g.y., s. 123.

4 Ayşe Buğra, *Devlet ve İşadamları*, İletişim Yayınları, 1995, s. 123.

ye'de çok önemli olan hemşerilik bağları neticesinde, kendisi de bu fırsatın yararlanabildi. [...] Kayserili tanıdıkları sayesinde, azınlıkların bıraktığı mallara el konulması işlemine katılmayı başardı.”

Delikanlı işe en alt basamaktan, tarım işçisi olarak başladı. Ama 1932'ye gelindiğinde bir çırçır fabrikasının hissedarıydı. Bunu iki nebati yağ fabrikasının satın alınması, Çukurova'da 1.000 hektarlık ilk çiftliğin –sonradan üç tane daha– edinilmesi izledi... Uğur Ümit Üngör'e göre, kendini yoktan var eden bu adam hayattayken, devletin kendisine pamuk tarlaları verdiğini kabul etmişti. Hacı Ömer ayrıca, Türkiye'nin en büyük tekstil fabrikaları arasına girecek olan Bosna'yı kurdu. Şirketin isminin son iki harfi (SA) Sabancı soyadına, ilk üçü (BOS) ortağı Salih Boşnak'a gönderme yapıyordu. Salih Boşnak 1865'te, o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan Bosna'daki Mostar'da doğmuştu. Türk ve Müslüman ailelerin zenginleşmesinin kökenleri üzere araştırmalar yapan Sait Çetinoglu onun bir “Balkan muhaciri ve 1909 Adana Ermeni katliamlarının liderlerinden biri” olduğunu belirtir.

Hacı Ömer'in gelişinden yaklaşık bir yüzyıl sonra Çukurova içinden bir finans ve sanayi imparatorluğu çıkardı: Sabancı Topluluğu bugün 57.000 çalışanı istihdam ediyor, enerji, bankacılık, dağıtım, tekstil, çimento sektörlerinde ve 18 farklı ülkede faaliyet gösteriyor. Grubun Carrefour, Mitsubishi, Bridgestone, Philip Morris gibi dünya devleriyle ortaklıkları da var. Grup 2011'de net kârını 1,6 milyar lira olarak açıkladı. Sabancı Adana'ya ne kadar çok şey borçlu olduğunu biliyor ve cimrilik etmiyor. Cömertçe finanse ettiği ülkenin en büyük camisi şehir merkezinde, Seyhan Irmağı'nın kıyısında yer alıyor. Karşı yakada gene Sabancı'ya ait olan Hilton oteli yükseliyor. Sabancı Vakfı okullar ve yurtlar, kütüphane, kültür merkezi, yüzme havuzu, dil laboratu-

arı gibi sosyal ve kültürel merkezler inşa ediyor. Adana sanayi bölgesi Hacı Sabancı'nın adını taşıyor. Tuhaf bir şekilde, ama belki de aydın bir kişi olan holdingin şu anki başkanı Güler Sabancı'nın etkisiyle, Ermenilerin başına gelenler sık sık grubun kapsama alanına giriyor. Sabancı Müzesi, 1869'da İstanbul'un Anadolu yakasında doğan mültimilyarder iş adamı Kalust Gülbenkyan'ın kurduğu Lizbon'daki ünlü Calouste Gulbenkian Vakfı'nın Osmanlı sanatı koleksiyonunu sergiledi. İstanbul'daki Sabancı Üniversitesi ise kapılarını soykırım ve Ermeni araştırmalarına araladı. Özellikle, 1909'da meydana gelen korkunç Adana katliamları üzerine bir konferans düzenlemesiyle dikkat çekti.

Sabancı'nın başarısı Türk burjuvazisinin bir bölümünün yükselişinde rol oynayan kaldıraçları anlamak için iyi bir örnek teşkil ediyor. Kimi girişimcilerin elinde kan var, kimileri ise "sadece" katliamın doğurduğu fırsatlardan utanmazca yararlandı. Devletin hayır duaları ve yardımıyla. Devletin amacı savaşta ve iflasın eşiğinde olan bir imparatorluğun kasalarını doldurmak değildi. İdeolojik bir amaç güdüyordu: ekonomiyi Türkleştirmek. Talât Paşa'nın tüm vilayetlere gönderilen şu telgrafını okuyalım: "Ermenilerden metruk emval-i menkulenin tûl müddet muhafazasıyla ziyâdan vikâyesi ve memleketimizde İslâm müesseselerinin teksiri zımnında Müslümanlardan mürekkeb olmak üzere şirketler teşkiliyle emval-i menkulenin şerait-i münasabe ile kendilerine itası, şirketlerin temin-i bekası için şirket müessis ve heyet-i idaresiyle mümessillerinin erbab-ı namus ve iktidardan intihabına dikkat olunması, hisse senedatına esnaf ü zurradan iştirak ettirebilmek için senedlerin yarım veya bir liralık olmak üzere ihracı, sermayenin ecnebi ellere düşmesi için nama muharrer olması ve buna makis şerait-i sairinin ittihazıyla İslâm ahali beyrinde de hayat-ı ticaretin inkişafına ihtimam ve bu babdaki teşebbüsat ve netayic-i icra-

at ve muamelatdan peyder pey nazarete de malumat ita buyurulması.” Tarihçi Uğur Ümit Üngör’e göre, “bunlar ülkeyi yöneten diktatörün sözleridir; bir topluluğun tüm mallarını bir başkasına aktarma niyeti bundan daha açık bir şekilde ifade edilemezdi”.

Bütün mesele, bu gaspların 1923’te kurulan yeni devletin ekonomisi için ne ölçüde vazgeçilmez olduğunu bilmek. “Çalınan malların uzun listesine baktığımızda bütün bu malların Türkiye Cumhuriyeti’nin ekonomik gelişmesinde çok önemli ve gözle görülür bir etkisi olduğunu belirtmemiz gerekir. Olup biteni diplomatik bir dille anlatmanın yolu yok: Modern Türkiye ekonomisi büyük ölçüde Osmanlı Ermenilerinin Jön Türklerce el konulan mallarının üzerinde inşa edildi,” diyor Uğur Ümit Üngör. Örnek olarak da Karadeniz bölgesinde yetiştirilen fındığı veriyor: “1914 yılı Osmanlı istatistiklerine göre, yüzün üzerinde fındık üreticisinin yarısından fazlası Ermeniydi. Soykırım sırasında bu sanayiye el kondu ve birkaç hafta içinde Türklere transfer edildi. 2010 rakamlarına bakalım: 688 hektar fındık tarlasından 600.000 ton fındık ve 624 milyon Avro aylık gelir elde edildi. Türkiye dünya fındık üretiminin yüzde 75’ini kontrol ediyor, yani bu ihracat sayesinde çok para kazanıyor. Ferrero bile Nutella için fındığını Türkiye’den ithal ediyor.”

Çankaya Köşkü örneğinde de gördüğümüz gibi, Cumhuriyet kendisine cömertçe ikramda bulundu. Bakanlıklar ve belediyeler de en iyi parçaları kendilerine ayırarak paylarına düşeni aldılar. Bunların dökümünü vermeye sayfalar yetmez. Trakya’dan İran sınırına hiçbir şehir ayrı tutulmadı. Burada sadece Gaziantep Cezaevi’ni, Konya’daki Numune Hastanesi’ni, Erzincan halk hamamını, Trabzon’daki Atatürk Müzesi’ni, Elazığ Valiliği’ni, Diyarbakır’daki Ziya Gökalp İlkokulu’nu sayalım. Erzurum ilinde Ermeni Sa-

nasaryan okulu gasp edilmekle kalmadı, tümüyle milli tarihin parçası yapıldı. Zamanında burada verilen eğitim kadar sağlam olan binayı Türkler çok iyi bilirler. Ama Birinci Dünya Savaşı'na kadar, 1881'de hayırsever tüccar Mıgırdıç Sanasaryan tarafından kurulmuş, başkentteki Ermeni liseleriyle yarışan ünlü bir eğitim kurumunu barındırdığı için değil. 1919 yazında Erzurum Kongresi bu binanın duvarları arasında toplandığı için. Bu kongrenin toplanması Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçteki en önemli olaylardan biridir. Mustafa Kemal köşeye sıkıştırılmış, işgal edilmiş bir imparatorlukta işgalci güçlere karşı, modern Türkiye'nin kurulmasıyla sonuçlanacak milli mücadelenin temellerini burada atacaktı.

Sanasaryan Vakfı'na ait malların sahibi olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi henüz eski okul binasını geri istemeye cesaret edemedi. Böyle bir girişim "vatan haini" Ermenilere beslenen nefreti anında alevlendirirdi. Buna karşılık, Sanasaryan'ın İstanbul'un Sirkeci semtinde, Orient Express'in son durağı olan Sirkeci Garı'na birkaç adım mesafede inşa ettirdiği, kira geliriyle Erzurum'daki kurumun giderlerini karşılayan bir binasını geri almak için hukuk yoluna başvurdu. Türkler bu hanı da bilirler. Gene müsadere edildiği için değil, polis merkezi olarak kullanıldığı ve ünlü şair Nâzım Hikmet'in de aralarında bulunduğu siyasi muhalifler burada işkenceden geçirildiği için.

Malların iadesi ya da tazminat ödenmesi, soykırımın tanınmasının getireceği temel kazanımlardan biri. Diasporanın bu talebi Türkler için bir takıntı haline gelmiş durumda. 1915 katliamlarının bu maddi boyutu, Türkiye'nin nedamet getirmeyi reddetmekteki ısrarının en büyük nedenlerinden birini oluşturuyor. Söz konusu meblağlar muazzam boyutlarda. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Britanya baş-

bakanı olan Herbert Henry Asquith 1924'te şöyle yazıyordu: "1916'da Türk hükümeti tarafından Berlin'de bankaya yatırılan ve Mütareke'den sonra İtilaf Devletleri'nce geri alınan 5 milyon Osmanlı altını büyük ölçüde, hatta tamamen Ermeni parasıydı. Ermenilerin 1915'te tehcir edilmesinden sonra, cari ve vadeli hesaplarındaki paralar bir emirnameyle İstanbul'daki Hazine'ye aktarıldı." Savaşın yenik çıkan Almanya savaş tazminatlarını ödemek için bu paradan yararlanacaktı. Londra ve Paris de müşkülpesentlik etmeyecekti. Gene de, burada iç edilen mirasın sadece küçük bir parçası söz konusu. Bir yüzyıllık aradan sonra on binlerce evin, dükkânın, çiftliğin, dokuma tezgâhının, arazinin, dökümevinin, işletmenin ya da ticarethanenin güncel değeri nasıl tahmin edilebilir? İş adamlarının, toprak sahiplerinin, zanaatçıların işlenen cürümün hisseleri sayesinde zengin oldukları düşüncesine mağdurların katlanması imkânız. Bu katmerli bir cezasızlık.

Türkler alışıldık mazeretlerin arkasına sığınarak, Cumhuriyet'in, kuruluşundan önce meydana gelen olaylardan sorumlu tutulamayacağını ileri sürerek konuyu tartışmaktan kaçıyorlar. Ne var ki, modern Türkiye bu konuda Osmanlı İmparatorluğu'nun sadık bir mirasçısı gibi davrandı. Büyük Millet Meclisi, hiçbir geri dönüş imkânı bırakmamak ve yağmalara yasal kılıf uydurmak için arka arkaya yasalar çıkardı. 1922 tarihli bir kanun, ülke dışına kaçmış olan Adana Ermenilerinin mallarına el konmasını öngörüyordu; bu uygulama ertesi yıl ülke sathına yayıldı; gene 1923'te bir başka kanunla Doğu vilayetleri ve Adana kökenli Ermenilerin Türkiye'ye girişleri yasaklandı... Cumhuriyet hiçbir şey iade etmediği gibi, azınlıkların parasına ve mülklerine el koymaya devam etti. 1942'de çıkarılan bir servet vergisi gayrimüslimleri bunu ödemek için mallarını satmak mecburiyetinde

bırakarak ezdi. Borçlarını ödeyemeyenler Doğu'daki bir çalışma kampına gönderildi. 1974'te devlet Yunanistan'daki Albaylar Cuntası'nın Kıbrıs'ı ilhak girişimini bahane ederek Rum, Ermeni ve Yahudi vakıflarına ait 1.410 mülke daha el koydu. Böylece, 60 yıl önce başlatılan işin bir anlamda arkası getirilmiş oluyordu.

Türkiye'nin 1915'ten beri izlenenden farklı bir yola girmesi için Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerini beklemek gerekecekti. Müslüman muhafazakâr Recep Tayyip Erdoğan hükümeti Brüksel'in ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin baskısıyla, 2008'de el konan gayrimüslim vakıf mallarıyla ilgili bir yasa çıkardı. Bunu 2011'de, üç çeyrek yüzyıldan beri, özellikle de 1974'te müsadere edilen gayrimenkullerle ilgili bir kararnamenin çıkarılması izledi. Kararname mülklerin iadesini ya da üçüncü bir tarafa satılmış olmaları halinde tazminat ödenmesini öngörüyor. Metin sembolik açıdan önemli, zira 20. yüzyılın başından beri geçerli olan ve bugün dahi devam eden yasal uygulamalara ters düşüyor! Yargıtay 2012'de Süryani Mor Gabriel Manastırı'nın topraklarına el koyarak Hazine'ye devri yönünde bir karar alacaktı.

Uygulamada, başvuru kararnamesi iade talepleri için Ağustos 2012'ye kadar sadece bir yıllık bir süre tanıyordu. Ermeni vakıfları 300 dosya sunabildi. Başkalarını hazırlamaya, ilk mülk sahibinin kesin kimliğinin tespiti için zorunlu belgeleri toplamaya zaman yetmedi. Yasa, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geriye gitmek gibi bir maceraya girmekten kaçındı. Vakıflardan tüm mallarını listelemelerinin istendiği 1936 yılından önceki müsadereleler, kararname kapsamına alınmadı. Örneğin, bugünkü Taksim Meydanı'nın kuzeyine düşen, Kanuni Sultan Süleyman tarafından cemaate bağışlanmış çok geniş bir araziyi kaplayan Ermeni mezarlığı

da bunlardan biri. Burası 1939'da mahkeme tarafından kesin olarak "terk edilmiş arazi" ilan edilmişti. Bugün semt Elmadağ adını yaşıyor. Bazıları dört yüzyıllık olan mezarların yerinde, ülkenin en zengin ailesi olan Koçlara ait lüks Divan Otel, bir Hilton oteli, Askeri Müze'nin bir bölümü ve TRT binası yükseliyor...

ABD'de mukim üç torun, Adana'ya 15 kilometre mesafedeki İncirlik'te bulunan el konmuş 50 hektar toprak için Türkiye'yi Amerikan mahkemelerine vermek üzere harekete geçti. Bir zamanlar yemiş bahçeleriyle ünlü olan bu bereketli toprakların bir kısmında 1954'ten beri Türk hükümetinin kiracısı olarak bir Amerikan hava üssü bulunuyor. Soğuk Savaş döneminde burası SSCB'yi izlemek üzere kurulan sistemin ileri karakollarından biriydi. Doğu'nun kapılarında stratejik bir pozisyona sahip olan üs, Körfez ve Irak savaşlarında ilk savunma hattında yer aldı ve halen Afganistan'da konuşlandırılan askerlere lojistik destek sağlıyor. İncirlik kasabası askerlerin takıldığı internet kafeleri, barları, kuaförleri ve fast-food mağazalarıyla bir garnizon şehri durumunda.

Davacılar, el konan araziler ve işletilmeleri halinde elde edilecek gelirin kaybı nedeniyle devletten, TC Merkez Bankası'ndan ve ülkenin en büyük bankası olan Ziraat Bankası'ndan 45 milyon Avro tazminat ve faiz talep ettiler. 2011'de Los Angeles bölge mahkemesinin talebi üzerine, bankalar savunmalarını verdiler. Gerekçe hep aynı: Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydana gelen olaylar için hesap vermeleri söz konusu olamaz. Türk devleti ise cevap vermeye bile tenezzül etmedi. Bu mahkemenin sonucu henüz belirsiz, mahkûmiyet durumunda mahkemenin kararına uyulacağı daha da şüpheli. Ama bu davada, davacıların elinde 11 adet tapu var. Yani ailelerinin mülksüzleştirildiğini kanıtlayabilirler. Zira çoğu kez belgeler kayıp ya da tahrip olmuş

oluyor; sürgünler o telaş içinde bunları yanlarında götüremişlerdi... Aradan bu kadar zaman geçtikten sonra, hâlâ mevcut iseler bu tapular nasıl elde edebilir? Bu kez de zaman Türklerin lehine işliyor. Ve müsadere edilen malların sahiplerinin kimliğini kanıtlayan tüm belgeleri gizli tutmaya özen gösteriyorlar. Bunun korkutucu bir zaaf noktası olduğunu biliyorlar.

Ankara, Ermenilerle ilgili arşivlerin bir kısmını olduğu gibi kullanıma açtı. Tarihçiler soykırım gerçeğinin belgelenmesini sağlayan kaynaklara giderek daha kolay erişiyor. Ama yağmaların kesin bir envanterinin çıkarılmasını sağlayacak olanlara değil. Mesela mallara el koyan ve tasfiye eden 33 yerel “emval-i metruke” komisyonunun defterleri gizli tutuluyor. Recep Tayyip Erdoğan hükümeti Avrupa Birliği’ne katılım müzakereleri bağlamında başlatılan reformlar çerçevesinde, Osmanlı kadastro arşivlerini ve noter belgelerini tercüme ettirdi ve dijital ortama aktardı. Ama genelkurmayın görüşlerini sivil iktidara dayatmasını sağlayan bir kurum olan Milli Güvenlik Konseyi 26 Ağustos 2005’te bunların yayımlanmasına engel oldu: “Osmanlı Devleti dönemine ait söz konusu defterlerin içerdiği bilgilerin etnik ve siyasi (asılsız soykırım, Osmanlı Vakıfları mülkiyet iddiaları ve benzeri) istismara malzeme olabileceği ve ülkemizin içinde bulunduğu koşullar dikkate alındığında, kısmen ya da tamamen çoğaltılarak dağıtılmamalarının, genel arşiv çalışması yapılan merkezlere devredilmemelerinin, dolayısıyla bulundukları Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’nde muhafaza edilmelerinin ve kullanılmasının ülke menfaatleri açısından sınırlı tutulmasının uygun olacağı değerlendirilmektedir.” Bu, hem bir zayıflık hem de yüzsüzce kabullenilen bir suçluluk itirafı.

Türkiye’nin belki de, Yaşar Kemal’in 1978’de yayımlanan romanı *Yağmurcuk Kuşu*’nda yaptığı bir uyarıyı hatırlama-

sı gerekiyor. Kürt yazar bu romanında Birinci Dünya Savaşı sırasında Adana taraflarına kaçmak zorunda kalan bir ailenin başından geçenleri anlatır ve İsmail Aa adlı kahramanının anasına şu sözleri söyler: “Bir de senden dilediğim, oğlum, o kasabaya gidersen, o Ermenilerden kalma evleri, tarlaları kabul etme. Sahibi kaçmış yuvada öteki kuş barınmaz. Yuva bozanın yuvası olmaz. Zulüm tarlasında zulüm biter.”

GERİLLANIN RUHU

Genç bir adam Ermenice “Barev” diye seslenerek bize doğru geliyor: “Merhaba”. Otuz yaşlarında, güzel bir yüzü aydınlatan mavi gözleri ve atletik bir vücudu var; traktör tekerlerinin çukurlar açtığı toprak yolda, su birikintilerinin arasından sıçrayarak ilerliyor. Dersim dağlarının eteklerindeki Ovacık yakınlarında bulunan eski bir Ermeni köyünde, karların erime mevsimindeyiz. Kimliğini açık etmemek için Cem adıyla anacağımız bu sağlam yapılı genç adam, bizi göz ucuyla süzen Alevi Kürt köylülerin uzağına çekiyor. Cem’e İstanbul’da karşılaştığımız biri aracılığıyla ulaştık. Genç adam hikâyesini yabancılarla paylaşmak için sabırsızlıktan yanıp tutuşuyor. O, köyün son Ermeni’sinin tek oğlu. Kapı gibi bir köylü olan babası kapandığı küçük evinde, korku ve yoksulluk içinde fukara bir hayat sürüyor. Onu sevgiyle, özveriyle ayakta tutan, komşu köylerin birinden Kürt Alevi bir kadın olan karısından başka kimi kimsesi yok. Aile, köyün soykırımdan kurtulmasından uzun zaman sonra, yerel aşiretlerce dükkânlarından ve topraklarından edilmiş. Sonunda, Ermeni’nin hiçbir mülkü kalmamış. Gizli kimliği

başına dertten başka bir şey açmadığı için bütün bunlardan pek konuşmıyor.

Oğlu Cem'in ilk işi Ermeni kimliğinin temeli olarak gördüğü Hristiyanlığa dönmek olmuş; bu dinin gereklerinin nasıl yerine getirildiğine dair hiçbir fikri olmamasına rağmen bunu yapmış... Sonra, İstanbul'da Ermenice öğrenmeye başlamış. Cem köyün metrelerce kar altında kaldığı kış aylarında bu büyük metropole göçüyor ve Laleli semtindeki bir binanın bodrum katında Ermenistanlı göçmenlerle birlikte günde 10-12 saat tekstil işçisi olarak çalışıyor. Şu sıralar nüfus cüzdanını yenileyip adını Varujan olarak değiştirmeyi istiyor. Bu da yetmezmiş gibi, kendisini TIKKO (Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu) saflarında çarpışan bir "partizan" olarak tanıtıyor. TIKKO 1970'lerin başından beri Türkiye'de çok sert eylemler gerçekleştiren küçük bir devrimci sol grubun askerî kolu. "Biz partizanız, Ermeni direnişçilerin torunlarıyız, Komitacıların, Taşnak ve ASALA savaşçılarının mirasçılarıyız," diyor Cem sözünü sakınmadan. Bu iman beyanı herkesi afallatıyor. Nedir bu? İnkâr edilen ve kendince yeniden sahiplendiği bir kimliğin ifadesi mi? Devrimci bir siyasi angajmanın dışavurumu mu? Aslında Cem bize bir kapı açıyor, istemeden de olsa, bu dağlarda hep çok iyi saklanmış bir sırta giden yolu gösteriyor. Silahlı mücadeleye, hatta terör yöntemine başvuran, Marksist ideoloji ya da Kürt milliyetçiliği etrafında kenetlenmiş radikal hareketler Ermeni isyanını da içine alıp kanaliz etti. Hatta, Ermenilerin mücadelesi bu siyasi hareketlerden bazıları için bir taban oluşturdu. Cem devrimci bir militan ve soykırımdan sağ kurtulan başka binlerce kişiyle aynı aile hikâyesini paylaşıyor. Babasının ait olduğu korku kuşağından sonra isyan kuşağı geliyor. Onun kuşağı, direnişçi atalara duyulan bu özlemle gerilla hareketinin içinde yaşıyor.

Jön Türk ideolojisinin, Talât Paşa kültünün ve 1915 soykırım mekanizmasının bugüne kadar sürüp gelmesine karşın, isyan ve direniş ruhu hiç ölmedi. Ermeni gerillasının ruhu da akıp giden yüzyıl içinde, az çok bilinçli bir şekilde kuşaktan kuşağa geçti. Bu gerçek, PKK'yi esas itibariyle gizli bir Ermeni örgütü olarak gören Türk devletinin milliyetçi söylemi tarafından sık sık tahrif edildi. Bu şekilde, Türk Tarih Kurumu'nun eski başkanı Yusuf Halaçoğlu, Abdullah Öcalan önderliğindeki Kürt isyanının aslında Ermenilerin işi olduğunu tekrarlamaktan hiç vazgeçmedi. Mitler hayatın gerçeklerine direnir. Bu efsanelere kanan milliyetçiler “terör örgütü” mensuplarının “domuz yediği”nden ve “sünnetsiz olduğu”ndan eminler. Bu iddialar söz konusu nesep bağının kanıtları olarak sunuluyor ve isyancılarla çatışmalardan sonra askerler tarafından yayılıyor. 18 Ağustos 2012'de Gaziantep'te meydana gelen, dokuz kişinin yaşamını kaybettiği ve PKK'nin hiçbir şekilde sorumluluk üstlenmediği bombalı araç saldırısının ertesi günü, iktidar partisinin Erzurum milletvekillerinden biri, böyle bir eylemin ancak “Ermeni dönmesi çocukları” tarafından yapılabileceğini açıkladı.

Ermeni figürü zihinlerde, tayin edilmiş haini temsil etmeye devam ediyor. Öte yandan, PKK ayaklanması Ermeni nesillerinin gözünde, yüzyılı aşkın süredir onlara zulmeden Türk devletine duyulan infiali ifade etmenin en açık yolu haline geldi. Ama bu ilişki ne kadar gerçek olursa olsun, kural olmaktan çok uzak. Kendisi de Dersim Ermeni'si bir aileden gelen eski gerilla lideri Mehmet, “PKK'lilerin yaklaşık yüzde 8'i Ermeni” diyor. PKK'nin kontrolünde bir bölge olan Kuzey Irak'taki Kandil dağlarında “şehitler”e ayrılan küçük mezarlıklarda, bazı taşlara yazılı olan “-yan”la biten soyadları bu insanların Ermeni soyundan geldiğini ortaya koyuyor. Hatta, örgütün üst kademelerinde bile Ermeni kökenlilerin bulunduğu, 1978'de PKK'nin kurucuları arasında yer alan, örgütün

en önemli liderlerinden Cemil Bayık'ın da Ermeni kökenli olduğu söyleniyor. Bir süre PKK'nin Abdullah Öcalan'dan sonraki iki numaralı adamı olan Bayık, 1951'de Keban yakınlarındaki bir köyde doğdu. Burası Türkiye'nin Fırat Nehri üzerindeki dev Atatürk Barajı'nı inşa ettiği ve soykırımdan önce çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı bir bölge.

Ermeniler ile “dağ” arasındaki doğal fiziksel yakınlık, tarihsel bir gerçekliği de yansıtıyor; “dağ” Türkiye’de gerillayı, dolayısıyla PKK’yi anlatmak için kullanılan bir mecaz. Dersim Ermenileri Derneği başkanı Mihran Pırğıç Gültekin, ne zaman bir tehdit baş gösterse, özellikle de 1915’te, katliamlardan kaçan ve tehcirden kurtulmaya çalışan Ermenilerin yüksek kesimlere saklandıklarını anlatıyor. Dağ her şeyden önce bir sığınak. Hayatta kalanlar daha sonra, Türk askerlerinin geri gelmesi halinde hemen terk edecekleri yüksek rakımlı köylere yerleştiler. Halk gerillaları işte zirvelerin yanı başındaki bu kartal yuvalarında saklayıp besliyor. Bugün Kürt gerillaların kontrolünde olan bu sarp yamaçlara bir zamanlar silahlı Ermeni grupları da sığınıyordu. Bu, Türkiye’nin doğusundaki pek çok yerde, Zeytun, Şırnak, Eruh ve Lice’de, Dersim ya da Bingöl bölgelerinde de görülen bir durum.

Ama kendisini geçen yüzyılın isyancılarının vârisi olarak tanıtan Dersimli genç asi Cem PKK’li değil. Türkiye’de isyan bayrağını sadece Kürt gerillalar taşımıyor. Kasımdan mayısa kadar karla kaplı olan bu doruklar, kara kışta üç-beş metre kar altında kalan bu Dersim köyleri TIKKO’nun kontrolünde. TIKKO PKK kadar anakronik, ondan da eski bir gerilla hareketi. Keçi gibi tırmanıp indikleri bu dağlarda Türk askerlerine pusu kuran, kalaşnikoflu birkaç düzine, en çok da birkaç yüz adam... Soğuk Savaş’tan beri bir buzulda sıkışıp kalmış bir ideolojinin takipçileri. TIKKO kadim Tür-

kiye Komünist Partisi'nden ayrılan Çin yanlısı TKP/ML'nin (Türkiye Komünist Partisi/Marksist Leninist) askerî kolu. 1970'lerde karizmatik genç militan İbrahim Kaypakkaya tarafından kurulan örgüt Maoizm, Marksizm-Leninizm ve "anti-emperyalizm"i zorlanmadan harmanlıyor. Mao'nun vazet-tiği "halk savaşı"ndan esinlenen silahlı bir mücadele yürütüyor ve komplo teorilerini patlayıcılarla aynı rahatlıkla kullanıyor. Disiplinli, hiyerarşik ve otoriter bir yapıya sahip olan parti, bireylerin kendilerini devrim davasına adanmalarını şart koşuyor. PKK gibi TIKKO'nun da siyasi bir vitrini, yasaklardan kurtulmak için tabela değiştiren çok sayıda paravan kuruluşu, finansman kaynağı ve ideolojik platform işlevi gören gazeteleri var. Bu hareketleri yakından tanıyan gazeteci Ahmet Şık, "TIKKO devrimci Türk soluyla ve bu çizgideki çok sayıda grupta ilgilenenler için en gizemli partilerden biri. Kökeni ve hedefleri pek açık değil," diyor. "Yeraltında faaliyet gösteren TKP/ML-TIKKO bölünmeler ve ihanetler yaşadı ve gizli servislerden örgüte sızmalar oldu. TKP/ML'nin 1994'te bölünmesinden TKP (ML) doğdu; ardı arkası gelmeyen hesaplaşmalardan sonra bu örgüt MKP'ye dönüştü."

Bunu 2002'de, "tarihî çizgi" tarafından, Kaypakkaya'nın mirasıyla ilişkisini koparmakla suçlanan TKP-MLM'nin (Türkiye Komünist Partisi-Marksist Leninist Maoist) kuruluşu izledi. Devrimci harekette Küba yanlısı bir çizgi benimseyen THKO (Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu) ise Arnavutluk yanlısı olan THKP-C aracılığıyla varlığını sürdürüyor... Kısacası, içinden çıkılması zor bir tablo. Bu arada yanılmamak gerekiyor! Tunceli şehir merkezindeki bir binanın birinci katında, Devrimci Halk Federasyonu'nun (DHF) bürosu bulunuyor. Büyük bir masanın çevresinde genç militanlar yan yana oturuyor, ama sorulara sadece biri cevap veriyor. Duvarlara afişler, sloganlar, Lenin, Mao, Stalin ve İbrahim Kaypakkaya posterleri asılı. "Biz TKP/ML oportünizmi-

ni reddediyoruz,” diyor, tavizsiz sözcü. TKP-ML’nin siyasi vitrini olan federasyon, aynı zamanda hareketin gazetesi *Özgür Gelecek*’i yayımlıyor; bunu TKP/ML’nin yayın organı *Partizan*’la karıştırmamak lazım.

Türkiye’nin en düşük nüfuslu bölgesi olan Dersim çevresinde, dağ yollarındaki levhalara isimleri ve amblemleri çizili böyle onlarca rakip muhalif grupçuk ve gerilla oluşumu varlığını sürdürüyor. Ama bunların tamamı ya da tamamına yakını yerel kahraman İbrahim Kaypakkaya’nın gerçek mirasçısı olduğu iddiasında. Tunceli’yi kaplayan afişlerde ve şehrin duvarlarında Kaypakkaya’nın şablonla basılmış portreleri göze çarpıyor. Canlı bakışlar, bölgenin tipik başlığı olan bir kasket ve keskin yüz hatları. İbrahim Kaypakkaya 1949’da, Ankara’nın kuzeyine düşen Çorum yakınlarındaki Karakaya’da, bir köylü ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Parlak bir öğrenciydi, İstanbul Üniversitesi Fizik Bölümü’ne girdi ve çeşitli sosyalist örgütlerde faaliyet gösterdi. Bu düşünsel ve siyasi çalkantı döneminde, karizması ve zekâsıyla hızla sivrildi. Haziran 1970’teki kitlesel grevlerden sonra Çin yanlısı Türkiye İhtilalci İşçi ve Köylü Partisi’ne (TİİKP) katıldı. 1971’deki darbeden bir yıl sonra, eylemsizlikle ve rejimle uzlaşmakla itham ettiği parti yöneticilerine karşı bir başkaldırı hareketine öncülük etti. Silahlı mücadeleyi savunarak, Kemalist Türkiye’yi “faşist bir rejim” olmakla eleştirdi. TKP/ML’yi ve askerî kolu olan TİKKO’yu kurdu.

Kaypakkaya’nın düşüşü de yükselişi kadar hızlı olacaktı. Silahlı mücadeleye geçtikten birkaç ay sonra, gerilla faaliyetleri yürüttüğü Dersim’de ağır yaralandı. 24 Ocak 1973’te, peşinde olan jandarmalardan kaçarak bir mağaraya sığındı ve ihbar edilene kadar buz gibi soğukta beş gün boyunca direndi. Yakalandı, donan bir ayağı kesildi. Korkunç bir şöhreti olan Diyarbakır hapishanesine götürüldü. 1970’li ve

1980'li yıllarda bir tutukevinden çok işkence merkezi olan bu hapishaneden onlarca siyasi tutuklu geçecek ve hayatını kaybedecekti. Kaypakkaya üç ay boyunca ağır işkence gördü ama konuşmadı. Sonunda, 18 Mayıs 1973'te, 24 yaşında öldürüldü. Aradan geçen 40 yıldan sonra "İbo" Türkiye'de hâlâ kurtarıcı bir efsane, bir devrim şehidi.

Bütün bunların Ermeni meselesi ve soykırım belleğiyle ne ilgisi olabilir? Bu hikâyedeki bir ayrıntı kulağımıza kar suyu kaçırmıştı. İbrahim Kaypakkaya'nın TKP/ML ve TİKKO'yu kurmak için seçtiği tarih. 24 Nisan 1972. Ermeni Soykırımı'nın yıldönümü. Bu illegal siyasi çevrelerde her şey sembol. Böyle bir tarih tesadüfen seçilmiş olamazdı. Sonradan, birkaç yoldaşı ve bazı devrimci örgüt liderleri bize Kaypakkaya'nın Ermeni dönmesi bir aileden geldiğini söylediğinde artık kuşkuya yer kalmayacaktı. "Tabii ki, bu ikisi tamamen bağlantılı," diye belirtiyor Ermeni bir büyükannenin torunu olan, Dersimli eski militan Kemal. Ve uzun bir liste oluşturan TİKKO'lu eski Ermenilerin isimlerini saymaya başlıyor. Bu büyük bir sırdı, zira o dönemde devrimci sol çevrelerde dahi Ermeni kökenli olduğunu itiraf etmek mümkün değildi. Bu yönde bir iddiada bulunmak düşünülemezdi. "Sosyalist sol hareketler Ermenilere karşı her zaman bir konsensüse vardılar," diyor Kemal. Eski bir TKP'li olan Ayşe Günaysu ise, "Bu ülke bir Ermeni'ye Ermeni olma hakkını asla tanımadı. Troçkist örgütlerde ya da Türkiye Komünist Partisi'nde de durum aynıydı. O dönemde eğer sosyalistseniz enternasyonalist olmak, dolayısıyla etnik ya da ulusal kimliğinizi yok etmek zorundaydınız," diye açıklıyor. "Solculuk etnik bir aidiyete sahip olmakla bağdaşmazdı." Tek yol devrimdi.

İbrahim Kaypakkaya'nın Ermeni Soykırımı konusundaki görüşleri daha o zaman diğer devrimci sol gruplarınkinden tamamen ayrılıyordu. "1915 Ermeni Soykırımı'nı tanıyan ve

faşist bir rejim olarak görülen Kemalizm’le yollarını tamamen ayıran tek örgüt oydu. Türkiye hakkında doğru soruları ilk Kaypakkaya sordu,” diyor eski bir TIKKO sorumlusu olan Cafer. Sonradan, siyasi mülteci olarak Avrupa’ya kaçmış. Onunla Tunceli’deki bir kahvede buluşuyoruz. “Ermeniyseniz, işkencelerden ve katliamlardan geçirilmiş bir halkın parçasıysanız ve devrimci hareket içinde büyümüşseniz, Kemalizm’den esinlenen insanları desteklemezsiniz,” diye vurguluyor. “Ermeniler harekete kitlesel olarak katıldılar, çünkü Kemalist ideolojiye en uzak örgüt buydu.”

Sonradan Maoist Komünist Parti MKP’ye geçecek ve 1991’e dek hapis yatacak olan Garbis Altınoğlu (Altınyan) da, işte böyle TKP/ML’nin kurucuları arasında yer aldı. Cafer’in “gençliğinde çok radikal” olduğunu söylediği, sonradan Avustralya’ya iltica eden Kars kökenli şair ve ressam Muzaffer Oruçoğlu da öyle. “Bugün pek kimse kalmadı, ama o dönemde TIKKO hareketi büyük ölçüde Ermenilerden oluşuyordu.” Örgütle bütünleşmek ve Ermeniliklerini gizlemek için pek çoğu isimlerini Türkçeleştirmeyi seçti. Böylece Armenak Bakırcıyan Orhan Bakır oldu. Sasonlu bir ailenin oğlu olan Armenak, Diyarbakır Suriçi’ndeki Gâvur Mahallesi’nde bazalt taşından yapılmış eski bir evde doğmuştu. Anne babası onu Ermeni savaşı Armenak Gazaryan’ın anısına bu adla vafiz ettirmişti. “Hrayt Tjoğk” takma adlı Armenak Gazaryan, Van Gölü’nün güneyindeki dağlarda devrimci bir üs olan Sason’da 1904’te çıkan ikinci ayaklanmanın kahramanıydı. Bu kahraman direnişçilerin izinden yürüyen Bakırcıyan, iki kuşak sonra TKP/ML’nin liderlerinden biri oldu. Partide, Ermeni Soykırımı’nın yıldönümü olan 24 Nisan’da geleneksel olarak bir yazı okunurdu. “O bunu yazmayı hep reddederdi, nesnel olamayacağını söylerdi,” diyor Cafer gülümseyerek. “Siyasi büro üyesi ve hareketin askerî kanadının başıydı. Gerillala-

rın komutanıydı,” diye ekliyor. “Yakalandı ve sadece komünist olduğu için değil, Ermeni olduğu için de yargılandı. Davası İzmir’de görüldü, Ermeni olmaktan dolayı suçsuzluğunu ispatlaması istendi. Savunmasında bundan onur duyduğunu belirtti.” Hapse atılan ve ölüme mahkûm edilen “Orhan” gene de kaçmayı başardı. “Operasyonu düzenleyen partiydi,” diye anlatıyor Cafer. Sakal bırakan ve ayağı topallayan Bakırcıyan, gerillayla birlikte savaşmak için Dersim bölgesine döndü. “Teyze kızıma âşıktı, ama o dönemde TIKKO’da evlenmek yasaktı,” diyor eski bir siyasi tutuklu olan Cemal. “Armenak iyi bir insandı. Karizmatik biriydi. Uğrayıp da arkasında heyecanlı bir anı bırakmadığı tek bir kahve yoktur. Pek çok genç harekete onun peşinden katıldı.”

Bakırcıyan 13 Mayıs 1980’de, Elazığ ilinin Karakoçan kasabasında idi. Amacı, namılı bir işkenceci olan yerel polis komiserini öldürmekti. Ama onun yerine sokak ortasında kendisi vuruldu. Güvenlik güçleri tarafından alınıp götürülen cesedi büyük bir gizlilik içinde Peri Suyu’nun doğu yakasındaki büyük bir çukurun dibine atıldı. Türk ordusu mezarının bir ziyaret yeri haline gelmesinin önüne geçmek istiyordu. Sonuçta, konu hakkında türlü çeşitli söylentiler dolışmaya başladı. Komşu köyün kahvesinde, yaşlı bir köylü şöyle diyor: “Ertesi yıl, cesedi askerler tarafından suya atıldı. Komutan ‘O Ermeni, bir gâvur, ona neden mezar yapacağız?’ dedi.” Bir başka versiyona göre, “Orhan Bakır” Faraç köyüne gömülmeyi vasiyet etmişti. Silah arkadaşları naaşını kaçırpıp oraya götürdüler. Cenazesi, Ermeni dönmesi olduğu söylenen TIKKO’ya yakın bir imam tarafından toprağa verildi. Cafer bu hikâyeye gülümsüyor. “Güzel bir senaryo. Gerçekten de, Faraç köyünden bahsetmişti. Naaşını kaçırmak için iki ya da üç girişim oldu. Ama muhtemelen hâlâ orada, suyun kenarında bir yerde yatıyor.”

Bu görüşmeden birkaç ay sonra, Armenak'ın İstanbul'da yaşayan ablası Suzi, kardeşinin Faraç'a gömülmeyi vasiyet ettiğini doğruluyor. "Orası, kaçtıktan sonra saklandığı köydü. 1915 soykırımında çok kanlı katliamların olduğu eski bir Ermeni köyü." Ama ona göre, devrimci kardeşini oraya gömmek için yapılan girişimler başarısız oldu. "Ölümünden hemen sonra bir cenaze töreni düzenledik. Annemiz bunun için İsveç'ten özel olarak gelmişti. Armenak için küçük bir mezar yapmıştık. Ama devlet mezarı yıktı. Muhtemelen de cesedi yok etti," diyor iç geçirerek. "Ona bir mezar vermek için üç-dört girişim oldu. Aile, dostlar, parti... Herkes denedi." Bakırcıyan'ın ölüm yıldönümü olan 13 Mayıs 2012'de, TIKKO militanı bir grup genç tarafından gece gizlice bir cenaze töreni daha düzenlendi. Dağda inşa edilen, mermerden basit bir dik-dörtgen şeklindeki mezarın üzerinde savaşçının adı yazılıydı: "Armenak Bakırcıyan-Orhan Bakır". Bu sembolik bir törendi, zira mezarda yatan bir naaş yoktu. TIKKO liderinin naşı 30 yılı aşkın bir süre sonra hâlâ siyasi bir mücadele konusu. Suzi, "Buna izin vermeyecekler," diye endişeleniyor.

Ama Ankara istese de istemese de, askerlerin 1980'de Bakırcıyan'ın cesedinden kurtuldukları yer, bir Dersim efsanesi haline gelmiş olan bu Ermeni TIKKO savaşçısının anısını taşımaya devam ediyor. Tunceli'ye bir saat mesafede, dağa tırmandıktan sonra dosdoğru vadiye inen bir yolun sonunda, Peri'nin kulakları sağır eden bir uğultuyla yuvarlanan öfkeli sularıyla burun buruna geliyoruz. Peri Suyu Tunceli ile doğudaki Elazığ arasında il sınırını oluşturuyor. Salıntılı bir köprü iki yakayı birbirine bağlıyor. Demir korkulukların üzerinde kan kırmızısı harflerle bir slogan yazılmış: "TIKKO savaşçıları ölümsüzdür".

Bakırcıyan'ın ablası İstanbul'da, tarihî Hristiyan mahallesi Kurtuluş'un aşağısındaki iki odalı mütevazı evinin sa-

lonuna Armenak'ın siyah-beyaz eski bir fotoğrafını çerçeveletip asmış. Armenak, yani "Küçük Ermeni". Meleksi bir yüz, kehribar karası saçlar, liseli delikanlı perçemi. Ölümünden sonra, ondan ablasına kalan tek hatıra bu. Armenak, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Üsküdar Ermeni Lisesi Surp Haç Tıbrevank'ta okumuştur. Büfenin üzerinde o zamanki arkadaşlarıyla çekilmiş birkaç fotoğrafı duruyor. Yaşlı kadın, "Sık sık eve gelirlerdi, hepsi kardeşimdi," diye sevgiyle anımsıyor onları. Fotoğraflarda Manuel Demir, Hayrabet Hançer, Nubar Yalım görülüyor. Bir de daha büyük bir fotoğrafı olan, Hrant Dink diye biri. "Ah... Hrant" diye iç geçiriyor Suzi. "En zeki ve nazik olanları oydu." Hepsi 1970'li yıllarda Tıbrevank okulunda okudu. Sonra da Armenak Bakırcıyan gibi hepsi TIKKO'ya katıldı. Türk devleti onlara bunun bedelini ödedi. Sivas yakınlarındaki bir Ermeni köyü olan Gemerek kökenli Hayrabet Hançer, 1980'de Kayseri'de aşırı sağcı militanlarca öldürüldü. "Reşo" olarak anılan Mardin doğumlu Nubar Yalımyan, 1982'de Amsterdam'da bir Türk ajanı tarafından ortadan kaldırıldı. Kayseri yakınlarındaki Bünyan köyünde doğan Manuel Demir ise, 1988'de düzenlenen bir polis operasyonunda İstanbul'daki evinde öldürüldü. Küçük Tıbrevank çetesi çokertilmişti.

Dink'in durumu biraz farklı. Okulda Armenak Bakırcıyan'la onu birbirinden ayırmak imkânsızdı. Onlar dünyanın en iyi arkadaşıydı. İki kafadar, ekibin üçüncü elemanını Stepan'la birlikte TIKKO'ya girmek için nüfus cüzdanlarını değiştirmeye karar verdi. Armenak Orhan oldu, Stepan Murat, Hrant da Fırat. "Hrant daha çok sempaticandı," diye anlatıyor, Aras Yayınevi'nin renkli kişilikli yöneticisi Yetvart Tomasyan. "O zamanlar kanı kaynıyordu, kolayca kavga girerdi. Ama harekettten hızla uzaklaştı, çünkü Rakel'le evlendi. Beraberce Aras Yayınevi'ni kurduk. Ondan sonra, Hrant adeta bir aziz oldu. Böylece militan geçmişini unutul-

du.” Eski TIKKO ileri geleni Cafer de Tomasyan’ı onaylıyor: “Hrant harekette uzun süre kalmadı. Sadece bir sempatizandı.” Ama Türk devleti unutmadı. Pek çok kişi, Hrant Dink’in gençliğindeki siyasi angajmanının 30 yıldan uzun bir süre sonra, 19 Ocak 2007’de öldürölme nedenlerinden biri olduğu görüşünde. Dink, gazetesi Agos’un önünde, aşırı milliyetçi bir militan olarak gösterilen Ogün Samast adlı bir genç tarafından üç kurşunla vuruldu. Avukatı Fethiye Çetin’e göre, yukarılarda tezgâhlanan siyasi bir cinayete kurban gitti.

Tıbrevank okulu, 1970’li yılların o özel bağlamında, aşırı sol ile aşırı sağ arasında çatışmalarla geçen 1971 ve 1980 darbeleri arasındaki siyasi çalkantı döneminde TIKKO militanlarının yuvası mıydı? Bugün Kaliforniya’da yaşayan, okulun eski bir yatılı öğrencisi, “Bunu inkâr edemeyiz,” diyor gülümseyerek. Suzi Bakırcıyan da o dönemde Tıbrevank’ta TIKKO’ya gerilla kaydeden bir hücre olduğunu doğruluyor. Kendisi de bu okuldan mezun olan Yetvart Tomasyan açıklamayı tamamlıyor: “Bütün bu gençler Anadolu Ermeni’siydi. Sivas’tan, Kayseri’den, Diyarbakır’dan ya da Hrant Dink gibi Malatya’dan gelmişlerdi... Tıbrevank’a, dillerini unutmamaları için ülkenin iç kesimlerinden genç Ermeniler getiriliyordu. Ama onların kültürü İstanbul Ermenilerinininkinden çok farklıydı. Büyük şehirde daha özgürdüler, ama kendi aralarında yaşarlardı. Hepsi yatılıydı. Hafta sonları evlerine gitmezlerdi, tatillerde de nadiren giderlerdi. Yoksuldular ve köylü alışkanlıklarını korumuşlardı.” Sözlerini örneklemek için, onu kahkahalara boğan bir hikâyeye anlatıyor: “Bir gün Armanek Bakırcıyan elinde bir hediyeyle beni görmeye geldi. ‘Al Tomo Abi, bu senin için,’ dedi. Hediyesi bir tavşandı. Bir arkadaşından ta Diyarbakır’dan bir tavşan getirmesini istemişti. O zamanlar Diyarbakır’dan İstanbul’a otobüsle yolculuk birkaç gün sürüyordu.”

1980 darbesi bu Ermeni hücresinin başını ezdi ve Tıbre-vank mezunlarının hayatta kalanları Avrupa ya da ABD'ye göç etti. Ama Avrupa Birliği'nin terör örgütleri listesinde yer alan TIKKO hareketi yıllara, Berlin Duvarı'nın yıkılmasına ve küreselleşmeye meydan okudu... Türk devletinin örgü-te karşı yürüttüğü amansız savaş da öyle. Dersim köylerin-de çatışmalar hâlâ sürüyor. Mazgirt tepelerindeki Alanya-zı'da, Boztaş ailesinin evi mermi darbelerinden kalbura dön-müş. Silah sesleri yaşlı anne babanın kulaklarından hâlâ git-miyor. İmam adındaki oğulları –bu ismin onlara biraz ol-sun huzur getireceğine inanmışlardı– 8 Mart 2004'te kapı-larının eşiğinde sahipsiz bir köpek gibi vurulmuş. Gün ba-tımında, üzerlerinde siyah üniformalar olan, silahlı ve kar maskeli komandolar çıkagelmiş. “Sobayı yakmak için dışa-rıdan odun getiriyordum,” diye anlatıyor, yüzü güneşten kı-rış kırış olmuş yaşlı kadın. “Kapıyı vurdular ve oğlumu gö-türmek istediler. Oğlum gitmek istemedi, onları tanımadı-ğını söylüyordu. Ateş etmeye başladılar. İmam'ın vücuduna altı kurşun girdi.” Diğer mermiler müstemilatın çatısındaki sacı delmiş, evin taş duvarına çarpıp sekmiş. Polis, mak-tulün cep telefonuna el koymuş. Anne, yetkililerin bu infaz-la hiçbir ilgilerinin olmadığını söyleyip suçu PKK'nin üzeri-ne attıklarını anlatıyor. Gözleri kızaran yaşlı baba Hıdır ek-liyor: “Cenaze günü çok kalabalıktı. Ama askerler de çoktu. Komutan bizi tehdit etti. ‘Size bir şans tanıdım, şimdi çekip gidin,’ dedi.” Şikâyetçi olan aile o günden beri ölüm tehdit-leri alıyor ve yıldırılmaya çalışılıyor. Anne babası, köyün çı-kışındaki mezarlıkta toprağa verdikleri İmam Boztaş'ın me-zar taşına Nâzım Hikmet'in bir şiiri ile “şehit” oğullarının anısına bir yazı yazdırmışlar; bir süre sonra taş parçalanmış. İmam'ın dul eşi mutfağa gidip bir dosya getiriyor. “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurdum, adaletin gerçekleş-mesini bekliyorum,” diyor dosyayı göstererek. İmam Boztaş

TIKKO militanıydı, 1980'lerde Malatya'da uzun yıllar hapis yatmıştı. Öldürüldüğünde 49 yaşındaydı ve aktif gerilla mücadelesinden çekilmişti. Ama Boztaşlar neredeyse köyün tamamı gibi, aynı zamanda gizli bir Ermeni ailesi. Evlerinin hemen önünde, üzerinde sadece çimenlerin bittiği, boş bırakılmış dümdüz bir arsa uzanıyor. Bir köşede, vaftiz kurnası olabilecek büyük bir tekne göze çarpıyor. 1915'ten önce kilise burada bulunuyordu; evlerin yapımında kullanılmak üzere devşirilen kusursuz bir şekilde yontulmuş taşların sayısına bakılacak olursa, oldukça büyük bir yapıymış.

TIKKO'nun pek çok kökten beslendiği aşikâr". Tüm gizli devrimci hareketler gibi zamanla bu hareket de sekterleşip kör şiddete yöneldi, mafyatik ve kriminal işlere bulaştı. Ama İbrahim Kaypakkaya'nın mirası, sonuna kadar anti-faşist ve anti-Kemalist bir işçi, köylü ve Anadolu hareketi olmaya devam etti. Hareketin en mahrem yönlerinden biri de, inkâr edilmesi imkânsız Ermeni bileşeni. TIKKO 24 Nisan tarihini anmaya devam ediyor. Bir grup partizan her 19 Ocak'ta, İstanbul'da Hrant Dink'in ölümünü anmak için yapılan yürüyüşe katılıyor. TIKKO, Dersim gibi dağlık ve kırsal bölgelerde faaliyetini sürdürüyor. Ermeni fedailerin, Sason ayaklanmasının ya da Nemesis Operasyonu'nun ruhu bu gerilla hareketinde kısmen yaşıyor. 1921'de Berlin'de Talât Paşa'yı öldürerek Ermenilerin intikamını alan genç Ermeni Soğomon Tehliryan'ın torunu da bu harekete katıldı. 1980'lerde, ASALA'nın Avrupa'da düzenlediği eylemlerde eski TIKKO'cular da yer almıştı. "Ermeni tohumu" genç Cem, Dersim dağındaki bu isyancılar silsilesinin son temsilcisi.

**ERMENİ HRANT DİNK
VE TÜRK VÂRİSLERİ**

“Düşüncelerini kabul edemediğimiz bir insanı öldürdük.” Yazar Orhan Pamuk’un bu cümlesi, Hrant Dink’in mezar taşına yazılabilirdi. Nobel Ödüllü yazar, Dink’in ölümünden sonra ne kadar üzgün olduğunu anlatmak istemedi, bu gülünç kaçacağından bir cinayeti niteleyen doğru sözleri etmekle yetindi. Ermeni asıllı gazetecinin tabutunun arkasından yürüyen on binlerce kişi bu cinayetin anlamını gayet iyi kavramıştı. 23 Ocak 2007 günü, Agos gazetesinin önünden yürüyüşe geçen devasa bir kalabalık İstanbul’u baştan sona kat ederek, Bizans surlarının yakınındaki Balıklı Ermeni Mezarlığı’na kadar ona eşlik etti. İstanbulluların hatırladığı kadarıyla, sokakta böyle bir isyan görülüş şey değildi. Pankartlarda “Hepimiz Hrant’ız!”, “Hepimiz Ermeni’yiz!” yazıları okunuyordu. Birine Ermeni demenin en ağır hakaret olduğu ülkede, Türklerin bu sloganı sahipleneceği hayal dahi edilemezdi. Bu, kardeşçe bir çığlıktan çok daha fazlasıydı. O gün, Türkler bir Ermeni’yi öldürmekle Türklerin de öldürüldüğünü söylediler. O gün, Hrant Dink’in düşünceleri nihayet üstün geldi ve milliyet-

çi ideolojinin yandaşları ortalıkta görünmeye cesaret edemedi.

Hrant Dink 19 Ocak 2007 günü öğleden sonra saat 3'te Agos'un Osmanbey'deki binasının önünde yere yığıldı. Kimliği belirsiz bir kişi tarafından başına sıkılan üç kurşunla öldürülmüştü. Haber hızla yayıldı. Duyduklarına inanamayan, ama şimdiden gözyaşlarına boğulan dostları ve adsız kalabalıklar olay yerine koştular. Kaldırımında, sadece bir çift siyah ayakkabının tabanlarını açıkta bırakan beyaz bir örtünün altında, Türkiye'nin Ermeni ruhu kımıltısız yatıyordu. Ermeni-Türk yakınlaşması için mücadele eden bu militan, öldüğü günün sabahı yayımlanan, kötü bir kehanet olduğu doğrulanacak son köşe yazısında, son zamanlarda yığınla ölüm tehdidi aldığını yazıyordu. Bursa'dan postaya verilmiş kaygı verici bir mektubu savcılığa teslim etmiş, ama savcılık harekete geçmemişti. Ve Yargıtay başsavcısı "Türklüğe hakaret"ten hakkında verilen mahkûmiyet kararının iptali ve beraati için başvurduğu halde, Yargıtay kararı onamıştı. Dink çektiği azabı okurlarıyla paylaşıyordu, çünkü kendisinin de yazdığı gibi onun "tek silahı samimiyet"ti: "Ve refleks olarak da başlıyorum işkenceye. Bu işkencenin bir yanı merak, bir yanı tedirginlik. Bir yanı dikkat, bir yanı ürkeklik. Tıpkı bir güvercin gibiyim... Onun kadar sağıma soluma, önüme arkama göz takmış durumdayım." Korkuya rağmen, şunu açıklıyordu: "Kaynayan cehennemler'i bırakıp, 'Hazır cennetler'e kaçmak her şeyden önce benim yapıma uygun değildi. Biz yaşadığı cehennemi cennete çevirmeye talip insanlardandık." Ve bu barış militanı umudu elden bırakmıyordu: "Muhtemelen 2007 benim açımdan daha da zor bir yıl olacak. Yargılanmalar sürecektir, yeniler başlayacak. Kim bilir daha ne gibi haksızlıklarla karşı karşıya kalacağım? Ama tüm bunlar olurken şu gerçeği de tek güven-

cem sayacağım. Evet kendimi bir güvercinin ruh tedirginliği içinde görebilirim, ama biliyorum ki bu ülkede insanlar güvercinlere dokunmaz. Güvercinler kentin ta içlerinde, insan kalabalıklarında dahi yaşamlarını sürdürürler. Evet biraz ürkekçe ama bir o kadar da özgürce.”¹

Onunla ilk kez Ekim 2005'te, TCK'nın “Türklüğü aşağılama”yı cezalandıran meşum 301. Madde'si uyarınca Asliye Ceza Mahkemesi tarafından ertelemeli altı ay hapis cezasına çarptırılmasından sonra görüşmüştük. Bir yazısında geçen, Ermeni kanındaki “Türk zehri”nden bahsettiği tamamen bağlamından koparılan bir cümle, yargı mekanizmasını ona karşı harekete geçirmeye yetmişti. Hrant Dink 2004'te Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in bir Ermeni yetimi olduğunu açıkladığı “Sabiha-Hatun'un sırrı” başlıklı bir araştırmayı gazetesinde yayımladığı günden beri, aşırı milliyetçi çevrelerin hedefi haline gelmişti. Bize yaptığı açıklamada, “Mahkûm edilmem ‘Yazdıklarına dikkat et’, ‘Yaptıklarına dikkat et’ demek oluyor. Bu bir tehdit,” demişti. Hrant Dink bu altı aylık hapis cezasının, sırf Kemalist ideoloji içinde fossilleşmiş bir adaletin tecellisi olmadığını gayet iyi farkındaydı. Ölümünden sonra, dostlarından biri bize yaşlı gözlerle, İstanbul'da Şişli'deki mahkemede görülen davası sırasında, emekli bir general olan Veli Küçük'ün Hrant Dink'in ayaklarına bir çakmak fırlattığını anlatacaktı: “Bu bir ölüm hükmüydü.” Kürt ayaklanmasına karşı yürütülen “kirli savaş”ın aktörlerinden jandarma komando teşkilatı JITEM'in kurucusu Küçük, o zamandan beri askerî-milliyetçi Ergenekon şebekesinin yöneticilerinden biri olma suçlamasıyla demir parmaklıklar arkasında. Elbette, Hrant Dink bize onu ürküten bu çakmak hikâyesinden bahsetmemişi. Agos'un yayın yönetmeni gözleri parlayarak ve birkaç sıkılğan sözcükle bu “haksız” karar nedeniyle “canının çok sıkkın” olduğunu söy-

1 Agos, 19 Ocak 2007.

lemişti: “Demokratlar ile statüko yandaşları arasında bugünlerde çok sert bir mücadele var. Demokratik değişime direnenler, bunu yapabildikleri an kendilerini gösteriyorlar.” Telefon susmak bilmiyordu, Agos çalışanları ona bir şey sormak ya da onaylatmak için kapıyı aralıyordu.

Malatya kökenli bu Anadolu çocuğu, karizmasını besleyen olağanüstü duyarlılığı sayesinde, Türkiye Ermenilerinin savunusunu üstlenen küçük bir topluluğu peşinden sürüklemeyi başarmıştı. 1993’te, Yetvart Tomasyan’la birlikte, Ermeni edebiyatı ve Ermeni tarihi alanında yayın yapacak olan Aras Yayıncılık’ı kurmuştu. Yayınevi 20 yıldır Ermeni Soykırımı’yla ilgili başvuru kitaplarını Türkçe olarak yayımlıyor. Örneğin geçen sonbaharda yayımlanan, Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian’ın 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler’i bunlardan biri. Kitap, Türklere geçmişlerini tanıma olanağını sunan belgelere dayalı bir alışma. Hrant Dink Ermenilere karşı önyargıları kırma mücadelesini üç yıl sonra, 1996’da Agos’u (Ermenice’de çift sürerken sabanın açtığı ark yolu, evlek) kurarak sürdürdü. Türkçe ve Ermenice olarak yayımlanan bu küçük haftalık gazete, bir korku duvarının arkasına çekilmiş olan Ermenilerin sesini duyurmaya hizmet edecekti. Dink, ülkenin milliyetçi iblislerinin hakkından, ancak Avrupa Birliği’ne katılım müzakerelerinin ileri taşıdığı demokratikleşme süreciyle gelinebileceğini anlamıştı. Sürecin yumuşak bir şekilde, adım adım ilerlemesi gerektiğini de düşünüyordu. Öyle ki, 2006 yılında, Fransız milletvekillerinin Ermeni Soykırımı’nın inkârını suç sayan yasayı oylamasından sonra, yasanın kabul edilmesi halinde Fransa’ya gidip soykırım olmadığını söyleyeceğini açıklamıştı... “Atalarının affına sığınarak.” Her şey bu son cümlecikte saklıydı. Hrant Dink elbette ki 1915 katliamlarının niteliğini biliyordu, ama Türkiye’nin henüz gerçeği ka-

bul edecek olgunlukta olmadığını da hissediyordu. Bu teveccühü onu korumaya yetmedi.

Dink'in öldürülmesi Türkiye'de şok etkisi yaptı ve bir grup Türk entelektüel bayrağı devraldı. Bunların bazıları dost çevresindendi, bazıları ise Ermeni meselesini o zamana kadar oldukça uzaktan takip ediyordu. Ama Hrant Dink'in ölümünden sonra, cesaretine ve anısına sadık kalarak mücadelesini sürdürdüler. Katiller karşısında geri adım atmamak, milliyetçi nefrete teslim olmamak için... 2007'de siyasi tansiyon yükseldi, seçim kampanyasına darbe söylentileri karıştı. Yasta olunmasına karşın, Agos'un yayınına sürdürmeye öncelik verildi. Bakışlarından bezginlik akan, iri yapılı, sakallı bir adam olan Etyen Mahçupyan gazetesinin yönetimini devralacak ve bu görevi üç yıl boyunca cesaretle yürütecekti. İstanbullu burjuva bir Ermeni ailesinden gelen Mahçupyan, Hrant Dink'in yakın arkadaşıydı. "Günde dört-beş kez birbirimizi arardık," diye anlatıyor. Her hafta birlikte at yarışı oynarken dünya yıkılsa umurlarında olmazdı, yürekleri sadece üzerine oynadıkları atlar için titrerdi. Hrant Dink'in yerine Agos'un başına geçmek Mahçupyan için bir zorunluluktu, ama risksiz bir iş de değildi. Köşe yazıları yazdığı, İslâmcı muhafazakâr iktidara yakın *Zaman* gazetesi ona kurşun geçirmez bir araba ve bir koruma tahsis etti. Son yılların gözde mahallesi Cihangir'deki apartmanının kapısında, girişi kontrol etmekle görevli bir polis 24 saat nöbet tutuyordu. Memur, içinde oturduğu beyaz polyesterden nöbetçi kulübesine herkesin görebileceği şekilde bir Türk bayrağı asmıştı ve günlerini popüler ve milliyetçi gazeteleri okumakla geçiriyordu. Hrant Dink'e karşı düşmanca kampanyalar yürütmüş olan aynı gazeteleri.

Türklerin Osmanlı Ermenilerinin başına gelenleri ortaya koyma çabaları 19 Ocak 2007'de başlamadı. Daha 1995'te

Belge Yayınları'nın kurucusu ve yayın yönetmeni Ayşe Nur Zarakolu, Yves Ternon'un kitabı *Les Arméniens, histoire d'un génocide*'in çevirisi olan *Bir Soykırım Tarihi 20 Yıl Sonra Ermeni Tabusu Davası*'nı yayımladığı için iki buçuk yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. "Cesaret ana" lakabıyla anılan Zarakolu, kocası Ragıp'la birlikte Kürtler ve gayrimüslim azınlıklar için verilen her tür mücadelede yer aldı ve bu yüzden defalarca hapse girdi. 20. yüzyılın son on yılında, o sırada siyasi mülteci olarak Almanya'da yaşayan, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*'nun yazarı akademisyen Taner Akçam'ın makaleleri de, aynı şekilde Türkiye'deki meslektaşlarının vicdanlarını sarsmaya başladı.

2005 yılında, Halil Berktaş, Murat Belge, Selim Deringil ve Edhem Eldem'in de aralarında bulunduğu tarihçilerden oluşan bir komite, temkinli bir yaklaşımla "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" başlığı verilen bir konferans düzenleyerek resmî tarihe meydan okudu. Mayıs ayında düzenlenecek konferans, bunu bir "ihanet" olarak gören ve organizatörlerini –daha 20. yüzyıl başında Ermenileri hedef alan tehditkâr bir deyişle– "Türk milletini arkadan hançerlemek"le itham eden hükümet sözcüsü ve Adalet Bakanı Cemil Çiçek'in saldırısına hedef oldu ve eylül ayına ertelenmek zorunda kaldı. Ama konferans Boğaziçi Üniversitesi'nde başlamasına kısa bir süre kala mahkeme kararıyla yasaklandı ve alelacele özel Bilgi Üniversitesi'ne taşındı. Ve 24 Eylül günü, çevik kuvvet polisleri, ırkçı sloganlar atarak "Ya sev ya terk et!" diye haykıran, gelen katılımcıların üzerine domates ve yumurtalar fırlatan aşırı sağ ve aşırı sol yüzlerce milliyetçiye karşı bir kordon oluşturdu. Bu çok gergin siyasi atmosferde, yaklaşık 300 bilim insanı devletin Ermeni katliamlarına tarihsel yaklaşımını açık yüreklilikle sorguladı. *Radikal* gazetesi manşetinde şöyle yazıyordu: "Konferansta 'soykırım' bile denildi, dünya hâlâ dönüyor, Türkiye

hâlâ yerinde duruyor.” Bu, Türkiye için bir kırılma noktası oldu: Soykırım üzerindeki tabu nihayet yıkıldı.

Ama Hrant Dink’in öldürülmesi vicdanları derinden sars-tı. Türklerin –oyuncu Halil Ergün’ün sözcükleriyle iki düş-man halkı barıştırmak için ölen– “yetim bir halkın yetim ço-cuğu olan kardeş”lerine bir borçları vardı. Bu yüce gönüllü idealistin cenaze törenine katılan on binlerce kişi, halk ara-sında bir hakikat açlığı, demokratik bir atılım olduğunun kanıtıydı. Hrant Dink Türkiye’de öldürülen ilk aydın de ğil-di. Ama bu cinayetin bardağı taşırdığı kesindi. Yaşlı kalaba-lık, onun tarihin üzerindeki sürgüyü çekme çabasına yeni bir ivme kattı. 2010’da Agos’un yazı işleri müdürlüğünü dev-ralacak olan Rober Koptaş, Dink’in ölümünden iki yıl sonra, kendine “Belki de bir şehide ihtiyacımız vardı?” diye soru-yordu. 2008 yılında, dört entelektüel, Ali Bayramoğlu, Bas-kın Oran, Ahmet Insel ve Cengiz Aktar birinci tekil şahısta kaleme alınmış, “Özür diliyorum” başlıklı kısa bir metni in-ternette imzaya açtı: “1915’te Osmanlı Ermenileri’nin maruz kaldığı Büyük Felâket’e duyarsız kalınmasını, bunun inkâr edilmesini vicdanım kabul etmiyor. Bu adaletsizliği reddedi-yor, kendi payıma Ermeni kardeşlerimin duygu ve acılarını paylaşıyor, onlardan özür diliyorum.” İnternet sitesi anında çökertildi. Kampanyanın başlatıcıları tonla hakaret ve teh-dit mesajı aldı. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan da girişi-mi kınadı: “Ben o kampanyayı kabul etmiyorum, destekle-miyorum. Çünkü suç işlemedim ki özür dileyeyim. Suç iş-lersem özür dilerim. Böyle bir şey yok ortada.” Ama çok kı-sa bir süre içinde 30.000 Türk özür metnini imzaladı. Giri-şimin başarısı, 1915’in artık entelektüellerle sınırlı bir tartış-ma olmaktan çıkarak sivil toplumda yankı bulduğunu göste-riyordu. Sessizliğin sonu gelmişti. “Önemli olan Ermeni so-rununun Türk siyasetinde hararetli bir tartışma konusu ha-

line gelmiş olması,” diyor Ali Bayramoğlu. “Artık 1915’te bir şeyler olduğu biliniyor.” Hrant Dink’in yakını olan sosyologun artık iki koruması var ve oturduğu dairenin krokisi Ergenekon soruşturması kapsamında tutuklanan eski bir özel harekâtçının evinde bulundu. Ama onun mücadelesi Hrant Dink için, “ben kendi imkânlarımla mücadele etmeye ant içtim,” diyor. Bayramoğlu’na göre asıl önemli olan, “Agos ve Avrupa Birliği’ne katılım süreci sayesinde” sözün böyle özgürleşebilmiş olması. “Kendi tarihimize yüzleşmeye ihtiyacımız var. 1915’e dokunmak, Türk kimliği tabusuna dokunmak demek. Demokratikleşme ancak böyle ilerleyebilir. Bu konuda, önemli olan devletin pozisyonu değil toplumsal meşruiyet. Benim için en önemlisi, toplumun kendini olanlardan sorumlu hissetmesi.”

İmza kampanyası yurtdışında da yankı uyandırdı ve Türkiye dışındaki Ermenileri de etkiledi. Diaspora temsilcileri daha önce, Hrant Dink’in cenazesi vesilesiyle ata topraklarına ilk kez ayak basmışlardı. Ve şaşkınlıkla Türklerin müttetikleri olabileceklerini görmüşlerdi. Özür metninin internete konmasından bir ay sonra Ocak 2009’da, Fransa ve Kanada Ermeni cemaatlerinin yaklaşık 60 temsilcisi *Libération* gazetesinde “Türk vatandaşlarına teşekkür” başlıklı bir metin yayımladı. Bir yüzyıla yakın bir süre birbirlerini yok saydıktan sonra, Türkler ve Ermeniler düşmanlıklarını ve güvensizliklerini geride bırakıyor. Gazeteci Ariane Bonzon *Ermeni Tabusu Üzerine Diyalog*’da² özür kampanyasını başlatanlardan Ahmet Insel ile *Libération* gazetesinde Ermenilerin yanıtının yayımlanmasına öncülük eden isimlerden Michel Marian’ı buluşturuyor. Sciences Po’da felsefe hoca-sı olan Michel Marian yakınlaşma için çaba gösteren az sayıdaki diaspora Ermeni’sinden biri. 14 Ekim 2009’daki Türkiye-Ermenistan maçı sırasında da Bursa’da, stadyumun tri-

2 Ahmet Insel ve Michel Marian, İletişim Yayınları, 2010.

bünlerindeydi. Ankara ve Erivan bundan kısa bir süre önce Zürih'te, ilişkileri normalleştirmek için tarihsel bir anlaşma imzalamıştı ve o sırada gelecek çok şey vaat ediyordu. Galatasaray Üniversitesi İktisat Bölümü başkanı olan Ahmet İnsel ise Türkiye'de demokratik solun önde gelen isimlerinden biri. Dolayısıyla, kitapta kötü adam, yani Türk rolünü cesaretle üstleniyor. Ülkesinin suskun tarihine nasıl adım adım yaklaştığını ve bu tarihi ele geçirmek gerektiğini anlatıyor. Aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen, soykırımdan sağ kurtulmuş bir Erzurum Ermeni'sinin torunu ile Müslüman bir Balkan muhacirinin torununun oğlu, her biri kendi duyarlılığıyla, uzlaşıya varmak için izlenmesi gereken yolu gösteriyor.

Birkaç yıl içinde, hava en iç kaldırıcı kokulardan temizlendi. Orhan Pamuk İsviçre'de yayımlanan haftalık *Tages-Anzeiger*'e verdiği bir röportajda "Bu topraklarda 1 milyon Ermeni ve 30.000 Kürt öldürüldü" dediği için, 2005'te Şişli adliyesinde mahkeme önüne çıkarılmıştı. Ünlü romancı adalet sarayına dehşet içinde, ultra milliyetçilerin hakaret ve tükürük yağmuru altında girebilmişti. Artık, Ermenileri imha sürecinin başlangıç günü olarak kabul edilen her 24 Nisan'da İstanbul'da toplu anmalar düzenleniyor. Bunların ilki 2010'da gerçekleşti. O cumartesi günü Taksim Meydanı'nda yüzlerce kişi, üzerinde Ermenice, Türkçe ve İngilizce olarak "Bu acı bizim acımız, bu yas hepimizin" yazılı büyük bir siyah pankartın etrafında toplandı. Kırmızı karanfiller ve mumlar insanları saygı duruşuna davet ediyordu. Irkçılık karşıtı Dur-De örgütünün öncülüğünde gerçekleşen toplantıda hiçbir hükümet temsilcisi hazır bulunmadı, ama güvenlik birkaç düzine kindar Bozkurt'u uzakta tutan polis tarafından sağlandı. 2011 ve 2012'de tekrarlanan girişimin destekçilerinden Cengiz Aktar, "Cinler şişeden çıktı, Türkiye'de eylem vakti geldi," diyor hoşnutlukla. "Soykı-

rım” sözcüğünü kullanmama tercihiyle. “Olan elbette ki bir soykırım, ama soykırım sözcüğü asla benimsenmeyecektir. İnkârcılıkla baş edebilmenin tek yolu bir bellek politikası geliştirmek için faaliyetlerde bulunmak, halk arasında pedagojik bir çalışma yürütmek,” diye devam ediyor Aktar. Soykırımın tanınmasını ön koşul olarak dayatmak gerçekçi değil. Bu, tartışmaya set çekiyor, dolayısıyla “soykırım” yerine çok daha az yıkıcı olan “büyük felaket” tabiri tercih ediliyor. Barack Obama da her yıl yaptığı 24 Nisan konuşmasında bu sözcükleri kullanıyor ve bu şekilde Ankara’yla diplomatik bir çatışmadan kaçınıyor. Bu yaklaşımı savunanlar tutumlarını haklı göstermek için, “büyük felaket”in, hayatta kalanların katliamları anlatmak için ilk başta kullandıkları *Medz Yeğern* sözcüklerinin çevirisi olduğunu belirtiyor. Ama *Medz Yeğern*’i “büyük katliam” olarak çevirmek de mümkün!

“Büyük felaket” nitelemesi her tür katliam niyetini ve sorumluluğunu ortadan kaldırıyor. Türkler bu terimin kullanılmasına bu nedenle alınmıyor. Bu deyiş sadece Ermeniler tarafından değil, bir kısım Türk entelektüelleri tarafından da eleştiriliyor. 24 Nisan 2010’da, Asya’ya giden trenlerin kalktığı Haydarpaşa Garı’nda başka bir anma töreni yapılıyordu. Basamakların üzerinde, göstericiler Ermeni sürgünlerin portrelerini taşıyordu. 24-25 Nisan 1915 gecesi tutuklanan mebus, hekim, avukat, şair, gazeteci, yaklaşık 250 İstanbullu Ermeni ileri geleninden oluşan kafieler, Anadolu’daki iki toplama kampına bu gardan gönderildi. Ermeni elitine yönelik bu operasyon simgesel olarak soykırımın başlangıcını oluşturuyor.

Bu anmaya öncülük eden İnsan Hakları Derneği (İHD) İstanbul Şubesi’nden aktivist Ayşe Günaysu, “Onları hatırlamak, Türklere bu insanların kim olduğunu anlatmak istiyoy-

ruz” diyor. Günaysu yıllardır başka davaların yanı sıra Ermeni Soykırımı’nın kayıtsız şartsız tanınması için mücadele eden bir militan. “Tanıma bir ilk adım, o olmadan hiçbir şey olmaz. Burada, hesapsız kitapsız, ahlâkî, etik bir duruş söz konusu. Alçakgönüllülükle pişmanlığımızı dile getirmeliyiz, çünkü bu soykırımı bizim atalarımız gerçekleştirdi,” diye özetliyor görüşlerini. Dreyfus olayı ve Türk tarihi konusunda uzman olan, Paris’teki Sosyal Bilimler Yüksek Okulu’ndan (EHESS) tarihçi Vincent Duclert, “Farklı ilkeleri öne çıkaran iki ayrı entelektüel grubu var,” diyor. 2009’da Adana katliamlarının yüzüncü yılı nedeniyle Sabancı Üniversitesi’nde düzenlenen konferansa katılan Duclert’e göre, “Diktatörlüğe karşı mücadele geleneği olan İHD, tarihi sorunların üzerine gitmek için sivil kampanyalar düzenliyor. Türkiye’nin olgunlaşmasını engellemiş olan temkinliliğe son verme yönünde bir irade var. Öte yandan, özür kampanyasıyla birlikte, karşımıza Cumhuriyetçi entelektüeller çıkıyor ve bazılarına göre, bunlar içinde yüzdükleri tarihten kopmakta zorlanıyor. Türk toplumunun kutsal bildiği yaygın kabulleri aşağılamama kaygısıyla, bir uzlaşma arayışı içindeler. Ama pek de riskli olmayan ve Avrupalıların hoşuna giden bir dava gütmekle eleştiriliyorlar.”

İzlenecek strateji konusundaki bu karşıtlığa rağmen, 1915 katliamlarının anısı kamusal alanda kendine bir yer açtı. Hrant Dink “korkunun yerine isteği koymak” istiyordu. Dileği tutmak üzere. 19 Ocak 2007 vicdanları harekete geçirdi. O günden beri, resmî tarih anlatısına meydan okuyan girişimler pıtrak gibi çoğalıyor. Türkler ile Ermeniler arasında köprüler kuruluyor. 2008’de oluşturulan Ermenistan-Türkiye sinema platformu iki ülke sinemacıları arasında işbirliğine destek sağlıyor. Profesör Leyla Neyzi ve Profesör Hranush Kharatyan-Araqelyan’ın rehberliğinde, Ermeni ve

Türk öğrenciler 1915'in sözlü anlatılarını derlediler. Bellek ve dolambaçları konulu bu çalışma, her sayfası 1915 hayatının musallat olduğu Türk toplumunun farklı bir resmi veren *Birbirimizle Konuşmak (Keşke Gitmeselerdi/Kimi Affetmek? Neyi Affetmek?)*³ başlıklı bir kitap doğurdu. Antropolog Neyzi, “Tanıklar artık hayatta olmasa bile, özel alanda, olanlar sağır sultanın bile duyduğu bir sır,” diyor. Kompleksiz ve hak taleplerinde ısrarcı olan Türkiyeli genç kuşak Ermeniler Agos’un açtığı evleği büyütüyorlar. Örneğin, gazetecilik mesleğinde Hrant Dink’in yanında pişen Aris Nalcı, Van ve yöresindeki bir zamanların çok kültürlü yaşamına görünürlük kazandırmak amacıyla Kürtçe-Türkçe-Ermenice-İngilizce bir gazete olan *Van Times*’ı çıkarıyor. Soykırımın izlerini fotoğraf filmine kaydetmek için 20 yıldır Anadolu ve Ortadoğu’yu dolaşan Fransız fotoğrafçı Antoine Agoudjian’ın çalışmaları Nisan 2011’de İstanbul’da sergilendi. Soykırımdan sağ kurtulanların torunu olan Agoudjian’a göre, fotoğraflarını Türkiye’de sergileyebilmesi önemli bir aşama oluşturuyor. “Pek çok kişi bu fikri çılgınca, hatta şuursuzca buluyordu. Ama bugün, bu hikâyenin sadece Ermenilerin meselesi olmadığını kavıyorum. Bu, hakikate susamış olan herkesin meselesi,” diyen sanatçı, diasporadan başka isimlerin de Türk sivil toplumunun başlattığı bellek çalışmasına katkıda bulunacağını umut ediyor.

2006’daki *Merhabarev* sergisinden beri ne büyük adımlar atıldı! Başlığı Türkçe “Merhaba” ve aynı anlama gelen Ermenice “Barev” sözcüklerinden üretilen sergi, iki ülke arasına fotoğraflardan oluşan bir köprü kuruyordu. Beş Ermeni fotoğrafçısı kameralarıyla İstanbul’u keşfe çıkmıştı. Beş Türk fotoğrafçısı da Erivan sokaklarını arşınlamıştı. İstanbul’daki bir galeride sergilenen fotoğraflar, kapalı bir sınının üzerin-

3 Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan-Araqelyan, Institut fur internationale Zusammenarbeit des deutschen Volkshochschul-Verbandes, 2010.

den uzatılan bir el, bir buluşma habercisiydi. Bugün çekingen bir proje gibi görünse de o tarihte çok cesur bir girişimdi. Ve barış içinde bir gelecek vaadinin mırıltılarının yükseldiği serginin açılış günü elbette ki Hrant Dink de oradaydı. 19 Ocak 2007'ye altı hafta vardı.

“Hrant Dink’in ölümünden beri tarih hızlandı,” diye özetliyor Ahmet Insel. Özellikle biri, buna herkesten çok katkıda bulunuyor: Osman Kavala. Ayşe Günaysu onun için, “Yirmi yıldır sessiz ama çok önemli bir rol oynuyor. İnanclarından asla vazgeçmedi,” diyor. Kùltürler arası diyaloga kol kanat geren bu hami, sanatçılara ve entelektüellere mütevazı ama bir o kadar da belirleyici bir destek sağlıyor. Her zaman son derece nazik ve çekingen görünüşlü bir insan olan Kavala, sarsılmaz bir kararlılığa sahip. Ülkenin en büyük patronlarının örgütü TÜSİAD’ın yönetim kurulu üyesi olan, 1957 Paris doğumlu iş adamı “kızıl milyarder” lâkabıyla anılıyor. Milyarder, çünkü 25 yaşında armatör bir babanın mirasına kondu ve büyüyen aile işlerinin başına geçti. Kızıl, çünkü çoğu zaman radikal siyasi angajmanı 35 yıldır bir nebze olsun zayıflamadı. Kavala 1970’li yılların sonunda Manchester’da öğrenciyken IRA (Irish Republican Army, İrlanda Cumhuriyet Ordusu) militanlarıyla dost oldu ve üniversitelerde Margaret Thatcher’in ultra liberal politikasına başkaldıranların arasında yer aldı. Türkiye’de daha 1980 askerî darbesinden önce, solcu entelektüellerin kutsal kitabı “sosyalist kùltür dergisi” *Birikim* gibi yayınların başlıca mali destekçilerinden biri oldu. Bugün, en tabu tarihî konular hakkındaki konferanslar ve entelektüel buluşmaları, İstanbul’un merkezinde şahane bir binada faaliyet gösteren, sahibi olduğu Cezayir restoranın salonlarında, onun himayesi altında gerçekleşiyor. Kızıl milyarder sık sık herkesten bir adım önde gidiyor. 1991’de kurduğu Anadolu Kùltür kùltüre erişimi demokratikleştirmeyi amaçlayan ve burada da pek

çok tarihî konunun üzerindeki sürgüyü çekmeye çalışan bir kuruluş. Kavala Anadolu'da, Kars ve Diyarbakır'da da kültürel merkezler açılmasına öncülük etmiş. Aileye ait eski bir tütün deposunda faaliyet gösteren İstanbul'daki merkezi Depo, zaman zaman toplantı salonu olarak da kullanılıyor. 2007'de Baskın Oran'ın seçim kampanyasına Osman Kavala sponsorluk etmişti. Erozyonla mücadele eden TEMA vakfının üyelerinden, liberal bir düşünce kuruluşu olan TESEV'in, Kürt meselesi konusunda bir araştırma merkezinin kurucularından... Kavala her tür mücadelenin içinde. Ayrıca sokak köpeklerini toplatıyor, Türk-Yunan diyalogunu geliştirmeyi amaçlayan bir festivalin sponsorluğunu yapıyor ve eşcinsel örgütlerine destek sağlıyor.

Hasan Cemal'in önünde ikili bir zorluk vardı. Ulusal tarihle yüzleşmek ve aile tarihini kutsiyetinden arındırmak. 2012 sonunda 1915, *Ermeni Soykırımı* başlıklı şok bir kitap yayımlayan Hasan Cemal, bu tarihî olayı lafı dolandırmadan ve tırnak işaretleri kullanmadan ele alıyor. Kitap çıkar çıkmaz kitapevlerinin vitrinlerinde yerini aldı ve entelektüel çevrelerde tartışmalara konu oldu. Bu dikkat çekici bir hadiseydi, çünkü Hasan Cemal her şeyden önce Türkiye'nin en göz önünde gazetecilerinden biri. 67 yaşındaki gazeteci, güzel bir kariyerin günbatımında *Milliyet* gazetesinin etkili bir köşe yazarıydı ve Ankara'daki iktidar çevreleriyle iyi ilişkileri vardı. Hasan Cemal dürüstlüğüyle tanınan bir isim. Girişimi, 1915 soykırımının bellek patikalarında kaybedeceği çok şey olduğu için de dikkat çekiciydi. İstanbul'un Anadolu yakasında, Boğaz manzaralı lüks bir villada konforlu bir yaşam süren ve evcimen bir erkek olan Hasan Cemal, kendisini bu kavganın uzağında tutabilirdi. Ama o kendisine rağmen bu hikâyenin aktörlerinden biri ve girişimini bu kadar onurlu kılan da bu. Evinin üst katındaki küçük çalışma oda-

sının duvarlarına, Midilli Adasında doğmuş bir Osmanlı ileri geleni olan dedesinin birkaç fotoğrafını asmış. Şahsen hiç tanımadığı bu atası, Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluğun başında bulunan Jön Türk triumvirasının üç paşasından biri olan Cemal Paşa'dan başkası değil. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu üst düzey yetkilisi, bu sıfatla, 1915 soykırımının sorumlularından biri olarak kabul ediliyor. 1919'da İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından gıyabında idam cezasına çarptırılan, önce Almanya'ya, sonra İsviçre'ye iltica eden Cemal Paşa, 1922'de Tiflis'te bir Ermeni adalet komandosu tarafından öldürüldü.

Hasan Cemal uzun süre bütün bunlardan bihaber yaşamış. 2011'de yaptığımız görüşmede, "Çocukluğumda bana fazla bir bilgi verilmedi. Dedemin neden öldürüldüğünü tam olarak bilmiyordum," diye anlatıyor. "Okulda, sonra üniversitede sadece resmî tarih öğreniliyordu: Kabaca özetlersek, Türkiye savaştaydı ve Ermeniler düşmanla işbirliği içindeydi. Dolayısıyla, Suriye'ye tehcir edilmeleri gerekiyordu. Ve bu tehcirler sırasında korkunç şeyler oldu. Hepsi bu. Kadınların ve çocukların ya da sadece Doğu değil Batı Anadolu Ermenilerinin de sürüldüğüne dair hiçbir şey söylenmiyordu. Bu etnik ve kültürel temizliğin gerçek nedenleri konusunda da." Muhalif bir kurum olan Ankara'daki siyasal bilgiler fakültesi Mülkiye'de bile "alternatif bir tarih yoktu, Kürtler, Aleviler, Ermeniler üzerine tek söz edilmezdi... Bizler uzun süre yarı karanlığa hapsedildik."

Hasan Cemal ilk Ermeni şokunu henüz çiçeği burnunda bir gazeteci olduğu 1973'te yaşamış. Türkiye'nin Los Angeles konsolosu olan üniversiteden arkadaşı Bahadır Demir, Türk diplomatlarına düzenlenen uzun bir suikastlar zincirinin ilk eyleminde, Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu ASALA üyesi bir terörist tarafından öldürülmüş. "Türk devleti ilk defa savunmacı bir duruş benimse-

di. Bu manidardı. O zaman, bir şeyler olup bittiğini anlamaya başladım.” Sonra, aradan bir 20 yıl daha geçmesi ve Sovyetler Birliği’nin yıkılışını beklemek gerekmiş. “Sol o zaman sadece sınıf mücadelesinden değil, kimliklerden de konuşmaya başladı. Bu ülkenin kimlikleri silmiş olduğu keşfedildi. Buzlar erimeye başladı. 1990’ların başında Taner Akçam’ın ilk makaleleri çıktı. Onun cesareti bir dönüm noktası oldu. Zihnimi açtı.”

Diğer büyük travma Ocak 2007’de Hrant Dink’in ölümü olacaktı. “O, vicdanımı kurtardı,” diyor Hasan Cemal. “Geçmişin acılarının anlamını kavramama yardım etti. Bu acılarla içtenlikle yüzleşmek önemli. İki tarafta da, Türkler kadar Ermeniler arasında da bakışın değişmesine katkıda bulundu. Bunun bedelini hayatıyla ödedi.” Hasan Cemal Ermeni arkadaşıyla birlikte 2005’te İstanbul’da “Ermeni sorunu” hakkında düzenlenen ilk konferansa katılanlar arasında yer almıştı. Konferansı yasaklamaya kalkan yargıyı eleştirmek için kaleme sarılmıştı. Bu nedenle başka dört köşe yazısıyla birlikte mahkeme önüne çıkarılmıştı. Tehdit edildiğinden, mahkemeye bir korumanın eşliğinde zırhlı bir 4x4’le gelmişti.

Hasan Cemal vicdanını rahatlatmak için, 2008’de futbol karşılaşmasını ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün ziyaretini fırsat bilip Erivan’a gitti. Soykırım anıtı Tsitsernakaberd’i ziyaret etti, diz çöktü ve kurbanların anısını yaşatan meşalenin önüne üç tane beyaz karanfil bıraktı. Bir suçlunun torununun nedamet getirişini simgeleyen bu görüntü son kitabının kapağında yer alıyor. Hasan Cemal müzenin anı defterine elleri titreyerek şöyle yazmıştı: “Soykırımı inkâr etmek bu insanlık suçuna katılmak anlamına gelir.” Kitabında, “2008’in Eylül ayındaki o Erivan sabahını unutamıyorum,” diye yazıyor. “Günün ilk aydınlığı içinde Ararat’ın, Ağrı Dağı’nın zarif doruğu sislerin içinde bir belirliyor, bir yitiyordu.

‘Tarihin eli’ diye not almıştım o sabah, ‘görmek isteyeneye doğru yolu gösterir’.”

Cemal Paşa’nın torunu Ermenistan seyahati sırasında bir başka buluşma daha gerçekleştirdi. Bir öğleden sonra, birlikte kahve içmek için masasını Armen Gevorkyan’la paylaştı. Elli yaşlarındaki bu adam... dedesinin katilinin torunundan başkası değildi. Hasan Cemal, ailesi Erzurum kökenli olan bu iş adamıyla yaptığı kısa görüşmenin “tuhaf bir an” olduğunu anlatıyor. Ama Ermeniliğin derinliklerine bu yolculuk, onu, bellek çalışmasının uzlaşma umudunun zorunlu önkoşulu olduğuna ikna etti. Hasan Cemal’in entelektüel güzergâhı diasporanın da dikkatini çekti. Üç yıl sonra, kalabalık ve son derece militan bir Ermeni topluluğunun merkezi olan Los Angeles Kaliforniya Üniversitesi’nde (UCLA) bir konferansa davet edildi. Burada da torunlar devredeydi, zira buluşmayı organize eden Harvard Üniversitesi profesörlerinden Pamela Steiner aynı zamanda, 1915’te katliamları haber veren diplomatlardan Büyükelçi Henry Morgenthau’nun torunuydu. Hasan Cemal biraz gergindi, ona hücum etmek için bekleyenler vardı. Amfinin önünde yer alan silahlı korumalar, haftalık *The California Courier*’nin yayıncısı Harut Sassounian’ın sözleriyle “hem rahatlatıcı hem rahatsız edici”ydi. Ama Hasan Cemal konferans boyunca gözünü kırpmadan “soykırım” sözcüğünü kullandı ve “kalbini açmak için” geldiğini açıklayarak bütün korkuları dağıttı.

Türk toplumundaki bu tomurcuklanma, eğer hükümet de buna eşlik etseydi bahara dönüşebilirdi. Ve en önemlisi, Hrant Dink cinayeti cezasız kalmasaydı. Mahkeme hukuki bir kepezeliğe döndü ve cinayetin devlet içindeki uzantıları hiçbir şekilde araştırılmadı. Hedefine çok yakın mesafeden ateş ettiğinde 17 yaşında olan, milliyetçilikle beslenmiş Ogün Samast, bugün 23 yıllık hapis cezasını çekiyor. Silahı

ve parayı tedarik eden Yasin Hayal, Samast'ın tek suç ortağı olarak gösterildi ve ömür boyu hapis cezasına çarptırıldı. Yani, mahkemeye göre Agos'un başyazarına düzenlenen suikastı ülkenin ta öbür ucundaki Trabzon'da, bu iki kişi yalnız başına planlamıştı. 17 Ocak 2012'de, İstanbul 14. Ağır Ceza Mahkemesi "örgütlü suç" olmadığına hükmetti ve yargılanmakta olan diğer 18 kişi beraat etti. Cinayetin azmettiricisi olduğundan şüphelenilen polis ve jandarma muhbiri Erhan Tuncel salıverildi. Davanın ilk beş yılında, mahkeme sivil tarafların talebi olan, soruşturmayı ordu ve polis içindeki sorumluları da kapsayacak şekilde genişletmeyi sürekli reddetti. Trabzon polis müdürleri ve İstanbul istihbarat görevlileri hiç endişelendirilmedi. Dink ailesinin avukatlarından Fethiye Çetin 2011'de, "Elimizde her şey var," diye açıklıyordu. "Deliller, belgeler, tanıklar. Ama bütün bunları soruşturacak siyasi cesarete sahip savcılar yok."

Oysa belgeler istihbarat servislerinin cinayet planından haberdar olduğunu gösteriyordu. Araştırılmayan bu ipuçlarının yanı sıra, soruşturma pek çok unsuru karanlıkta bıraktı. Hatta cinayet mahallinin yakınındaki bir bankanın güvenlik kamerası kayıtları gibi deliller dosyadan kayboldu. Bu hükümle, Türkiye'nin bir gün adalet önünde hakkını teslim etmek zorunda kalacağı yeni bir Ermeni kurbanı oldu.

KÜRTLER: TÜRK VİCDANININ DİKENİ Mİ?

Yervant önüne fırlayan bisikletli çocuklara ve kolları fırından henüz çıkmış ekmeklerle dolu dağıtıcılara çarpmaya çalışarak, Diyarbakır Suriçi'nin dar sokaklarında çevik adımlarla ilerliyor. Elli yaşlarındaki bu kabak kafalı adam, her köşesini ezbere bildiği Gâvur Mahallesi'nin içlerine da-
lıyor. Yervant Bostancı bütün çocukluğunu Türkiye'nin güneydoğusundaki büyük Kürt şehrine özelliğini veren bazalt taşından yapılmış bu evlerde, kaldırım taşlarıyla döşeli bu ara sokaklarda koşturarak geçirdi. Evlerden bazıları yıkıldı. Yervant duruyor, döküntülerle karışık bir moloz yığının üzerine çıkıyor; burası iki ev arasında boş bırakılmış bir arsa. "Sapasağlam, güzel bir eski evdi. Amcam ve yengem burada yaşardı. Bizimle aynı tarihte, 1976'da önce İstanbul'a, sonra Hollanda'ya göçtüler. Yengem Amsterdam'da öldü. Görüyorsunuz işte, geriye hiçbir şey kalmadı," diye iç geçiriyor, ellerini beline dayayarak. Yervant'ın ailesi biraz ötede yaşıyordu; bugün bir incir ağacının bittiği, Karadeniz Sokağı'nın köşesinde. İki katlı ev artık yerinde değil. Yervant mekanik adımlarla evin eski duvarlarının çevresini dolaşıyor.

“Şuradan başlıyorduk, ama anlaşılan komşular birkaç metre-yi iç etmiş. Kapı şuradaydı ve doğrudan karşı sokağa açılı-yordu. Ev iki katlıydı. Şuraya jimnastik yapmak için bir bar-fiks asmıştım. Spora çok meraklıyım,” diyor kendisini yu-karı doğru çeker gibi bir hareket yaparak. “Bir de şurada, tam karşıda bir havuz vardı. Babam profesyonel yüzücüy-dü!” Anarşik bir kentsel dönüşüm sürecine teslim edilmiş, çöplerle kaplı bu sokakların ortasında bir yüzme havuzu ha-yal etmek zor. “Burası çok değişti. Gördüğünüz bütün bu harap evlerde Ermeniler otururdu. Şurada arkadaşım Garbis yaşırdı. Biraz ötede Garabet...” diye sayıyor. Çocukluğunun geçtiği mekânlarda bugün, son 30-40 yıl içinde kırsal kesimlerden şehre göçen köylü aileleri yaşıyor. Karşı sokağın kö-şesinde, üç nesilden Kürt kadınları laf kaynatıyor. Kürtçeyi akıcı bir şekilde konuşan Yervant, “Merhaba, nasılsınız?” di-ye sesleniyor. En yaşlıları onu hatırlıyor. “Sen Hatun’un oğ-lu değil misin? Hoş gelmişsin! Geri dönüp evini inşa et ar-tık, yeri seni bekliyor,” diyor kadın, dişsiz ağzını açıkta bıra-kan geniş bir gülümsemeyle.

Yervant Bostancı uzun bir sürgünden sonra kürkçü dük-kânına geri döndü. Daha çok “Udi Yervant” adıyla tanınan ünlü müzisyen, 20 yıl önce göç ettiği Kaliforniya’da kari-yer yaptı. Dedesi 1915 soykırımından sağ kurtulanlardan. “Kürt beyleri dedemi korumuş. Yaşamını sürdürmek için köyden Diyarbakır’a göçmüş. Ailemiz 60 yıl boyunca bura-da, Ermeni vakfına ait bir evde yaşadı. Yani ben Gâvur Ma-hallesi’nde büyüdüm. İstanbul’a göç ettiğimiz 1976’ya ka-dar.” Yervant 5 yaşından itibaren müzikle yaşamaya baş-lıyor, düğünlerde darbuka çalıyor, sonra Kürt üstat âşık Zülfî’den ut çalmayı öğreniyor ve Boğaz kıyılarında, kla-sik Türk musikisinde ustalaşılıyor. 1980’li yıllarda, siyah pos bıyığının bezediği güleç çehresini kozmopolit İstanbul’da

gezdiriyor. Türk müziğinin Zeki Müren gibi büyük isimlerine eşlik ediyor, Rum ve Ermeni mahallelerinde ut çalıp şarkı söylüyor. 1990'ların başında Ermeni mahallesinin göbeğindeki Pangaltı'da, büyük mezarlığa çok da uzak olmayan Mandra meyhanesinde sahne alıyor. "Rum bir solist ve piyanist Ara Hamparyan'la birlikte çalışıyordum. Türkçe ve Ermenice şarkılar söylüyorduk, çünkü çok sayıda Ermeni müşterimiz vardı," diye anlatıyor. Sonra, 1991'in sonlarında içkili ve şarkılı bir gecenin bitiminde Yervant elinde udu meyhaneden çıkıyor. "Biri gelip omzuma vurdu. 'Sen hangi dilde şarkı söylüyorsun?' diye sordu. 'Ermenice' diye cevap verdim. 'Neden Ermenice söylüyorsun? Ermeni misin?' dedi. 'Evet' dedim. Bunun üzerine bana hakaret etmeye başladı: 'Allah Ermenistan'ın da Ermenilerin de belasını versin. Sen de, anan da, çocukların da cehennem olup gidin!' Suratını dağıtmaya hazırlanıyordum ki meyhanenin sahibi dışarı çıkıp sakın olmamı ve susmamı söyledi. Öteki bunun üzerine beni tehdit etti: 'Yarın tekrar geleceğim, gene Ermenice söylersen seni gebertirim.' Eve döndüm, bir türlü uyku tutmadı. Delirmek üzereydim." Yervant ertesi gün korku içinde meyhaneye çalmaya gidiyor. "On beş yerine dört-beş Ermenice şarkı söyledim. Bir süre sonra patron yanıma gelip 'Neden Ermenice söylemiyorsun?' diye sordu. 'Dün akşam o adam gözünün önünde bana hakaret etti, sen de bana susmamı söyledin,' diye hatırlattım. Ondan sonra işi bırakmaya karar verdim. Bu şartlar altında Türkiye'de kalamayacağımı anladım. 15 Mayıs 1992'de Los Angeles'a gitmek üzere yola çıktım."

Sıkı bir duble rakıyla yumuşatılmış dahi olsa, bu hikâyeyi anımsamak bile aradan geçen 20 yıla rağmen Yervant'ın içini daraltıyor. Saldırganın yüzü hafızasına kazınıp kalmış. "Önemli biriydi. Ama kim olduğunu söyleyemem," diyor başını sallayarak.

Aradan 20 yıl geçti ve Udi Yervant önemli bir Ermeni cemaatinin yaşadığı Los Angeles'ta kendine yeni bir hayat kurdu. Orada şarkıları için dinleyiciler, plakları için kayıt stüdyoları buldu; Ermeni olduğu için gelip onu ölümle tehdit edecek kimse de yoktu. "Amerika'da bir hayatım var, tanınıyorum, konserler veriyorum. Ama Diyarbakır yüreğimden hiç silinmedi tabii ki," diye iç geçiriyor. "Orada adeta bir barış elçisi gibiyim. Los Angeles'ta yaşayan Türkler, Kürtler, Ermeniler, Süryaniler benim müziğimle hep birlikte dans etmeye geliyorlar." Sanatçı 2004'te bir kültür festivali için doğduğu şehre dönüp bir konser verme daveti alıyor. Teklif onu çok sarsıyor. "Konuyu kafamda evirip çevirdim. Türkiye'ye ayağımı basmayalı 12 yıl olmuştu. Dönmek istemiyordum. Kendime şöyle dedim: Seyahat ve otel masraflarımı ödemelerini isteyeceğim ve çok yüksek bir ücret talep edeceğim, böylece gitmekten kurtulurum. Cevabımı yolladım. Ama istediğim her şeyi kabul ettiler! Ben de gittim."

Diyarbakır askerî havaalanına inen uçaktan çıkışında onu Şeyhmus Diken bekliyordu. Boş zamanlarında tarihle de uğraşan bu Kürt yazarı yıllardır çılginca bir düşüncenin peşindeydi: Bir zamanlar tüm etnik ve dinî cemaatlerin iç içe yaşadığı o kozmopolit şehri hiç değilse yazıyla diriltmeyi düşünüyordu. Festivale bir Ermeni tınısı katmak üzere Yervant'ı getirtme fikri de ona aitti. "Tanışmıyorduk," diyor Yervant. "Terminalin çıkışında beni elinde bir demet çiçekle bekliyordu. Ve bana Kürtçe seslendi: 'Ula fille [gâvur] hoş geldin!'" Yervant Diyarbakır'da büyüleyici günler geçirdi. "Konserimi doğduğum sokakta verdim. Muhteşemdi," diye anlatıyor heyecanla. "Beraberce çocukluğumuzun geçtiği yerleri gezdik, biz aynı mahallede büyüdük," diye tamamlıyor Şeyhmus Diken. Ermeni müzisyen o tarihten beri her yıl Kürt dostunu görmeye Diyarbakır'a yeniden geliyor.

Ama iki kafadar onları birleştiren gizli bağı ancak 2012’de keşfetmiş. şeyhmus Diken hikâyeyi anlatmak için kendisine yalvartmıyor. “Ben küçükken Gâvur Mahallesi’nde Hatun diye yakın bir komşumuz vardı. Annem Ayten benden önce beş çocuğunu kaybetmiş. Ben doğduğumda Hatun bizim eve gelmiş, benim için dualar etmiş ve tutup üç defa iç gömleğinin içinden geçirmiş. Bu bir Ermeni âdeti. Anneme, ‘Tanrı onu korusun, oğlun artık benim de evladımdır,’ demiş.” Duruyor, bir süre susup aynı heyecanla devam ediyor: “Biz yoksul bir aileydik. Hatun’un ailesinin erkekleri çeltik tarlalarında çalışır ve bize pirinç getirirlerdi. Asla para öde-
mezdik.” şeyhmus Diken ve Yervant Bostancı bağlantıyı daha yeni kurmuşlar. Müzisyen, yaşlı annesine beş çocuk kaybeden Ayten diye birini tanıyıp tanımadığını sorduğunda... Annesi ona bütün hikâyeyi anlatmış. şeyhmus Diken konuşmasını, “Aslında, Hatun küçük Yervant’ın annesiydi, o da bize pirinç getirmeye gelen çocuk,” diyerek tamamlıyor. “Biz kardeşiz. Tarih onları ayırmış olsa bile Kürtlerle Ermenilerin birbirlerine nasıl derin bağlarla bağlı olduğunu o an kavradım.” Yazar 50 yıl aradan sonra gerçekteşen bu kavuşmanın hikâyesini kitaplaştırmaya karar vermiş. İçinde Yervant’ın bir CD’sinin de bulunduğu *Ula Fille Hoş Geldin* Ekim 2012 sonunda Türkiye’de piyasaya çıktı.¹ Yervant şehri, ülkesi Diyarbakır’a artık giderek daha sık takılıyor: “Ben Ermeni ve Hristiyan olmaktan önce Diyarbakırlıyım,” diye özetliyor ruh halini. “Belki biraz deliyim, ama dönüp tekrar buraya yerleşmek istiyorum.”

Ermeni müzisyenin yitik vatanına kavuşması bir geri dönüş dalgasının sinyalinini verebilirdi. Her durumda, Kürt milliyetçi hareketine yakın Barış ve Demokrasi Partisi üyesi, karizmatik avukat Osman Baydemir’in yönettiği belediyenin

1 şeyhmus Diken, *Ula Fille Hoş Geldin*, 2012, İletişim Yayınları.

dileği bu yönde. Baydemir 25 Eylül 2012’de şehrinde Türk ve Ermeni gazetecilerle yaptığı yuvarlak masa toplantısının bir yerinde düşünüyü şöyle aktarıyordu: “Kendi namı hesabıma Diyarbakır doğumlu bir Kürt olarak, Diyarbakır üzerinde ne kadar hakkım varsa, ecdadı burada yaşamış bir Ermeni, Süryani veya Keldani’nin en az benim kadar bu kentte yaşamaya hakkı vardır. Ecdadı Diyarbakırlı olan tüm hemşerilerimin torunlarını Diyarbakır’a, kendi evlerine davet etmek istiyorum. Kentinize geri dönün! Diyarbakır surlarının harcında Kürtlerin, Ermenilerin, Keldanilerin, Ezidilerin ve tüm etnik kimlikler ile inançların alın teri ve emeği vardır. Bütün bu insanların şehrin parçası olmaya hakkı vardır.”

Bu, 1915’ten beri katliamlardan ve tehditlerden kaçan on binlerce sürgüne yapılan bir davet. Türk tarihçi Murat Bardakçı tarafından açığa çıkarılan Talât Paşa’nın defterlerine göre, Diyarbakır’daki Ermenilerin sayısı 56.166’ydı. İstanbul Patrikhanesi’nin kayıtlarına göre ise vilayetteki 250 yerleşim biriminde 106.867 Ermeni yaşıyordu. Tarihî Ulu Cami’yi kuşatan çarşılardaki dükkânlar, kuyumcular, bakırcılar, demirciler Ermenilere aitti; bağlar da Ermeniler tarafından işleniyordu... Bu varlığın izleri neredeyse tamamen kaybolmuş durumda. Cephesi işli güzel bir bina olan eski ipek borsasında bugün bir PTT şubesi faaliyet gösteriyor. Şehrin uzmanlaştığı ipekböcekçiliği de silinip gitti. Çarşının tuhaf bir adı var: “Yanık Çarşı” 1896’da Hristiyanları buradan atmak için kasıtlı olarak çıkarılan yangının izini taşıyor. Suriçi’nin yarıya yakını Ermeni ailelerine ve vakıflarına aitti. Ama yüzyıl içinde Diyarbakır büyük bir kan kaybı yaşadı ve ustalarla birlikte pek çok faaliyet de yok olup gitti.

Soykırımdan sağ kurtulup Suriye, Ermenistan, Fransa ya da ABD’ye sığınanlar arasında çok sayıda Diyarbakırlı var. İçlerinden çok azı buraya bir daha ayak basmaya cesaret etti. Ermeni muhayyilesinde Diyarbakır hâlâ 1915’te insanla-

rın bir Ermeni papazın kesik başıyla sokaklarda futbol oynadıkları, Surp Giragos Kilisesi'nin çan kulesinin minarelerden daha yüksek olduğu için top ateşine tutulup yıkıldığı şehir. O tarihte kent, Jön Türk hareketinin en aşırılıkçı kanadını temsil eden Doktor Reşit adında bir vali tarafından yönetiliyordu. Haziran 1915'te "Erkekler sistemli bir şekilde toplandı ve Mardin Kapı çevresindeki bahçelerde ya da Gözle yolu üzerinde, her gün 100-150 kişilik gruplar halinde boğazlandı."² Kazasyan, Tırpancıyan, Yegenyan gibi büyük aileler şehrin güneyine doğru sürüldü ve hızla katledildi. "510 kadın ve çocuk öldürölüp Bizans kalıntısı olan Dara sarnıçlarına atıldı." Üç yaşından küçük çocuklar büyük köprü'nün üstünden Dicle'ye fırlatıldı. Sadece birkaç zanaatçı, müftü İbrahim'e yüklü paralar ödeyip İslâm'a dönmek suretiyle canlarını kurtarabildi. Çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Müslüman nüfus Diyarbakır'ı kırıp geçiren katliamlara, yıkımlara ve yağmalara gönüllü olarak katıldı. Soykırımdan sağ kurtulup 1960'lara ya da 70'lere kadar şehirde kalan bir avuç Ermeni, sonunda kaderlerine boyun eğip İstanbul'a ya da yabancı ülkelere göç etmek zorunda kaldı. Geride kanı tükenmiş bir şehir bırakarak...

Diyarbakır, Ermeniler "gittiğinden"³ beri Türkiye Kürtlerinin "siyasi başkenti" olarak kabul edilen 1 milyon nüfuslu büyük bir kentsel yığışım. PKK gerillalarına gösterilen teveccühün boş laf olmadığı militan bir Kürt kalesi. Bölgenin kadim halklarına güven vermek için ilan edilmeyen Cumhuriyet'in kuruluşundan beri kentte siyasi çalkantılar hiç durulmadı. Kürtler yerel bir ayaklanmanın lideri olan Şeyh Sait'in 1925'te surların dibinde asıldığı günden beri

2 Raymond Kévorkian, a.g.y., s. 444.

3 *İşte gittiler!* Şeyhmus Diken'in Diyarbakır'daki Ermeni varlığını anlattığı Türkçe olarak yayımlanan kitabının başlığıdır.

Ankara'ya karşı sürekli bir isyan halinde. Diyarbakır'a ismini, 1937'de bu uzak diyarlara yaptığı bir geziden sonra Atatürk verdi. Şehrin eski adı Diyarbekir, 7. yüzyılda burayı işgal eden Arap Bekr aşiretinden geliyordu. Tam bir Türk ismi değildi. Kürtler şehre Amed diyor. Ermeniler de Osmanlı İmparatorluğu sırasında kenti Tigranakert adıyla anıyordu. Bugün ise belediye ciddi ciddi, Ermenice ve Kürtçe isimlerinin bireşimi olan "Tigranamed" diye yeni bir isim vermeyi düşünüyor.

Çalınan kimliğinin bir kısmını iade etmek için bir şehrin adını değiştirmek... İşte Sur Belediyesi'nin ateşli başkanı Abdullah Demirbaş'ın son çılgınlığı. Kültürel haklar için can-siperane bir mücadele veren bu Ermeni dostu belediye başkanı, göreve seçildiği 2004'ten beri Ermeni simgelerini yeniden görünür hale getirme girişimlerinin başını çekiyor. Belediyedeki geniş makam odasında ziyaret ettiğimiz bu Ekim 2012 sabahı, Erivan'dan daha yeni döndüğünü öğreniyoruz. Demirbaş Ermenistan'ın başkentiyle ortaklıklar oluşturmayı ve kültürel projeler geliştirmeyi aklına koymuş. Bundan birkaç ay önce Ermenistan'ın ikinci büyük kenti Gümrü'yle Sur ilçesini kardeş kent ilan eden bir anlaşmaya imza atmış. Bir duvarı boydan boya kaplayan biblo etajerinde, Erivan Belediyesi'nin kendisine hediye ettiği Ermenice bir alfabe baş köşede duruyor. "Ana dilimi konuşamama sorununu ben bizzat yaşadım. Yedi yaşımda Türkçe bilmiyordum ve öğretmenimden tokat yiyordum. Dilsel kimlikleri korumak için hep mücadele ettim," diye anlatıyor. Demirbaş genç bir felsefe öğretmeniyken şehrinin 1915'te yaşadığı dramı tüm boyutlarıyla kavramış. Ve mahallesindeki Ermenileri için için kemiren sessiz ıstırabın farkına varmış. Demirbaş da "Gâvur Mahallesi"nde büyümüş. "Hatırlıyorum, küçükken Paskalya için bize boyalı yumurtalar hediye eden bir Ermeni ka-

dını vardı. Ama biz yoksul olduğumuzdan yumurtaları yerdik,” diye şakalaşiyor. “Çok dindar olan babam her zaman, Allah bir gün Ermenilere yapılanların hesabını soracak dedi.” Demirbaş 2004’te belediye başkanı seçildikten sonra bir Süryani’nin belediyeye onu görmeye geldiğini anımsıyor. “Beni çok etkilemişti. Gelip beni sorguya çekti: ‘Azınlıklara karşı aynı baskı düzenini yeniden kuracak mısınız?’ Bir şeyler yapmam gerekiyordu.” Belediyede çok dillilik uygulamasına geçen Demirbaş, Kürtçe, Süryanice ve Ermenice’nin de aralarında bulunduğu yedi dilde broşürler ve kartpostallar bastırıyor. Tüm kültürlerin çocuk masallarından oluşan “Her Gece Bir Masal, Her Ev Bir Okul” projesini yürütüyor. Belediye meclisinde Ermenice artık “resmî çalışma dillerinden biri”, ama kimse bu dili konuşmadığından Demirbaş belediyede Ermenice kursları açmış; kurslara katılanların sayısı her geçen yıl artıyor. Her defasında bu girişimlere engel olmak için yasal kovuşturmalar başlatılıyor. Kürt siyasetçi hakkında açılmış böyle 25’in üzerinde dava var.

Sur belediye başkanı 2007’de, çocuklar için hazırlanan kitaplarda ve turistik broşürlerde Kürtçe kullanmaktan dolayı belediye meclisinin tüm üyeleriyle birlikte görevinden alındı. Devlet açısından fazla gözü kara bir girişim. Demirbaş 2009’da yeniden aday oldu ve 2004’tekinden daha da fazla oy alarak tekrar seçildi. Ama bir ay sonra “terör örgütü propagandası yapma” suçundan bir kez daha mahkûm edildi. PKK’nin uydu kanalı RojTV’ye çıkmıştı. Bölgenin onlarca Kürt belediye başkanıyla birlikte 24 Ocak’ta tutuklandı, bileklerine kelepçe vurulup hapse atıldı. Sanıkların tamamı PKK gölge hükümetinde yer almakla itham edildi. Ama sağlık sorunları ve bunun yurtdışında yol açtığı endişeler Demirbaş’ı hapisten kurtardı. Uluslararası baskılar karşısında salıverildi ve hiç vakit kaybetmeden mücadelesinin başına döndü.

Demirbaş, “Ermenilerin geri dönmesini istiyorum, ama turist gibi değil. Burası onların evi,” diyor. Diyarbakır belediyesi azınlıkların varlığına ait tüm izleri adım adım yok eden Türk devletinin soykırım politikasını tersine çevirmeyi arzuluyor. Abdullah Demirbaş başlattığı “Kültürler Sokağı” projesiyle bir cami, bir sinagog, bir Ermeni, bir de Keldani kilisesini onarıp işlevsel hale getirmek istiyor. Bu arada, Suriçi’ndeki sokaklardan birine Diyarbakırlı Ermeni yazar Mıgırdıç Margosyan’ın adını verdi. Ortadoğu’nun en büyük Ermeni katedrali olan Surp Giragos Kilisesi de özellikle onun öncü çabaları sonucunda restore edildi. Bakımsızlıktan ve kışın yağan karların ağırlığından çatısı çöken kilise, 16. yüzyılda inşa edilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Alman ordusu tarafından karargâh olarak kullanıldı. 1915’te mahalledeki tüm Hristiyanlar katledilirken, münasebetsiz çan kulesi top atışlarıyla yerle bir edildi. Yapı daha sonra kamuya ait bir işletme tarafından kumaş deposu olarak kullanıldı. Surp Giragos’ta soykırımdan sonra bir kez bile ayin yapılmamıştı.

Merkezi İstanbul’da bulunan bir Ermeni vakfının mülkiyetinde olan kilise, 23 Ekim 2011’de nihayet yeniden ibadete ve cemaatine açıldı. Açılış günü İstanbul’dan ve diasporadan gelen yüzlerce Ermeni, tütsü dumanlarının ve görülmemiş bir coşkunun sarhoşluğu içinde ağır ahşap sıralara doştu. Ziyaretçiler Diyarbakır belediye başkanı Osman Baydemir ve Sur belediye başkanı Abdullah Demirbaş tarafından karşılandı. Bir pankartta dört dilde “Evinize hoş geldiniz” yazıyordu. Restorasyon giderlerinin üçte biri Kürt belediye tarafından finanse edildi. Bu ilk ayine, daha suskun duran onlarca Diyarbakırlı Müslüman da katıldı. Aralarında gizli kimliklerini açıklama zamanı gelen pek çok dönme de vardı. On kadarı o gün vaftiz oldu. Çalışmalar o tarihten beri sürüyor ve çevrede hâlâ güçlü olan itirazlara rağmen çan

kulesinin yeniden inşası devam ediyor. Kilisede artık dinî törenler düzenleniyor. Moskova'da özel olarak üretilen 150 kilogram ağırlığındaki bronz bir çan 4 Kasım 2012'de kiliseye yerleştirildi. Diyarbakır kökenli patrik vekili Aram Ateşyan bunun için özel olarak kente geldi. Diyarbakır'da çanlar yaklaşık bir yüzyıldır çalmıyordu.

Surp Giragos'un yeniden doğuşu görülmeye değer, ama diğer Ermeni dinî yapılarının içinde bulunduğu sefil durumla tam bir karşıtlık oluşturuyor. Diyarbakır Suriçi'nde altı ya da yedi kilise vardı. Çok kültürlülüğü desteklemeyi Kürt partisinin seçilmişleri kadar dert etmeyen devlet, bunlardan bazılarına el koydu. Mesela, güzel bazalt taşlarından yapılmış eski Surp Sarkis Katolik Kilisesi bugün bir çırak eğitim merkezinin öğrencileri için dökümhane olarak kullanılıyor. Bu projeyi 2012'de kaymakamlık başlatmış. Yolun öteki tarafındaki Protestan kilisesi ise tekstil atölyesine dönüştürülmüş. Tesettürlü genç kızlar, girişe ve asma kata yerleştirilmiş tezgâhların başında çalışıyorlar. Bina asimile olma yolunda. Duvarların üzeri alçıyla sıvanmış ve vitrayların yerine PVC pencereler takılmış. Koyu milliyetçi Diyarbakır valisi Mustafa Toprak ve Kültür Bakanı Ertuğrul Günay bu dönüşümü takdis etmeye gelmişler. Buna karşılık, Surp Giragos'a adımlarını atmamışlar.

İçişleri Bakanlığı'nın 2009'da Aram Tigran ailesinin talebini yekten geri çevirmesinin de tanıklık ettiği gibi, ret politikası hâlâ yürürlükte: Bu ünlü Ermeni müzisyen atalarının vatanı olan Diyarbakır'da gömülmek istiyordu. Anne babasının 1915'te tehcir edildiği Suriye'de doğan Tigran, Ermenistan'da yaşadı ve 18 yıl Erivan radyosunda çalıştıktan sonra 1990'larda yerleştiği Atina'da 2009 yazında, 75 yaşındayken öldü. Aram Tigran yaşamının sonlarında, kısa bir süre kökleriyle yeniden ilişki kurabilmişti. Diyarbakır'a yaptığı tarihi

ziyaret sırasında, “Diyarbakır’a gelmek benim yüzyıllık rüyamdı. Hep şunu sorardım: ‘Tanrım, ölmeden anamın babamın yaşadığı toprakları görebilecek miyim?’” demişti. Yaşlı adam anne babasının köylerinde dolaşırken sıcak gözyaşlarını tutamamıştı: “O dağlara, ağaçlara, derelere, evlere baktığımda içim titredi. Ağladım. Çok canım acıdı. Babamı, anemi, onların yaşadıklarını anımsadım. Çok üzüldüm. ‘Biz nasıl bu topraklarda büyüyemedik,’ diye hayıflandım.” Tigran’a bu topraklara gömülme hakkı da tanınmayacaktı. Ankara, müzisyenin cenazesinin Diyarbakır’da defnedilmesine izin vermedi. Tigran sonunda Brüksel’deki Ermeni mezarlığında toprağa verildi. Osman Baydemir bu ret kararına öfkesini gizlemiyor. “Kendisinin toprağına kavuşmasına izin vermediler ama Diyarbakır halkı adına, bu kabirden sembolik de olsa, özlem duyduğu, vasiyet ettiği toprağı onun kabrine götüreceğiz. Böylece vasiyetinin bir kısmını yerine getirmenin huzurunu yaşamaya çalışacağız.” Olayın bir farkındalık uyandırdığı Kürt siyasi çevreleri Urfakapı’daki Ermeni mezarlığında sembolik bir tören düzenlediler. Törende söz alan Kürt partisinin il başkanı Fırat Anlı, “Tigran bugün bu toprağa defnediliyor olsaydı bu toprak zenginleşecekti. Çünkü bu topraklardan onların kökünü söküp attık... Belki de bu Ermenilere, Süryanilere, Mezopotamya coğrafyasında değerini bilmediğimiz, yaşamlarına, kültürlerine kastettiğimiz tüm halklar için bir özür dileme mahiyetinde olacaktı... Aram Tigran’ın şahsında geçmişimizle yüzleşecek, geleceği yeniden kurma imkânına kavuşacaktık,” diye konuştu.

Abdullah Demirbaş geçmişin acılarıyla nihayet yüzleşmesi için Suriçi’nde bir anıt dikmeyi arzuluyor. “Yeni acılar yaşamamak, geçmişle yüzleşmek ve devleti sorumluluklarını üstlenmeye sevk etmek için, kurbanlara adanacak bir anıt,” diye belirtiyor. Peki toplu özür yönünde ilk adım Kürtlerden gelebilir mi? Henüz o noktanın uzağında-

lar. Pek çok yurttaşı gibi Abdullah Demirbaş da hâlâ, bölgede yaşanan “felaket”in tek sorumlusunun merkezî hükümet olduğu inancında. Pek çoklarına göre Kürtler Ermeni “kardeşler”ine karşı silaha sarılmaya zorlandılar, kullanıldılar. Kürtler kendilerini alçakça eylemlerin salt icracısı gibi sunarak sorumluluklarını hafifletmeyi umuyorlar. Oysa dinî hoşgörüsüzlük, aşiret ilişkileri, kazanç hırsı pek çoğunu soykırımda rol almaya itmişti.

Osman Baydemir gene de gerçek bir içebakışın yolunu açtı. Eylül 2012’de yaptığı açıklamada, “Katliam ve işkence sürecine katılan dedelerimizin mirasını ve onların vicdansızlığına ortak olmayı reddediyoruz. Katliama karşı çıkan, zulme karşı çıkan dedelerimizi de saygı ve minnetle anıyoruz,” diyordu. “Dedelerimizden bazıları tarafından işlenen suçları reddetmek bu suçların bir kısmını sürdürmek anlamına gelir. Yaraları sarabilmek için ilk önce halkın acılarını kabul etmek zorundayız.” Baydemir bundan birkaç ay önce, Hrant Dink Vakfı’nın Diyarbakır’da düzenlediği konferansın kapanışında, Ermeni davası için mücadele eden aktivist ve tarihçilerden oluşan bir topluluğun önünde de böyle heyecanlı bir konuşma yapmıştı. Abdullah Öcalan’ın ilk avukatlarından biri olan Baydemir, o gün atalarının yaptıklarını kınamakta duraksamamıştı. “Biz geçmişimizle yüzleştik, şimdi biz telafi etmenin, o yarayı sarmanın adımlarını atıyoruz. Her birimiz kendi ailemizle, ailemizin geçmişiyle, mensubu olduğumuz kültür ve kültürün geçmişiyle, halkımız ve onun geçmişiyle övünmek isteriz. Ancak halkımızın tarihinde karanlık sayfalar varsa, iğrençlikler, alçaklıklar varsa onu reddetmek, o günaha ortak olmamak bizim ahlaki, vicdani ve siyasi görevimizdir. [...] Ben kendi adıma Hamidiye Alayları⁴ içerisinde yer alan dedelerimi reddediyorum.”

4 19. yüzyılın sonundaki katliamlardan sorumlu olan, Osmanlı İmparatorluğu’nun emrindeki Kürt süvari alayları.

Kürtlerin böyle nedamet getirmeye başlamalarının ardında kuşkusuz siyasi hesaplar da var. Ermeni bir babaannenin torunu olan Derik kökenli Kürt aktivist Yıldız Önen, “Elbette ki, bu aynı zamanda Kürt milliyetçi hareketinin bir stratejisi” değerlendirmesinde bulunuyor. PKK ve legal vitrininin Türk devletinin geçmişini kurcalamakta açık bir menfaati var. Kurucu bir fiil olan 1915 soykırımının tüm çıplaklığıyla ortaya konması, daha yakın tarihli tüm mezalimlerin anılarını yeniden canlandırabilir. Böylece Türkiye’nin temellerini biraz daha sallayabilir. Abdullah Öcalan Ermeni Soykırımı’nın yanı sıra askerî darbelerin ya da Kürtlere karşı yürütülen “kirli savaş”ın kurbanlarına adalet dağıtacak bir “Hakikat ve Uzlaşma” komisyonunun oluşturulması için uzun zamandır bu amaçla mücadele ediyor. Geçmiş sorgulama talimatı yukarıdan geliyor. Barış ve Demokrasi Partisi BDP, mecliste anayasa reformuyla ilgili bir tartışma sırasında yeni anayasa metnine “hakikati öğrenme hakkı”yla ilgili bir paragrafın eklenmesini de önerdi. BDP’nin metninde şöyle deniyor: “Herkesin hakikate ulaşma, ülkenin tarihsel geçmişiyle ilgili gerçek bilgilere erişme, devlet arşivi dahil bu geçmişe ilişkin belge ve bilgilerin açıklanmasını isteme hakkı vardır. Soykırım ve insanlığa karşı suçlarda zaman aşımı işlemez.” Partinin bütün yönetimi bu şekilde sürece katılmış oluyor. BDP’nin siyasi stratejisi 1915’in tanınmasından geçiyor. Kısa bir süre önce kimliğini ifşa eden Diyarbakırlı bir Ermeni, “Bu çerçevede, Abdullah Demirbaş’ın rolü örneğin çok kültürlülük üzerine olumlu mesajlar vermek,” diye belirtiyor. Kendilerini soykırım kurbanlarıyla özdeşleştirerek dikkatleri kendi acılarına çekmeyi uman Kürtlerde biraz oportünizm de var. Ama bunu samimiyetsiz bir girişim olarak görmek haksızlık olur. ABD’de yayımlanan diaspora dergisi *Armenian Weekly*’de de yazıları çıkan Kürt sosyolog Gulisor Akkum’a göre, “Kürtlerin yürüttüğü savaş Ermeni-

lerle gerçek bir empati kurmalarını sağlıyor. Bu savaşın toplum üzerinde en azından bir tane olumlu sonucu oldu: Kürt ulusal hareketi sorumluluktaki payını kabul etmeye hazır." Sigaranın birini söndürüp ötekini yakan bu enerji dolu akademisyen, anlamaya çalışmak için Ermeni sürgünlerin izinde tehcir yolculuğunu yaptığını da anlatıyor. "Der Zor'a kadar gittim, ama Lübnan'a, Ancar'a da gittim. Bu acıya duyar-sız kalmak mümkün değil," diyor ciğerlerindeki dumanı üfleyerek.

Sorumlulukta payını kabullenmek, Türkler için olduğu kadar Kürtler için de tazminat ödeme ve zararları karşılama anlamına geliyor. Gulisor Akkum, "Bana göre Diyarbakır'ın yaklaşık yüzde 80'i Ermenilere aitti," diye tahmin yürütüyor. "Kürtler tüm mallarını aldı. Yazar Musa Anter *Hatıralarım*'da bu yağmaları anlatır. şimdi, gücü elinde tutanlar bütün o büyük aileler." şeyhmus Diken de bu tespiti onaylıyor. 1915'te Vali Dr. Reşit'in milisleriyle işbirliği yapan ve Ermenilerin zenginliklerini i  eden sülaleler, bir yüzyıl sonra yetkililerden hâlâ teveccüh görüyor. "Onlardan hesap sormak gerekiyor." Diyarbakır Ermeni Kilisesi Vakfı'nın yapmaya başladığı da bu. "Devlet bize şimdi 1936'da el konan m lklerimizin iadesi için talepte bulunabileceğimizi söylüyor. Biz 168 bina tespit ettik, bunlar için başvuruda bulunduk," diyor vakıf sekreteri Abdulgafur Türkay. "Bu binalardan bazıları devlete ait, diğerleri belediyeye, başkaları da özel mülk olarak şahısların elinde... Arsaların kimisinde okullar, birinde de bir su arıtma tesisi bulunuyor... Ve bunlar sadece belgelerini, tapularını, kadastro kayıtlarını bulabildiğimiz mülkler..." Restorasyondan  nce Surp Giragos Kilisesi'nde tesadüfen bulunan, toz toprak içindeki sicil defterinde kayıtlı gayrimenkullerin toplam sayısı 190. Urfkapı'daki 20.000 metrekarelik Ermeni mezarlığı bugün sadece 1.000 metrekare... Gerisi evlerin ve yolların altında kalmış. Di-

yarbakır Ermeni Kilisesi Vakfı başkanı Vartkes Ergün Ayık, “Araştırmaya başladığımızda sürekli olarak Kadastro Dairesi’ndeki arşivlere gidiyorduk,” diye anlatıyor. “Bu eski kayıtlardan sorumlu memur, her ziyaretimizde afallamış gibi görünüyordu. Bir gün, ‘Bir zamanlar Diyarbakır’ın yarısı size aitmiş!’ dedi.”

KATLEDİLEN KAYMAKAM

“Kararlılıkla hareket edilmeli, Türk olmayanlar toplumdan temizlenmelidir,” diye buyuruyor bir Osmanlı paşası rolündeki oyuncu. “İleride, hiçbir şey olmadı deriz. Aksini söyleyecek olanı da sustururuz.” Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Tiyatrosu’nun karanlık salonunda izleyiciler, *Ermeni Konseri ya da Türk Atasözü*’nde maskaraya çevrilen bu kan dökücü Türk karakterine kahkahalarla gülüyor. Ermeni Soykırımı’ndan sağ kurtulanların torunu olan Fransız yönetmen Gérard Torikian’ın oyunu, inkâr ülkesinde öncü bir çalışma: Türkiye’de soykırım ilk kez sahneye konuyor.

Oyunun bitiminde, yönünü kaybetmiş ufak tefek bir adam boş salonun ortasında hareketsiz duruyor. Gözleri parlayarak Müslümanlaştırılmış bir Ermeni olduğunu anlatıyor. Abdurrahim Zorarslan oyuna, çektiği kimlik sancılarında usanmış çarşafli bir Müslüman olan karısına haber vermeden gelmiş. Yalnızlığını onunla empati kuran birileriyle paylaşabildiği için mutlu ve bizim Lice’yle ilk bağlantımız olacak. Zorarslan’ın doğum yeri olan Lice, soykırımın üzerinde hiç konuşulmayan unutulmaz hikâyelerinden birini içinde taşıyor.

Diyarbakır'ı Lice'ye bağlayan 90 kilometrelik karayolu bereketli topraklar arasından geçiyor. Tabii ki hiçbir turist rehberinde bundan bahsedilmiyor, ama yol boyunca Türkiye'nin toprağa gömmeye çalıştığı tarihsel olaylar yaşanmış. Fis köyü, damları çanak antenlerle kaplı derme çatma briket evleriyle bölgedeki diğer Kürt köylerine benziyor. Abdullah Öcalan 1978'de, yakın adamlarını buradaki küçük bir kahvede toplamış ve Ankara'yla hâlâ savaşmakta olan Kürt gerilla hareketi Kürdistan İşçi Partisi PKK'yi burada kurmuştu. Köy 1990'larda 3.000'i aşkın başka köyle birlikte Türk ordusu tarafından zorla boşaltıldı ve Ankara'nın emrindeki "köy korucuları" denen milislerce işgal edildi. Köyün "teröristler"e gösterdiği teveccühün bedelini ödetmenin bir yolu... Köye ancak yakın zamanlarda geri dönüşler oldu ve birkaç aile yeniden evlerine yerleşti.

Altmıncı kilometrede Kâraz köyüne varıyoruz. İlk kışta burada da dikkat çeken fazla bir şey yok. Küçük caminin iktidar partisine desteğini ilan ediyor olması ise, Kürt davasına gönül vermiş olan bu yörelerde ender görülen bir durum. Mezopotamya güneşinin esmerleştirdiği kara tenli, sağlam yapılı bir köylü olan Suphi bizi sessizce anayoldan uzağa, traktör tekerlerinin açtığı küçük bir toprak yola doğru sürüklüyor. Üzerinde, küçük vadide esen sert rüzgârdan korunmak için sıkıca sarındığı bir mont var. Bağıra bağıra yaptığı telefon görüşmesine ara vermeden, bizi yaşlı bir ağacın yamacında, üzeri çadır bezi ve araba lastikleriyle örtülü bir saman yığının yanında durduruyor. Köyde buraya "kaymakam türbesi" deniyor. Suphi eliyle bir daire çizerek, "Hüseyin Nesimi burada öldürüldü," diye işaret ediyor. "İnsanlar düzenli olarak ziyaretine gelir." İslâm ve Kürt geleneğinde bir mezar yerini ziyaret edip dua etmek ölene saygı göstergesidir. Demek ki kaymakamın anısı hepten silinmemiş, ince bir yeraltı suyu gibi hâlâ usul usul akıyor.

Olanlardan haberdar birkaç kişi onun nerede yattığını biliyor.

Hüseyin Nesimi 1915'te Lice kaymakamıydı. Ermenilerin sürülmesine karar verildiğinde, zaman kazanmak için vilayetten resmî bir yazı istedi. Derhal harekete geçip Ermeni evlerini dolaştı, Müslümanlara ve kendisine bağlı jandarmalara Hristiyan tebaanın canına kastetmemelerini emretti. Olayın ayrıntılarını aktaran yazar Şeyhmus Diken, "Öfkelenen Diyarbakır valisi Doktor Reşit Bey onu makamına çağırdı," diye yazıyor. "Hüseyin Nesimi atına binip muhafızlarıyla birlikte yola çıktı. Kuşkusuz saldırıya uğrama tehlikesi olduğunu düşünüyordu. O zamanlar Lice ile Diyarbakır arasındaki 80 kilometrelik yol ancak iki günde kat ediliyordu. Nesimi Bey'i Kâraz köyünde Reşit Bey tarafından kurulmuş bir pusu bekliyordu. Bunlar tarihi olarak bilinen gerçeklerdir, ama gizli kalmıştır." Hüseyin Nesimi 23 Haziran'da kurşunlanarak öldürüldü. Osmanlı arşivlerindeki telgrafların tanıklık ettiği gibi, resmî tarihe göre ona kurşun çekenler Ermeni çetecilerdi. "Gerçek tarihi, bu Osmanlı bürokratinin insanlığını ortaya koyarak, yapılan haksızlığı düzeltmek gerekiyor," diye devam ediyor Şeyhmus Diken. "Hizmetindeki bir kadın, onu Ermenileri kurtarmaya gücü yetmediği için ağlarken gördüğünü anlatmıştı." Arşivler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Dr. Mehmet Reşit'in kan dökücülüğüyle nam saldıgını, merkezî iktidarın ise valinin yaptıklarında hiçbir kusur bulmadığını gösterir. Irkın saflığını saplantı haline getirmiş olan Dr. Reşit, emrindeki bir Çerkes çetesine bir başka kaymakamı daha öldürttü: İstanbul'dan tehcir emirlerinin teyidini talep etmiş olan, Derik'te görevli Raşid Bey'i. Beşiri kaymakam muavini Ali Sabit Es Süveydi de kurşuna dizilecekti.

Bölgenin çalkantılı tarihi cesur kaymakam Nesimi'nin hatırasını yok etmek için ne gerekiyorsa yaptı. 1975'te mey-

dana gelen bir deprem 8.000 evi yerle bir ederek Lice şehrini harabeye çevirdi. Şehirden göç hızlandı; gidenler arasında hâlâ Lice'de yaşamakta olan birkaç Ermeni de vardı. 1990'larda, PKK ile devlet arasındaki iç savaşın en karanlık günlerinde yeni bir göç dalgası yaşandı. Liceliler giderken Hüseyin Nesimi'nin anısını da beraberlerinde götürdüler. Onların yerini çevre köylerden gelenler aldı. Lice o zamandan beri yoksulluk içinde yaşam mücadelesi veriyor. BDP'li belediye başkanı Fikriye Aytın bile Hüseyin Nesimi'nin adını duymamıştı. Ama kaymakamın direnişi, hemen yakınlarındaki dağlarda saklanan PKK gerillalarınınkine kadar sert yüz hatlarına sahip bu kadının ruhuna hitap ediyor. Belediyenin, örneğin bir sokağa adını vererek kaymakamın anısına saygı borcunu ödeyebileceğini düşünüyor.

İlçe merkezinin ana caddesinde, çarşıdaki eski dükkânların ortasındaki karanlık bir dökümeviden dışarı bir parıltı yansıyor. Burası vaktiyle, depremden sonra bu kadar düşman olmayan topraklara göç etmek zorunda kalan bir Ermeni'ye aitti. Bugün Kürt bir demirci, gıcırıtları 20. yüzyıllı aşıp gelen dev bir körükle ateşi canlı tutuyor. Yeniyetme bir çocukken Ermeni zanaatçının yanında çırak olarak çalışıyormuş. Belleğinin derinliklerine kazınmış birkaç Ermenice cümleyi anımsıyor: *Çur per*: "Su getir." *Egur kezi mi pan asem*: "Gel sana bir şey diyeyim." Dükkânın önünde küçük bir meraklı grubu toplandı ve kaldırımdan yola taşıyor. "Onun Ermeni bir ninesi var," diyor biri. "Onunki gibi başka aileler de var tabii." Bazılarının anlatacak bin tane hikâyesi var. Türk ordusuna ait zırhlı bir araç paletleriyle göçük yolda ağır ağır ilerliyor; en konuşkanların bile içini donduran bir uyarı gibi.

Abdurrahim'in ailesinin yaşadığı ev şehir merkezinin dışında. Küçük bahçede, çardak işlevi gören sacların altında, eskilerinin üzerine fırtınalı bir yüzyılın ürünü olan yeni

bir kimlik ve din öyküsü yazılıyor. Başları örtülü iki küçük komşu kızı sessizce mutfağa süzülüyor. Abdurrahim'in baldızından aldıkları Kuran dersinin saati gelmiş. "Camiye sadece cumaları, görünmek için" giden, Abdurrahim'in kardeşlerinden Talhat, "Benim hanım hepimizin yerine oruç tutar," diye şakalaşıyor. Bir misyonerin getirdiği Türkçe ve Arapça İncil ziyaretçiler için yerinden çıkarılıyor ve elden ele dolaşılıyor. Kapağı hiç açılmamış. Ama atılmamış da. "Kendimi önce Kürt, sonra Ermeni hissediyorum, kiliseye gitmesem de," diyor genç Zozan. Kuzeni Abdullah ise, "Ben yüzde yüz Ermeni kanındanım," diye belirtiyor. Zorarslanlarda kimlik din üzerinden geçmiyor. Abdurrahim'in oğlu Hasan hariç. "Allah'a şükür ben Müslümanım," diyor gönül rahatlığını belli eden bir iç geçirmeyle. Babası ıstırabını iyi kötü gizliyor. Güçlü Müslüman Türk vaiz Fethullah Gülen'in okullarında yetişen ve ülkenin batısındaki bir üniversitede İngilizce öğrenimi gören mavi gözlü genç adam, "Ermeni olamam, çünkü bu Hristiyan olduğum mânâsına gelirdi," diye devam ediyor. "Bu imkânsız bir şey, çünkü anem gibi ben de Müslümanım. Ama bu küçüklüğümde 'pis gâvur' muamelesi görmeme engel olmadı." Yarası elle tutulacak kadar somut. Genç adam Lice'nin Ermeni dönmesi son ailelerinden birinden olmayı bu muhafazakâr bölgede bir lanetlenme gibi yaşıyor. Baba ailesinin Hristiyan köklerini cehenneme yollamak için çok şey verirdi.

Abdurrahim'in diğer kardeşi Akif, bize eski Ermeni evlerini göstermek için belediyenin kamyonetini ödünç almış. İstikamet Lice tepeleri, saat gurup vakti. Türk ordusuna ait savaş helikopterleri kayalık zirvelerin hizasında homurdan homurdan operasyondan dönüyor. PKK gerillaları uzakta değil. Göçük bir yolun sonunda, alacakaranlıkta harabelerin silüetleri belirliyor. 1975 depreminde mahvolmuş bir mahallenin donup kalmış kalıntıları... O tarihten beri hiçbir şey

yerinden oynamamış, bölge kaderine terk edilmiş. Yarı karanlıkta, bir tarafı milföy gibi yassılmış iki katlı tuhaf bir yapı göze çarpıyor. Dağdan güröldeyerek inen bir çayın üzerine inşa edilmiş, 16. yüzyıldan kalma bir cami-değirmenin kalıntısı bu. Biraz yukarıda bir kilise varmış, ama askerlerin bölgeye yerleşmesinden beri kimse gidip ziyaret edemiyor. Karşıda, vadiden tarafa bakıldığında böğürtlen çalılarının arasına dağılmış birkaç parça taş ile mermer bir kurna seçiliyor. Kaymakamın evinden geriye bir bunlar kalmış. Nesi-mi Bey'in kiraladığı Osmanlı evi vaktiyle alımlı bir binaymış. Misafirlerin ağırlandığı bir selamlığı ve ailenin hayatını geçirdiği bir haremliği varmış. Beyaz taşları Suriye sınırındaki Mardin'den getirilmiş ve bir Süryani tarafından yontulmuş. Bölgenin en güzel taşlarıymış. Depremden sonra, şehri kuşatan kışlaların inşasında ordu bunları kullanmış. Yolun ötesinde, yalçın kayalıktan yukarı doğru uzanan yasak askeri bölgede bir tanesi göze çarpıyor. İşte Lice'nin cesur kaymakamından geriye kalan tek iz bunlar...

Diyarbakır'a ve 1 milyon sakinin arasına geri dönüyoruz. İç savaşın yol açtığı kitlesel göç şehri dönüştürmüştü. Eski kent İsa'dan 3000 yıl önce inşa edilen, 5 kilometre uzunluğundaki siyah lav taşından surlarının dışına taşmış ve duvarları arasına sığınanları ruhsuz binalara istiflemiş. Şehirde çok sayıda Liceli yaşıyor. Betonun ortasında, Hüseyin Nesimi'nin dağınık hatıraları unutulup gitmek üzere. Zaman, Türk otoritelerinin ve tarihin inkârının şaşmaz suç ortağı. Liceli ihtiyarlar her gün "Özay çayhanesi"nde buluşuyor; burası bir köşede at yarışlarını veren bir kanala ayarlı yorgun bir televizyonun durduğu, duvarları sararmış küçük bir oda. Türkiye'de yürürlüğe giren kamusal alanlarda sigara içme yasağı bu kapıdan içeri girememiş. Kalın bir duman bulutunun içinde, çarpık bacaklı masaların üzerinde domino taşları ve iskambil kâğıtları şaklatılıyor. 1980'ler moda-

sı üç parça bir takım elbise giymiş, eski toprak zarif bir ihtiyar olan Nihat Işık, Allah'ın ona bahsettiği kalan her gününde çay içmeye buraya geliyor. Bir Kürt ileri geleni olan babasının yeğeni Selim, kaymakamın kiraladığı evin sahibiymiş. İki adam birbirine değer verirmiş. "1950'lerde bir gün, Süleyman diye bir adam beni görmeye geldi. O sırada Lice nüfus memurluğunda çalışıyordum," diye anlatıyor Nihat. "Lice yakınındaki Hani köyündendi. Benimle konuşmak istiyordu, çünkü vicdanına yük olan bir konu vardı. Bana, kaymakama ateş açanlar arasında kendisinin de olduğunu söyledi. Çete reisinin, kaymakamı Ermeni eşkiya öldürdü diye bir rapor yazdığını, halbuki emrin validen geldiğini anlattı." Nihat yarım yüzyıldan uzun süredir özenle sakladığı bu hikâyeyi aktarmaktan pek memnun, zira bunu herhangi birine "açık açık" anlatması mümkün değil. "Cesedi bütün gece orada kalmış," diye ekliyor. "Selim Bey cenazeyle ilgilenmeleri için köylüleri çağırmış ve onu bulunduğu yerde toprağa vermişler." Hikâyenin bu kısmını kaymakamın annesinden dinlemiş. Hatırladığı birkaç ayrıntı da var: Girit kökenli bir Türk olan Kaymakam Nesimi bahçesinde şarap içmeyi sever ve akşamları Ermeni evlerine yemeğe gidermiş.

Nihat Işık'ı, kaymakamın izini sürmekte olan Şeyhmus Diken bulmuş. Diken, bugün Kürtlerin çoğunlukta olduğu bu topraklardaki tarihsel Ermeni varlığı konusunda büyük bir duyarlılığa sahip. "İki halk yüzyıllarca bu coğrafyayı paylaştı. Ermeniler belki fiziksel olarak artık burada değil, ama evleri, kiliseleri burada. Benim için ruhları hâlâ bu sokaklarda yaşıyor." Gözleri pırıldayan bu ufak tefek adam, bir zamanların etnik Diyarbakır mozağini özlemle arıyor. Doğduğu şehirde Kürtler, Süryaniler, Yahudiler, Ermeniler ve diğerleri birlikte yaşıyordu. 1960'larda hâlâ birkaç tane vardı. Duygusal bağlarının temelinde belki de çocukluğunda başından geçen bir olay yatıyor. Bir gün öğleden son-

ra okuldan çıkışta, bir grup velet, arkadaşı Artin'in üzerine çullanıp pataklamaya başlamış. Şeyhmus, Artin'i korumaya çalışmış. Ötekilerinin gözünde bir gâvurun tarafını tutmuş. Ninesi onları teselli etmek için ellerine birer dilim salçalı ekmek tutuşturmuş. Sonra bir gün, diğer Ermeniler gibi Artin ve ailesi de daha konuksever diyarlarda kendilerine yeni bir hayat kurma umuduyla Diyarbakır'dan göçüp gitmişler. Küçük Şeyhmus'un hafızasında arkadaşının hatırası silinmeye yüz tutmuş. Sonra, bundan birkaç yıl önce ziyaret için Diyarbakır'a gelen İstanbul Ermeni patrik vekili Aram Ateşyan'la karşılaşmış. Ateşyan, Şeyhmus Diken'in çocukluk arkadaşı Artin'den başkası değilmiş.

Elli sekiz yaşındaki bu Diyarbakırlı “ezilenlerden yana” olduğunu söylüyor. Kaymakamı tarihin dehlizlerinden çıkarmanın temel bir iade-i itibar ve sağalma yolu olduğuna inanıyor. “Bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü ama elden bir şey gelmeyeceğini, zira o tarihte Türkiye Cumhuriyeti'nin var olmadığını söylemekle yetinerek bir yere varmak mümkün değil,” diyor. Pişmanlığın samimiyeti ayrıntılarda gizli. Kaldı ki, “Devlet akıllı olsaydı, bütün mülki amirlerin emirlere uymadığını göstermek için onun hikâyesini kullanabilirdi, ondan başkaları da vardı.” Ama bir devlet akıllı olabilir mi? Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olan Şeyhmus Diken bunun bedelini bizzat ödemiş. Mezuniyetinden sonra o da kaymakam olmuş. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra görevden alınmış. Kürt kökenleri peşini bırakmamış. “Doğru, ben de kaymakam oldum ve ben de işten uzaklaştırıldım,” diyor. “Nesimi Ermenileri kolluyordu. Ben Kürtleri. Türk devletinin ve Osmanlı'nın zihniyeti aynı.”

Trakya'ya doğru uzayıp giden Avrupa yakasındaki Beylikdüzü, ucu bucağı belirsiz İstanbul'un yeni semtlerinden biri. Metropolün merkezinden Beylikdüzü'ne gitmek en az bir

saat sürüyor. Toplu konut kulelerine ve fabrikalara giden yolların asfaltının kurumasıyla kazı makinelerinin toprağın böğrünü deşmeye başlaması bir oluyor. Türk girişimcilerin acelesi var: Büyüme bol paralı bir gelecek vaat ediyor. Bir şirketin girişinin önüne, beyaz bir Porsche Cayenne park etmiş. CEO'nun bürosuna ulaşmak için jakuzilerin arasından dolanarak ilerliyoruz. Kaymakamın torunlarının imparatorluğuna hoş geldiniz. İki kardeş banyo işinde servet yapmış. Ürünlerini bütün dünyaya ihraç ediyorlar.

İki torun konuklarını dev bir Mustafa Kemal portresinin gölgesi altında kabul ediyorlar. Sehpanın üzerinde *Forbes* dergisinin son sayısı duruyor. Kardeşlerden altın saatli, beyaz saçlı olan büyüğü, adını taşıdığı dedesinin efsanesine coşkuyla sahip çıkıyor. Hüseyin Nesimi Girit'te saygın bir ailede yetişmiş, büyük amcalarından biri şeyhmiş. Torunu, Osmanlı idaresinin Türklere bağımsızlıkçı ayaklanmalarla çalkalanan adadan ayrılma yasağı getirdiğini anlatıyor. Bir istisnayla: Her yıl en başarılı iki idadi mezununun İstanbul'a okumaya gitmesine izin veriliyor. Birinci olan Mekteb-i Harbiye'ye, ikinci olan Mekteb-i Mülkiye'ye yazılıyor. Daha o zamanlar direnişçi bir ruha sahip olan Hüseyin Nesimi ikincisine giriyor. Bir Cuma günü padişahın selamlık merasimini izleyecek uzun kortejin ilk sırasında yerini alıyor. Sultan II. Abdülhamid önünden geçerken at arabasına imparatorlukta reform yapmak için alınması gereken önlemleri saydığı bir mektup fırlatıyor. "Bunun üzerine, ceza olarak Doğu'ya sürülmüş," diye devam ediyor torun Hüseyin Nesimi. Merkezi otoriteye baş kaldıran Kürtlerin yaşadığı bu coğrafya daha o zamanlar nankör bir bölge olarak görülüyordu...

"Dadım olaylara tanık olmuştu," diye belirtiyor torun Nesimi. "Lice'de babamı o büyüttmüş. Bana, biçare Ermenilerin sağ kalma umuduyla altınlarını dedeme getirdiklerini anlat-

tı. Dedem tabii ki bunları almayı kabul etmemiş. Dadım bize ayrıca, dedemin askerlerini Ermenileri korumakla görevlendirdiğini, onları öldürmek isteyenlere ‘Mallarını alın, ama onları öldürmeyin,’ dediğini de söylerdi.” Kaymakamın öldürülmesinden sonra dul eşi Fatma ve oğlu Abidin de şakiler tarafından tehdit edilmiş. “Onları ev sahibi saklamış.”

Dört yaşında yetim kalan Abidin, anlaşıldığı kadarıyla mizaç bakımından babasına çekmiş. Komünist Parti militanı olduğu için defalarca hapse girmiş. Sonuncusunda, tarım reformu ve büyük toprak sahiplerince el koyulan toprakların yeniden dağıtılması gereği üzerine bir makale yazdığı için. “Babamın hapiste olmadığı zamanlarda evimiz ziyaretçilerle dolup taşardı,” diye anımsıyor Hüseyin Nesimi. “Çok sayıda Ermeni dostu vardı. Dedemizin başına neler geldiğini hep bildik, ama ev dışında bundan pek konuşulmazdı.” Bugün, torunu dedesinin hatırasını açık bir memnuniyetle yâd ediyor. “Dedem benim için bir kahramandır. İnsanların hayatını kurtarmak için canını feda etti.” Bu sözcükleri özenle seçerek, devletin sorumluluğuyla ilgili her tür soruyu savuşturuyor. İş iştir. Ama tarih arkasından yetişiyor. Torun Nesimi hiçbir zaman dedesinin izlerinin peşine düşmemiştii ve bölge hakkındaki tüm bilgisi şirketinin Diyarbakır şubesiyle sınırlıydı. Bugün, dedesi için bir anıt mezar yaptırmayı tasarlıyor; tuzanın kurulduğu o yaşlı ağacın yakınında bir yere...

Müşteriler döner kapıya girmeden önce Vuitton marka çantalarını aşırı saygılı güvenlik görevlilerine teslim ediyorlar. Swissôtel, özellikle suların renginin pembeye döndüğü günbatımındaki nefes kesen Boğaz manzarasıyla İstanbul'un en havalılüks otellerinden biri. Arap Yarımadası'ndan zengin turistlerin, her milletten iş adamının, bakanların ve diplomatların yolu burada kesişiyor. Otele gelmek için taksiler Beşiktaş futbol kulübüne ait stadyumun yanından dolaşır virajlı geniş bir yoldan yukarı tırmanıyor. Kemal Ceyhan, dedesi Celal Bey'in kabrinin otelin girişine 20-30 metre mesafede olduğunu tahmin ediyor. Asfaltın altında. Yetkililer yolu inşa etmeden önce mezarı nakletme zahmetine girmemiş, üzerine asfalt döküp geçmişler.

Eskiden Swissôtel'in yerinde, içinde bir aile mezarlığının bulunduğu bir park vardı. Osmanlı hanedanıyla akraba olan Celaller, 1920'lerde İstanbul Belediyesi'ne hibe ettikleri mücevher kutusunu andıran bu yeşil alanın sahibiydi. "İki şart koşulmuştu: Bir cami inşa edilecek ve kabristan yerinde kalacaktı," diye anlatıyor Kemal Ceyhan. Böyle bir yerin va-

at ettiği kazançlarla kabaran iştahlar verilen sözleri bir lokmada yuttu ve “araziyi geri almak için açılan davaların hepsi kaybedildi.” Bugün bunları kim hatırlıyor?

Celal Bey, Osmanlı İmparatorluğu döneminde üst düzey bir bürokrattı. Okula giden bütün Türk çocuklarının adını bilmesi gerekirdi, ama hiçbir ders kitabında ismi geçmiyor. Bir kez daha itinayla gömülmüş durumda. Sonuçta, kendi kuşagından tüm gençler gibi Fikret de bu şanlı atası hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Onunla burun buruna geldiğinde 12 yaşındaydı. O gün ailesiyle birlikte, kısa bir süre önce ölen bekâr ve eksantrik bir büyük dayının evinde, merhumun eşyalarını tasnif ve tasfiye etme işiyle meşguldü. Sedef kakmalı ahşap bir sandığı açtığına, sararmış eski kâğıtlar gördü. Aralarında Mehmet Celal Bey adlı birinin pasaportu da vardı. Vesikalık fotoğraftaki adam kravatlı ve fesliydi. Burnunun üzerine iliştirdiği ince gözlükleri, yorgun gözkapaklarını ve ciddi bakışlarını gölgeliyordu. “Meslek” hanesinin karşısında “Eski Konya valisi” yazıyordu. Fikret, babası Kemal Ceyhan’a daha önce adını hiç duymadığı bu şahsın kim olduğunu sordu. “Dedenin babası, saygın bir memurdu, pek çok vilayette valilik görevinde bulundu.” Bu kıvrık bıyıklı güleç mühendis “Biraz tedirgin olmuştu, bu nazik bir konuydu.” Çocuğun ısrarlı soruları karşısında, sonunda sessizliğini bozdu.

Sene 1915. Ermeni tehciri başlamış, artık dönüşü yok: İktidardaki Jön Türkler tüm vilayetlere telgraflar çekmiş ve özel görevliler yollamış. Mehmet Celal Bey o sırada, Ermeni kafilelerinin yönlendirilmekte olduğu Halep vilayetinin valisi. Sağ kalanlar paçavralar içinde, iskelete dönmüş ve haşereler tarafından kemirilmiş bir halde geliyorlar. Vicdan sahibi vali operasyonları yavaşlatıyor. Suriye çöllerine sevkıyatlara karşı çıkıyor. Cezalandırılarak Konya’ya sürgün ediliyor ve 18 Ha-

ziran'da Anadolu bozkırının ortasındaki bu şehirde görevine başlıyor. Orada da itaatsizlik ediyor. Osmanlı devletinin temsilcisi elinden geldiğince Ermeni nüfusu koruyor, mallarının yağmalanmasını yasaklıyor, gardan transit geçen ve bir açık hava mezarlığı olan Suriye çölüne zorla sevk edilen on binlerce başka Ermeni'nin acılarını hafifletmek için çırpınıyor. *Hatırat*'ında şöyle yazıyor: "Benim Konya'daki halim elinde hiçbir kurtarma aracı olmadığı halde bir nehrin kenarında duran bir adamın haline benziyordu. Nehirden su yerine kan akıyor ve binlerce masum çocuk, kabahatsiz ihtiyar, âciz kadın, kuvvetli genç bu kan akıntısı içinde hiçliğe doğru akıp gidiyorlardı. Ellerimle, tırnaklarımla tutabildiklerimi kurtardım ve diğerleri, zannederim bir daha dönmemek üzere akıp gittiler."

Ceyhan'ların evinde, onlar için hayatını tehlikeye atan bu Müslüman Türk'ün 1926'daki cenaze törenine on binlerce Ermeni'nin katıldığı anlatılıyor. Ama bir halkın onun hatırasına gösterdiği bu saygıyı, torunun oğlu Fikret ancak sedef kakmalı bir sandığın kapağını açtığında öğrendi... "Bizim evde pek siyaset konuşulmaz. Ermenilerden konuşulduğunu duymuştum, ama pek fazla değil." Babası, Ermenilere düşman olan bir ülkede dedesinin tedirginlik uyandırdığını ve önyargılara hedef olabileceğini çok iyi biliyor. O sırada sene henüz 2005, İstanbul'da Bilgi Üniversitesi'nde "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" başlıklı konferansın düzenlendiği ve tabunun yıkıldığı yıl. "Soykırım" sözcüğü konferansta açık açık telaffuz ediliyor, ama hava gergin. Katılımcıların zırhlı araçlar ve polisler tarafından korunması gerekiyor. Milliyetçi bir hezeyan içinde, yazar Orhan Pamuk da mahkemeye sevk ediliyor.

Bugün ABD'deki Princeton Üniversitesi'nde öğrenci olan 19 yaşındaki Fikret Ali Ceyhan büyük dedesi hakkında bir kitap yazmaya başlamış. "Kökenlerimin tarihle nasıl birleşti-

gini anlamak, insanların cesur olduklarını ve emirlere meydan okuduklarını anlatmak istiyorum” diyor. Proje babasını biraz endişelendiriyor, ama oğluyla gurur da duyuyor.

İmparatorluğun dört bir yanında başka Osmanlı bürokratları da tıpkı Celal Bey gibi direndiler ve “hayır” dediler. Bir halkın imhasına ortak olmayı reddettiler. Kastamonu ya da Ankara valileri gibi pek çok devlet görevlisi tehcir emirlerini yerine getirmedikleri için görevlerinden uzaklaştırıldılar. Lice kaymakamı ya da Bafra mutasarrıfı gibi bazıları bunun bedelini canlarıyla ödediler. Malatya belediye reisi Mustafa Ağa (Azizoglu), Ermenileri ölümden kurtarmak için harcadığı çabalara tahammül edemeyen aşırı milliyetçi oğlu tarafından katledildi. İsimsiz kahramanlar da kendi çaplarında pek çok hayat kurtardı. Köylüler komşularını sakladılar ya da kaçmalarına yardım ettiler. Burada kendi menfaatleri için çocukları alıkoyanlardan ya da zorla evlenmek için güzel kızları kaçıranlardan bahsetmiyoruz. Çoğu zaman para suyunu çeker çekmez son bulan bir “koruma” karşılığında zengin olan, kazanç peşindeki bütün o insanlardan da. Burada bahsettiklerimiz, ahlaki ilkelerin rehberliğinde daha tehlikeli bir yol seçen, iman ya da insanlık gereği hareket eden erkek ve kadınlar. Bu Dürüst Türkler soykırımının unutulmuşları. Kayboluşları gayet anlaşılır bir şey: Tek başına varlıkları bile, Ankara’nın neredeyse bir yüzyıl sonra hâlâ inkâr etmek için çırpındığı cürmün bir kanıtını oluşturuyor.

Türkiye’de araştırmalar daha yeni yeni başlıyor. Hrant Dink Vakfı konuyu aydınlatacak araştırmacılara burslar veriyor. Vakıfta projeyi yürüten ve prestijli Boğaziçi Üniversitesi’nde matematik profesörü olan Betül Tanbay, “Dürüst Türkler hâlâ tabu” diye açıklıyor. “Türkiye’de sessizlik döneminin yerini inkâr dönemi aldı. Türkler Dürüstleri tanıyor olsalardı, bu, yasak bir kapıyı açmalarını sağlar ve tarihî hakikatlere ulaşmalarını kolaylaştırırdı. Amaç ataları-

nın tamamını masum çıkarmak değil, ama burada Fransızlarla aynı mekanizma geçerli: Kişi dedesinin direnişçi olduğuna inanıyorsa, ülkede Nazilerle işbirliği yapıldığını kabul etmesi daha kolaydır...” Dürüst insanların olmuş olabilmesi, çizik bir plak gibi tekrarlanan “Bizim ecdadımız böyle canavarlıklar yapmış olamaz” şeklindeki klasik söyleme karşı etkili bir argüman oluşturuyor.

Peki ama kurtarma girişimlerinin boyutları neydi? “Türkiye’de bireyler düzeyinde neler yaşandı? Bu konuda hiçbir şey bilinmiyor zira yerel tarih diye bir şey yok,” diye açıklıyor tarihçi Taner Akçam; *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* kitabını “kendi hayatını tehlikeye atarak Ermeni bir aileyi altı aydan fazla bir süre saklayıp tehirden ve ölümden kurtaran ve bu cesur davranışıyla Türkler ile Ermeniler arasında farklı türden bir ilişkinin işaretini veren dindar bir Müslüman Türk olan Hacı Halil’in anısına” ithaf etmiş. Kurtarma girişimleri kuşkusuz tekil eylemler değildi. Raymond Kévorkian’ın ortaya çıkardığı, III. Ordu komutanı tarafından valilere gönderilmiş bir telgraf da buna işaret ediyor: “Ahalisi iç kesimlere sevk edilmiş bazı yerlerde, Müslüman nüfusun bazı [unsurlarının] evlerinde Ermenileri barındırdıklarını öğreniyoruz. Bu, hükümetin kararlarına aykırı olup bir Ermeni’ye tesahüp edecek [koruyacak] bir Müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak [yakılma] ve memurinden ise tard ve Divan-ı Harb’e sevk ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nisbet-i askeriyelerinin kat’i beray-i muhakeme mezkûr Divan-ı Harplere tevdi olunmasına müteda-ir. Bu emir gerektiği gibi aktarılacak ve yetkili her kimse ona iletilecektir. Tehcir edilmeyen hiçbir Ermeni kalmamasını sağlayın ve hareketinizden bizi haberdar edin. İhtida eden Ermenilerin de gönderilmesi icap etmektedir. Onları korumaya kalkışanlar veya dostça ilişkiler sürdürenler asker iseler kumandanları haberdar edildikten sonra derhal orduy-

la alakaları kesilecek ve mahkemeye sevk edilecektir. Asker değil sivil iseler işlerinden atılmaları ve muhakeme edilmeleri için divan-ı harbe sevk edilmeleri zorunludur.”¹

Diasporada, Ermenilerin içine istiflenmiş olduğu furgon vagonlarının birileri tarafından tehcir katarlarından ayrıldığı anımsanıyor. Bir söyleşi sırasında, Vahabi Efendi diye bir ileri gelenin bulabildiği tüm çocukları ağaç kovuklarında gizlediğini öğreniyoruz. Kürtlerin yaşadığı Güneydoğu’da köylülerin tarihçi David Gaunt’a anlattığına göre, kadınlar komşuları olan Ermenilere karşı ertesi gün gerçekleştirilecek katliamları sabote etmek için, hava kararınca kocalarının tüfeklerinin namlularına ekmek içi tıkiyorlarmış... Seyahat sırasında, asi Dersim topraklarında Ermeni aracı Cafer Tayhani’yle karşılaşıyoruz. Ay sonunu getirmek için ucuz bir lokantada, ızgara arkasında ter döken Tayhani, yazları tüm zamanını, Ağa Timur’un torunlarına ait topraklara yerleştirdiği kovanlarıyla uğraşarak geçiriyor. Aşiret reisi olan ağa, tarlaların ortasındaki küçük bir mezarlıkta yatıyor. Cafer’in ailesi 1915’ten onun sayesinde hayatta kalmış. “İki yüz Ermeni’yi kurtarmış. Bizim evde anlatılır, Dersim’deki operasyonlara komuta eden paşa onu birkaç kez öldürmeye kalkışmış, çünkü ağa evine sığınmış olan Ermenileri ona teslim etmeyi reddediyormuş.” Ağanın geniş arazilerinden geriye birkaç küçük parsel kalmış. Miras kavgaları sonucunda topraklar bölünmüş. Ama güzel taş evi hâlâ gururla ayakta duruyor. Evde Haskar Çağlı oturuyor. Yaşlı kadın atası Timur’un hatırasını şevkle yaşıyor. “Ona Ermenileri korumaktan vazgeçersen seni vali yaparız demek için aracılar bile geldi,” diye yemin ediyor. “Ama o kabul etmedi.” Ahıra doğru birkaç adım atıyor, duruyor, bastonuyla toprağa vuruyor. “Sığınak tam burada, alt-

1 Raymond Kévorkian, “L’Opposition de fonctionnaires ottomans au génocide des Arméniens”, *La Résistance au génocide, pluralité des actes de sauvetage* içinde, Les Presses de Sciences Po, 2008.

taydı, toprağa kazılıydı. İçerde ne lazımsa vardı, döşek, yorgan, yiyecek. Tehlike çok büyüyünce, Ermeniler kuzeydeki Rus cephesine geçmeleri için Erzincan taraflarına nakle edildi. On kişilik küçük gruplar halinde götürüldüler.” Yetkililer ateş püskürüyordu. Ordu ağının ekinlerini ateşe verdi. “Bölgede her yere Timur’un resimleri asıldı,” diye devam ediyor yaşlı kadın. “Ermenilerle işbirliği yaptığı için arandığı yazılıydı.” Sonunda, Timur Ağa öldürülecekti. “O çok din-dar, çok iyi bir adamdı,” diye bitiriyor sözlerini Haskar Çağlı. “Doğruyu söylemek lazım, yazık ki içimizden pek çoğu Ermenilere büyük kötülük etti.”

Ermeni diasporası da değerli bilgi kaynağı. Véronique Agoudjian’ın babaannesi 1915’te aşağı yukarı 18 yaşındaydı. Kazancı olan Kuyumciyan’ın kızı Varvar, çinileriyle ünlü Kütahya’da yaşıyordu. Belki de bir gün gelecek, şehir o zamanki valisinin cesaretiyle anılacak. Faik Ali Bey, ileri gelen iki ailenin desteğiyle sancağındaki 5.000 Ermeni’yi tehci-re göndermeyi reddetti ve Türk memurlarına onları korumaları için emir verdi. Böylece hepsi kurtuldu. Sancağa binlerce sürgün de sığındı. Kuyumciyan’ın Paris’te eczacılık yapan torunu, “Babaannemin bana anlattığına göre, Türkler bir sa-bah gelip kapıyı çalmışlar: ‘Çabuk gidin, ülkeyi terk edin, hayatınız tehlikede,’ demişler. Herhalde komşulardı,” diyor.

Kuyumciyanlar böylece şafak vakti, dönüşü olmadığını bildikleri bir yolculuğa çıkarak, batıya, hep daha batıya doğru kaçmışlar. Kadınlar altınları iç eteklerine dikmişler. İlk durak Yunanistan’ın Selanik şehri olmuş. 1923’te Yeni Dünya’ya gitmek üzere bir kez daha denize açılmışlar. Buenos Aires’e Kütahya kökenli önemli bir Ermeni topluluğu yerleşmiş; bugün dahi ayda bir kez toplanarak kökenleriyle ilgili hatıralarını yaşıyorlar. Genç Varvar geminin uğradığı Mar-silya’da kocasıyla birlikte karaya çıkmış. Anne babası ve iki

kardeşi gemide kalmışlar. Varvar 1986'da 93 yaşında, onları bir daha göremeden ölmüş. Kütahya  inisinden, siyah, sarı ve mavi çizgilerle bezeli, kenarı çentik bir k ll ğ  hayatı boyunca saklamış. Onun gibi sürgünde olan küllük masanın üzerinde gezinir dururmuş.

Bütün hayatta kalanlar gibi Varvar da "geçmiş"i sessiz kalarak uzakta tutmaya çalışmış. Konuşması için ısrar etmek gerekirmiş. O zaman da, gözyaşları kelimelerden önce d k l rm ş. Annelerin ka ırılmasınlar diye kızlarını  irkinleştirdiklerini, ama Türk komşularla ilişkilerin iyi olduğunu da anlatırmış. Birbirlerini karşılıklı  aya davet ederlermiş. Ve "Sürekli Türkler sayesinde hayatta kaldığını tekrarlardı," diye anımsıyor V ronique. " ok m teşekkirdi, Türklerin siyasi bir kararla olabilecek en kötü şeyi yapmaya şartlandırıldıklarını, halbuki başkalarının  zg r düşünceli insanlar gibi davrandıklarını, yan yana yaşadıkları insanları öldürmek istemediklerini biliyordu."

Bu cesur davranışların anıları bazen bir kuşaktan ötekine silinip gitti. Sciences Po'da felsefe hocası olan Michel Marian, Osmanlı topraklarının doğu sınırındaki Bayazıt kökenli büyük anne ve babasının hemen yakındaki Rus cephesine geçtikten sonra Kafkasya'ya sığınabildiklerini hep duymıştu. Rejimin emrindeki şaki ve canilerden oluşan  etelerce kayalıkların tepesinden Fırat sularına fırlatılan ya da süngü darbeleriyle bağırsakları deşilen y re Ermenilerinin feci sonundan bu sayede kurtulduklarını da. Osmanlı ordusunda asker olan ve Büyük Savaş'ın elem ve acıları arasında kaybolan bir amca hariç, bütün aile sağ kurtulmuştu. O da kuşkusuz silah altındaki çoğu Ermeni'yle aynı akıbeti yaşamış, silahsızlandırıldıktan sonra  ld r lm ştu. Marian'lara naklol n hikâye doğru ama eksikti. Hırdavat ı olan dedesi Agop, genç karısı Lu ık ve ailenin geri kalanıyla Sovyet Ermenistan'ına sığı-

nabilmişti sığınmasına, ama aktarılan hikâye kaçmalarından önceki o değerli saatleri atlıyordu. O gün şehre Jön Türk hükümetinin temsilcileri gelmişti. Aldıkları tehcir emrini iletmek üzere mutasarrıfı bulmaya gitmişlerdi. Görüşme biter bitmez “mutasarrıf Ermeni ileri gelenlerini görmek için sıvışmış ve onlara gece olunca kaçmalarını söylemiş,” diye anlatıyor Michel Marian. “Ben bu adamın rolünü bilmiyordum, dedemin hikâyesinde silinmişti. Varlığını yakın zamanlarda, tarihçi olan uzak bir kuzinimden öğrendim, çok şaşırdım.” Halbuki, genç üniversite mezunu 1970’li yıllarda sessizliği bozmak ve 1915’te neler olduğunu öğrenmek istediğinde, Erzurum kökenli olan ana tarafının çektiği mezalim ona ayrıntılarıyla anlatılmıştı. Tehcir sırasında tifüsten ölen ya da Türkler tarafından kaçırılan çocuklar, kocası ve oğullarından ikisi gözlerinin önünde katledilen bir büyük nine... Türkler ile Ruslar arasındaki çatışmaların kasıp kavurduğu bu bölgede imha süreci özel bir titizlikle yürütülmüştü.

Taner Akçam bu unutmaların, bu eksik sayfaların nedenini anlıyor. “Türkler Ermenilerin hayatını nasıl kurtardı?” Akçam’ın hem Türk hem de hikâyenin iyi tarafında olduğunu öğrenen sağ kurtulanların çocukları, onunla sık sık böyle sırlarını paylaşmışlar. Ve tarihçi sonunda şu sonuca varmış: “Bu herkes tarafından bilinen bir sır. Sadece, bunu ifşa etmeye hazır değiller.” Onları ketleyen Türkiye’nin inkârcılığı. Hayatta kalanlar, Dürüst Türklerin Türk devletine kefil işlevi görmesinden çekiniyor. Bunlardan konuşmak “iyi olurdu, çünkü o topyekûn olumsuz imajı dağıtırdı,” diye özetliyor durumu Michel Marian. “Ama Ermeniler, Türkiye resmî bir adım atmadıkça bu kurtarıcıların hedef şaşırtmaya hizmet etmesinden korkuyor.” Bu yürekli insanların yaptıklarının muazzam katliamın üstünü örtmemesi ve hayatta kalanların önceliği olan soykırımın tanınması talebini gölgelememesi gerekiyor.

Kurtarma hikâyeleri, açığa vurulmaları konusundaki bu tereddütlerin ötesinde daha felsefi sorular da doğuruyor: “Dürüst kimdir?” “Onu harekete geçiren nedir?” Tarihçi Raymond Kévorkian bu sorulara şöyle cevap veriyor: “Bu gibi davranışların kökeninde sık sık çok basit düşünceler yatar. Meslek ya da dostluk ilişkileriyle açıklanabilirler. Örneğin Adana’da masonlar Ermeni kardeşlerini korudular, ama bu genel tasfiyeye katılmalarına engel olmadı. Erzurum taraflarında, ortakları tehcire gönderilen Türk esnaf onların geride kalan çocuklarını yanına aldı. Burada insan faktörü çok önemli.” Örneğin, Türk Schindler’i Mehmet Efendi’nin Zoryan Enstitüsü’nde saklanan olağanüstü hikâyesini alalım. Bu Malatyalı sanayici Piloyan ailesini evinde sakladı, Almanya’nın yanında savaşa giren Osmanlı ordusuna çadır ve battaniye üreten fabrikasında gizli olarak çalıştırdı, müdahalesi olmasa kesinlikle ölecek olan bir aile üyesini hapishaneden çıkarmak için çırpındı. Nihayet, 1923’te aileye Suriye’ye kadar eşlik edecek silahlı muhafızları ayarladı. Piloyanlar sonunda Meksika’ya sığındılar. Bu korumanın kökeninde, o soylu ruhta manevi bir borca dönüşen maddi bir borç vardı: 1897 yılında Mehmet Efendi 20 yaşındaydı ve yeni gelişmekte olan işinin geleceğini tehlikeye atmamak için askere gitmemenin bir yolunu arıyordu. Bunun üzerine gidip bir tabakhane işletmekte olan Sarkis Piloyan’ı buldu ve ondan 20 altın lira borç aldı. Bu yüklü para onu Osmanlı ordusuna yazılmaktan kurtardı. Ama bu nüfuzlu girişimciden yardım görenler sadece Piloyanlar değildi. Mehmet Efendi fabrikasında başka Ermenileri de çalıştırdı. Bu da onun tamamen çıkar gözetmez bir insan olduğunu düşündürüyor. Tıpkı Hasan Mazhar gibi.

Ankara valisi Hasan Mazhar Bey tehcir emirlerini uygulamadığı için görevinden alınmıştı. Tutumunu asla değiştirmeyecekti. Onu savaştan sonra, Ermenilere karşı suç işleyen memurları soruşturan ve divan-ı harp için tahkikat dosyala-

rını hazırlayan idari komisyonun başında görürüz. 1915'te Ankara vilayetinde olanları anlattığı, mahkemeye sunulan ifadesinde şöyle der: “Ermenilerin tehciri hakkında İstanbul'dan Dahiliye Nazırı'ndan aldığım emirleri anlamazlığa vurdum, biliyorsunuz ki diğer bazı vilayetler tehcir işleri ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey² geldi... Ermenilerin katl ve imha edilmeleri hakkındaki şifai emrini tebliğ etti. Ben de ‘Hayır Atıf Bey, ben valiyim, eşkıya değilim, ben yapamam, bu sandalyeden kalkarın sen gelir yaparsın,’ dedim.”³

Armen Marsoobian ABD'de Güney Connecticut Üniversitesi'nde felsefe profesörü. Merzifon'da fotoğrafçı olan dedesinden bahsetmekten mutluluk duyuyor. Tsolag Dildilian Karadeniz bölgesinde bu mesleği icra eden tek kişiydi. Diğerlerinin arasında fırıncı ya da nalbantlar gibi, onu ve ailesini tehcirden kurtaran da belki bu becerisi oldu: Türk ordusu için bu meslekler hayati önem taşıyordu. Nasıl mı kurtuldular? “Bu kuşkusuz bir dizi faktörün bir araya gelmesinin sonucu” diyor torun Marsoobian. “Ama bu hikâyede özellikle öne çıkan bir kişi var.” Parisli kuzeni Haik Der Haroutiounian'ın değerli araştırmaları sayesinde yeni kuşaklara aktarılan aile hikâyesine göre, Dildilianlar emniyet müdürü Mahir Bey'in⁴ cesaretinden yararlandılar: Mahir Bey pek çok Ermeni evinin kapısına “Kal” diye yazdırmıştı. Bunun karşılığı çil çil parayla mı ödeniyordu bilinmez. Her durumda, müdür bey işinden olacak ve yerini gayretkeş muavinine bırakacaktı. Sonra, bu yazılar artık evleri korumaya yetmez olduğunda, Mahir Bey 6 Ağustos 1915'te gizlice fotoğrafçının evine

2 Vali Mazhar'ın yerine getirilen ve Ermenileri imha programını uygulamaya geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi.

3 Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivleri, Karton 21, Dosya M, No. 492. Aktaran Taner Akçam, *a.g.y.*, s. 179.

4 Aile hikâyesinde emniyet müdürü olarak sunulmasına rağmen, Mahir Bey aslında jandarma komutanıydı.

gitti. Armen Marssobian'ın annesinin o tarihte buluş çağında olan kuzini Maritsa olayı şöyle aktarmış: "O cuma ikinci vakti, saat 5'i vurduğunda Tsolagların kapısı çalındı. Açmaya ben gittim. Kıdemli bir memur gelmişti. Memur sokak kapısı ile evin kapısı arasındaki 20-30 metrelik yolu yürüyene kadar, biz çoktan amcamı haberdar etmiştik ve bir kızın kendisini bir Türk'e göstermesi yasak olduğundan oradan uzaklaştım." Memurun mesajı kısaydı: "Yarın ilk iş İslâm'a ihtida talebinde bulunun, bu işten kurtulmanın tek yolu bu." Tsolag Dildilian koruyucusunun tavsiyesine uydu.

10 Ağustos 1915, aydınlık bir gece. Saat 05.30. "Sokaktan geçen kağnıların gıcırtiları" Maritsa'yı uykusundan uyandırdı. Son Ermeni kabileleri Merzifon'dan ayrılıyordu. Ağustos sonunda sevkıyatlar sona erdi. Savaşın önce şehirde 10.381 Ermeni yaşıyordu. Geriye sadece 307 kişi kalmıştı. Hepsi Müslümanlaşmıştı. Armen mühtedilerin isimlerinin sayıldığı bir belgede ailesinden 8 kişinin izini bulmuş. Mesleği fotoğrafçılık olan "Ahmed Nuri" isimli adamın dedesi olduğuna kuşku yok. "Hatice Leman" adlı kız da annesi Alice...

Armen Marsoobian, Mahir Bey'in tutumunu sorguluyor: "Dürüst bir hareket, sahibini Dürüst biri yapar mı? Onunki pragmatik bir davranış mıydı, ahlaki mi? Ermenileri kurtarmak için başka ne yaptı? Daha fazla ne yapabilirdi?" Soruları gayet yerinde: Raymond Kévorkian'ın araştırmaları, bu şahsın o kadar da parlak olmayan bir yüzünü ortaya koyuyor. Samsun'daki Amerikan konsolosluğunun temsilcisi William Peter'in raporları, tutulmayan bir tehciye göndermeme vaa-di karşılığında para sızdırmak için Ermenilerin çaresizliğinden yararlanan bir jandarma komutanını gözler önüne seriyor. O vicdansızın teki miydi? Vicdanını kariyerinin önüne koymuş biri mi? Bunu sadece Allah biliyor.

Bu kuşkulu iyilikseverin güdülerindeki belirsizliklere rağmen, fotoğrafçının torunu bu kurtarma hikâyelerini "bilme-

nin günümüz Türk toplumu için çok önemli” olduğu görü-
şünde. Bu hikâyeler “soykırım konusunda bir kanıt oluşturu-
yor, zira bu şahıslar insanlığa karşı bir suç işlendiğini, bir
halkın imhasının gerçekleşmekte olduğunu ve ulusal gü-
venlik gerekçeleriyle mazur gösterilecek basit bir yer değış-
tirmenin söz konusu olmadığını anlamışlardı...” Son olarak,
“çok sayıda Türk kendini hâlâ” resmi ideoloji tarafından ak-
lanmış olan “suç failleriyle özdeşleştirir”ken, Dürüstler on-
lara ellerine hiç geçmemiş bir fırsat sunuyor. Üstlenmedikle-
ri bir geçmiş konusunda tavır alma ve kendilerine şu soruyu
sorma fırsatını: “Kendimi kiminle özdeşleştiriyorum? Onla-
rın yerinde olsaydım ben ne yapardım?”

Öte yandan, 1915’in çocukları da bu hikâyelerle biraz ol-
sun teselli bulabilirdi. Acısına kapanmış yaşayan diasporada
bu hikâyeler çoğunlukla işitilmek istenmiyor. Zaten Türkiye
onlardan mağdur statülerini alıyor, bari acılarıyla baş ba-
şa bırakılsınlar; en azından bu acı ellerinden alınamayacak,
kimse gelip Dürüstler’le kafalarını bulandırmasın. Büyükan-
nesi Kütahya’dan sağ kurtulan Véronique Agoudjian, “On-
lardan bahsettiğimizde bize ‘saf’ muamelesi ediliyor,” diyor
üzüntüyle. “[Bu ret] ıstırapları inkâr edilen bir halkın pato-
lojisinin göstergesi. Torunlar aşırı hassaslar. Bazılarının ku-
lakları bu hikâyelere tamamen kapalı, halbuki bunlar sadece
Türkler için değil bizim için de kurtarıcı öyküler...” Dürüst
Türk imgesi, mutlaka kıyıcı ve barbar olması gereken mito-
lojik bir karakter olan Türk insanının bir başka yüzünü gös-
terebilir ve bir yüzyıldır adalet talep etmekte olan torunların
zihinlerine musallat olan o hayaletleri yatıştırabilirdi.

SONUÇ

Tarih Kasım 2008. Erivan'da, Tsitsernakaberd tepesindeyiz. 1915 soykırım anıtının granit kulesi Ermenistan başkentini saran kış göğünü deliyor. Istanbulu akademisyenler, birkaç Türk, bir Alman, bir de Fransız gazeteci yıllar içinde burada saygı duruşunda bulunmaya gelen devlet başkanlarının diktikleri çamlarla çevrili yaya yollarında, müzenin salonlarında, anıtın gri dikilitaşlarının etrafında ciddi ve törensel bir ifadeyle dolaşıyor. Küçük grup, Türkiye'nin demokratikleşmesi için uğraş veren ve Ermeni muadili Kafkasya Enstitüsü'yle bir dizi buluşma organize eden Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) davetlisi olarak burada. Ziyaretçilerin çoğu Ermenistan'a ilk defa geliyor ve soykırım meselesi hakkında en bilgili olanlar arasında yer alıyor. Anıtı Türk vatandaşlarıyla birlikte keşfetmek, kaçırmak istemediğimiz sembolik bir an. Ama beklenmedik bir şey oluyor: Birkaç kişi dijital fotoğraf makinelerini çıkarıp turistlerin Eiffel Kulesi'nin ya da Trevi Çeşmesi'nin önünde yapacağı gibi, soykırımın anısını yaşatan alevin önünde dakikalarca poz veriyor. Fransız gazeteci rahatsız oluyor. Alman meslektaşı öfkeleniyor. Hatı-

ra fotoğrafı çekirtmeden edemeyenlere, burada böyle bir şey yapılamayacağı hatırlatılıyor. Davranışlarının uygunsuzluğunu idrak edemiyorlar. Ve konuşma hızla kolektif sorumluluk konusuna geliyor. Türkler “Kendimizi neden dolayı sorumlu hissedeceğiz?” diye şaşıyorlar. Alman gazeteci Almanya’da her lise öğrencisinin okul hayatı boyunca en az üç kez Nazi toplama kamplarını ziyaret ettiğini anlatıyor. Kendisi de Auschwitz’de ziyaretçilere rehberlik etmiş. Ermeni Soykırımı’nın 1,5 milyon kurbanının anısına dikilen anıtın önünde sergilenen lakaytlığı hoş görmesi mümkün değil.

Tsitsernakaberd’de yaşanan bu fotoğraf olayı, Almanların ve Fransızların kendi kolektif tarihlerinin ürünü olan Ermeni Soykırımı’nın hatırası ve tanınması konusundaki özel duyarlılıklarını ortaya koyuyor. Bu ülkelerde İkinci Dünya Savaşı’ndan beri üç kuşak, tarihin ağırlığının bilinciyle yetiştirildi. Bu çalışma Türkiye’de yapılmayı bekliyor. Türk halkının tarihsel sorumluluğunu benimsemek ve bellek ödevini topluca yerine getirmek için daha önünde kat edeceği muazzam bir yol var.

2015 tetikleyici bir rol oynayabilirdi. Ermeni Soykırımı’nın 100. yıldönümü vicdanların üzerindeki sürgüyü çekebilir ve suçun tanınması yolunda belirleyici bir aşama oluşturabilirdi. Ama muhtemelen öyle olmayacak. Halbuki, Türk ve Ermeni –Ermenistan ve diaspora– sivil toplumları arasında birkaç yıldır süren diyalog yepyeni kanallar açtı. 2015 yılı boyunca, etkinliklerin koordinasyonu için özel olarak bir “merkez komite”nin kurulduğu Ermenistan’da, ABD ve Avrupa’da, hatta Türkiye’de çok sayıda gösteri ve anma düzenlenecek. Hollywood’da soykırım konulu bir film projesi üzerinde çalışılıyor. Sèvres’de bir bellek müzesinin açılması da olası, ki bu Ankara’nın Fransa’ya olan öfkelerini yeniden alevlendirecektir. Türk devleti, bir refleks gibi, karşılık vermeye hazırlanıyor ve dünyayı inkârcı broşürlere, 1915 konulu ki-

tap ve filmlere boğacağa benziyor... Ama bu savunmacı duruş kendi başına bir itiraf ve Türk yöneticileri bunu çok iyi görüyor. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Temmuz 2012’de, Fransa ile Türkiye arasındaki diplomatik krizden sonraki ilk resmî ziyaretin ardından Paris’ten ülkesine dönerken, beraberindeki gazetecilerle eskisi kadar karikatürsü olmayan bir bakış açısını paylaşıyordu: “Oturup konuşmamız gerekiyor. Bizim amacımız buzları kırmak. Ermenilerin karşısında ‘1915’te hiçbir şey olmamıştır,’ diyen bir dışişleri bakanı yok. [...] 2015’le ilgili yeni mesajlar hazırlıyoruz. ‘Adil hafıza’ kavramı çevresinde yeni bir dil arayışı içindeyiz.”

Türkiye bu “adil hafıza” kavramını öne çıkarmak suretiyle, tek yanlı olarak soykırımla itham edilmesine neden olacağını düşündüğü bir bellek çalışmasına yanaşmadığını belli ediyor. Türkiye soykırım nitelemesini kati suretle reddetmeyi sürdürüyor. Yani, Türkiye’nin duruşunda hiçbir değişiklik olmadı ve 2015’in 100. yıldönümünde olağanüstü bir tavır değişikliği beklememek lazım. Aslında Ankara, dünyanın dört bir yanından yükselen taleplere karşı koymak için 1915’in Ermeni kurbanlarının karşısına Balkan Savaşları’nın kurbanlarını çıkararak bellekleri birbiriyle yarıştırmaya stratejisini oynuyor. Orta ve Doğu Avrupa halklarının çektikleri gerçek acıları araçsallaştırarak tarihi yeniden yazmanın ve sorumluluklarını hafifletmenin bir yolu bu. 2014 yılı ocak ayı sonunda Ankara’da François Hollande’la düzenlediği ortak basın toplantısı sırasında bir gazetecinin sorusunu cevaplayan Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün pozisyonu da bu: François Hollande Ankara’yı “bellek ödevi”ni yapmaya davet ederken, Gül “Yüz yıl önce yaşanan olaylarda çekilen acılar hepimizin ortak acılarıdır. O zaman sadece Türkiye’nin Ermeni vatandaşlarının değil, Müslüman Türk vatandaşlarının da çok büyük acıları olmuştur. Balkanlar’dan 3 milyon insan tükene tüken Türkiye’ye zor ulaşmıştır,” dedi.

Kafkaslarda demir perdenin yıkılmasıyla birlikte, Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasında patlak veren silahlı çatışmaların trajik bir epizodu olan, Yukarı Karabağ bölgesinde Azeri halka karşı gerçekleştirilen 1992'deki Hocalı katliamı da gene 1915 soykırımının karşısına çıkarılıyor. Şubat 2014'te Ankara'da, aşırı milliyetçilerin kalelerinden olan Keçiören semtinde Hocalı "soykırım"ının kurbanları için bir anıt dikildi.

Bütün Türk hükümetlerinin kullanageldiği inkâr söylemin-den daha incelikli olan bu "adil hafıza" retoriği Çanakkale'de şahikasına ulaşacak. 24 Nisan 2015 günü binlerce Ermeni ve Türk İstanbul'da soykırımın ilk tutuklamalarını ve sürgünlelerini anmak için saygı duruşunda bulunurken, Türk siyasetinin en yüksek temsilcileri büyük bir debdebeyle kutlanagelen Çanakkale Savaşı'nın 100. yıldönümü anmaları için Çanakkale kentinde olacaklar. Burada da amaç dikkat dağıtmak. Bu son yıllarda törenleri İtilaf güçlerinin Gelibolu Yarımadası'na başarısız çıkarma girişiminin tarihi olan 25 Nisan'dan 24 Nisan'a çekme yönünde bir temayül var... Kemalist Türkiye gibi Erdoğan Türkiyesi de "Gelibolu direnişi"ni Türk ulusu için kurucu bir adım olarak kabul ediyor. Taner Akçam gibi başkaları ise, Cumhuriyet'in temellerinin 24 Nisan'la ve Anadolu Ermenilerinin yok edilmesiyle atıldığı görüşündeler. Ankara 2015'te, Türkiye'yi savunmak için imparatorluğun dört bir yanından, Bingazi'den, Gazze'den, Humus'tan ya da Priştine'den gelen Müslüman "şehitler"e abartılı bir saygı duruşunda bulunacak. İtilaf devletlerine karşı savaşa katılan Ermeni kökenli askerler hakkında tek bir kelime duymayı kuşkusuz boş yere bekleyeceğiz. Ve savaştaki cesareti nedeniyle, Harp Nazırı Enver Paşa'nın madalyayla ödüllendirdiği Yüzbaşı Sarkis Torosyan'ın hikâyesi suskunlukla geçiştirilecek.

“Laure Marchand ve Guillaume Perrier elinizdeki kitapta, Türkiye’de yokluk haline getirilmiş varlığın peşine düşmüşler. Yüzümüze bir ayna tutarak, bu yokluğun izlerini bize gösteriyorlar. Bize bu kendi kendinize yarattığınız sırça köşkten, bir hayaller ve halüsinasyonlar dünyası olan ‘iletişimsel gerçeklik’ten kurtulmadıkça huzura ve rahata kavuşamayacağımızı hatırlatıyorlar.”

TANER AKÇAM

Kanayan bir yaranın üzerinde barış inşa edilebilir mi? Fransız tarihçi Pierre Vidal-Naquet “inkârcılık bizzat soykırımın devamı, hatta en incelikli, nihai evresidir,” diyor. Buna göre, Türk resmî görüşü de, inkâr politikasıyla yaranın kapanmasına engel oluyor.

Bir yandan Ermenistan’la oynanan futbol maçlarındaki dostluk girişimleri, bir yanda Sevag Balıkcı olayı... Fransa’da inkâra karşı çıkartılan yasa... Hrant Dink cinayeti... Her ikisi de gazetelerinde Türkiye muhabirliği yapan Guillaume Perrier ve Laure Marchand, röportaj ve araştırmalardan oluşan bu derlemede, bir yüzyıl aradan sonra soykırımın hâlâ capcanlı olan gerçekliğini ve soykırımın inkârının “hasta” ettiği Türk ve Ermeni toplumları üzerinde yarattığı sonuçları keşfe çıkıyorlar.

Adları değiştirilmiş, evleri, kiliseleri yıkılmış köylerde, soykırımda canını kaybetmiş, yahut bir şekilde kaçmış, kurtulmuş insanların çocuklarını, torunlarını bulup konuşturuyorlar. Resmî tarihin karşısına, onların hikâyelerini, onların tarihlerini koyuyorlar.

iletişim

